

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ I

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

“ИСТОРИОГРАФ МАЛОЙ РОССИИ”*

“Известный историограф Малой России Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, препровождая ко мне несколько объявлений о новом издании дополненной и исправленной им истории, просит содействия моего к открытию подписки на означенную книгу в Малороссии... Быв уверен, что многие управляемой Вами губернии, без сомнения, пожелают иметь у себя полезную и любопытную для каждого из здешних жителей книгу, прошу Ваше Пр[евосходительст]во прилагаемые при сем печатные объявления разослать гг. полтавским маршалам, поручить им сделать оные известными дворянам предводительствуемых ими поветов и оказать, с своей стороны, содействия к открытию подписки на означенную историю”*.

Нещодавно минуло сто літ від виходу в світ “Истории Малой России” Бантыша-Каменського в її другій, дефінітивній, редакції*. Ріжні обставини не дали мені тоді змоги простудіювати сей дуже мало досліджений історично-літературний факт так, як мені бажалось. І тепер бракує мені матеріалу для висвітлення деяких питань — проте, думаю, і те, що я маю сказати, може послужити коли не для об’яснення його, то, принаймні, для заінтересовання ним.

Поява “Истории” і в першій редакції 1822 р.*, і в другій — 1830 була стрінута доволі здержливо, навіть-таки холодно — як побачимо далі. Вона не вдоволила українських патріотів — ні тих, що бажали сильних національних емоцій, ні тих, що хотіли в ній одержати обґрунтування своїх економічних та політичних домагань, не задоволила і тих читачів, які прикладали до сеї “Истории” вимоги, висунені європейською історіографією XVIII і поч[атку] XIX в. Але минало десятиліття за десятиліттям, а праці, яка б відповідала сим вимогам, не появлялось, і в науковій літературі постає сприятливіше трактування сеї першої спроби систематичного викладу укр[аїнської] історії чи навіть одинокого систематичного курсу укр[аїнської] історії — як її характеризував оден з новіших підручників укр[аїнської] історіографії*. Уже в 1870 р. Г. Карпов в своїм огляді укр[аїнської] історіографічної роботи*, відмовивши всякого наукового значіння праці Мик[оли] Маркевича і поставивши цілий ряд закидів Костомарову, признав працю Б[антыша]-К[аменського], при всіх її дефектах, за “добросовестный труд, являющийся и по сие время единственною цельюю историей Малороссии”¹. Ся оцінка була підхоплена тодішніми спеціалістами історіографії — петербурзьким К.М.Бес-

¹ Обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, с. 28.

тужевим-Рюніним¹ і київським В.С.Іконниковим, сей в своїй статті про Б[антиша]-К[амєнського]² просто процитував відзив Карпова для оцінки його наукової вартості. Д.І.Багалій, даючи перегляд досягнень “Історії Малоросії” XVIII в., сильно знизив його вартість, поставивши працю Б[антиша]-К[амєнського] на однім рівні з працею Маркевича: заявив, що обидві вони мають тільки бібліографічне значіння³. Але акад. Василенко постарався виправити сей занадто категоричний осуд в своїм огляді укр[аїнської] історіографії, вказавши на те значіння, яке мала історія Б[антиша]-К[амєнського] в розробленні української тематики⁴. А в новішій підручнику укр[аїнської] історіографії знаходимо уже такі вирази, що поява “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1822 р. “була свого роду епохальним явищем в українській історіографії, котре по його значінню і вражінню, зробленому на своє громадянство, можна порівняти з “Историею гос[ударства] Рос[сийского]” Карамзіна”⁵. Але, не вважаючи на таку оцінку ролі “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в українській історіографії, за 40 літ, що минуло від появи процитованої праці ак[адеміка] Василенка, нічого не було зроблено для в’яснення, як вплинула праця Б[антиша]-К[амєнського] на українську тематику, які історіографічні завдання висувала, як обслуговувала їх розроблення, і зовсім не було навіть поставлене питання, що, властиво, мало випередити ставлення сих проблем — а саме: які мотиви викликали саму появу “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, в яких аспектах вона складалась, яким потребам відповідала, які причини змусили потім автора до ґрунтовного її перероблення. Тим часом тільки в’яснення сих обставин дасть можливість зрозуміти не сам лише характер праці, що, кінець кінцем, таки й менше важно, а ті соціальні вимоги, що двигали історіографічною роботою й історичною тематикою взагалі, ставили її завдання і впливали на те чи інше їх розв’язання — що, властиво, і надає інтерес історіографічному дослідві.

В данім випадку треба рахуватись, з одної сторони, з тим фактом, що своєю “И[сторией] М[алой] Р[оссии]” Дмитро Бантиш реалізував під-

¹ В статті про Б[антиша]-К[амєнського] в “Енциклоп[едичному] словнику” Березіна вона підписана ініціалами К.Б.-Р.* (розкритими, м[іж] інш[им], і у Іконникова): “Это сочинение более всех других, посвященных этому предмету, основано на документах московского архива иностранных дел и потому до сих пор служит более надежным руководством”.

² Надруковано в “Критико-биограф[ическом] словаре” Венгерова, т. II, с. 92, 1891*.

³ Новый историк Малороссии из Отчета о присуждении Уваровской премии*.

⁴ К истории малорусской историографии. — “Киевск[ая] старина”, 1894, кн. XI, с. 259*: “Заслуга Бантыш-Каменского заключается в связанном рассказе этих событий и в опубликовании многих сведений из малорусской истории, почерпнутых им из ненапечатанных источников или из московского архива министерства иностранных дел. Это ставило, естественно, вопрос о малорусской истории на почву научной разработки, и если в настоящее время, как выражается проф. Д.И.Багалей, труд Бантыш-Каменского представляет “только библиографический интерес”, то, несомненно, в свое время он много способствовал развитию малорусской историографии, являясь исходною точкою для многих работ по малорусской истории, возбуждая новые вопросы для разработки и давая для них первый материал, который затем пополнялся, проверялся и исправлялся новым материалом, архивным”.

⁵ Огляд укр[аїнської] історіографії Д.Дорошенка, 1923, с. 75.

готовчу архівальну роботу свого батька, з другого боку — ся “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була і лишалась відокремленим фактом в серії його історичних праць — не ув’язаним органічно з іншими темами, які його займали, будучи одною з тих науково-службових праць, які доводилось йому виконувати, а перед ним — його батькові на доручення свого начальства чи своїх патронів.

Бантіш senior*, Микола Миколайович, був син молдавського емігранта Миколи Константиновича Б[антиша], що в зв’язку з Прутською кампанією з усією родиною ще малим хлопцем попав на Україну і, оженившись з донькою іншого балканського виходця, Степана Зертіса, осівся в околицях Ніжина, мабуть, в маєтку тестя. Зертіс служив за драгомана у Мазепи, під час батуринського погрому заявив вірність царському урядові і за се дістав маєток на Ніжинщині. Оженився він в родині Каменських*, й ім’я печерського соборного старця Вол[одимира] Каменського, що став опікуном і патроном Зертіса-сина, Андрія-Амвросія, пізнішого архієпископа московського, було прийняте сим Андрієм, а від нього потім Миколою Бантишем-молодшим як гасло їх зв’язку з українською церковністю і освітою: се посвоячення з Каменськими справило молодше покоління сих українізованих волоських родин на їх культурну путь. Микола Конс[тантиневич] Бантиш, осівшись на Ніжинщині, скоро помер, лишивши малих синів. Його син Микола вчився спочатку в ніжинській грецькій школі, потім в Київській академії, а й перейшовши до Москви на бажання свого дядька Амвросія (що був тоді тут вікарним єпископом) і пройшовши університетський курс в новозаснованім університеті, лишився вірним інтересам, заціпленим йому в київській школі. Він складає без кінця підручники для духовних шкіл, перекладає писання київських богословів і в самій своїй архівальній роботі, що стала його спеціальністю, заховує настанову української школи: на польсько-українські відносини, на боротьбу православних церковників з католицькими, історію Гетьманщини тощо. По скінченні університету вступив він до Московського архіву колегії загран[ичних] справ, попав під керівництво Г.Ф.Міллера, що занявся організацією сього архіву, став його учеником в архівістиці, помічником і наступником в порядкуванні і завідуванні архіву, і лишився на сій роботі 50 з лишком літ, до самої смерті. Описування архівного матеріалу стало змістом його життя, сі реєстри і описи, власноручно ним писані, складають монументальне діло. Крім простих реєстрів, він складав аднотовані описи — рід дипломатичної хроніки на підставі актів архіву. Першою великою його архівальною роботою в сім роді було “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами”*, закінчене в рр. 1780—1784, в п’яти томах, доведене до р. 1700*.

Ся робота, очевидно, дала підставу доручити йому висвітлення історії унії, коли цар[иці] Катерині знадобивсь історичний виклад сього питання — він був написаний 1795 р.* Пізніш Микола Б[антиш], як свідчить його син,

виготовив також “Реестр и описание малороссийских и татарских дел”, закінчений в 1799 р. Далі став викінчувати аналогічний з польським оглядом — хроніку зносин Росії з західними державами. Б[антиш] призначав її до друку, не знайшовши співчуття своїм видавничим планам у свого начальства, силкувався намовити до видання їх канцлера Рум’янцева — як не особними книжками, то хоч би в додатках до дипломатарію (Собр[анія] госуд[арственных] грамот и договоров), що той доручив йому, і старий присвятив сій праці останні дні свого життя, стурбовані французьким наступом на Москву, що змусив його з сином разом зайнятись евакуацією архіву до безпечніших сторін. По смерті старого, що спіткала його на поч[атку] 1814 р., Бантиш-син з свого боку робив заходи коло видання археографічної спадщини свого батька, притягнув до сих заходів і Карамзіна, що користувався свого часу науковою поміччю старого Б[антиша]. Міністерство згодилось було на видання оглядів дипломатичних зносин з європейськими дворами, з Польщею й Китаєм; одержано було в 1821 р. царську апробату — але за щось справа зачепилась, і праці старого не були видані*. Бантиш-син, як пригадку чи як докір, в 2-м виданні своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, в викладі джерел, надрукував листування в сій справі: рекомендацію Карамзіна, лист від гр[афа] Каподістрії з повідомленням про рішення міністерства і царську апробату. Се теж не допомогло, і вчислені праці Бантиша-батька були видрукувані вже по смерті Б[антиша]-сина, і то не сповна: з 5 частин опису польської дипломатичної кореспонденції випущено в 1860-х рр. заходом Бодяньського тільки перші три (до р. 1645)*; огляд зносин з західноєвропейськими дворами вийшов в цілості тільки в 1900-х рр.*, реєстри кримських справ в 1893* і т. ін.

Серед сих оглядів, що призначались до друку в 1821 р., ми не бачимо матеріалів “малоросійських” і не знаходимо про се яких-небудь пояснень в працях Б[антиша]-сина. Причиною могло бути се, що “опись малороссийских дел” не була анотована, а був се простий архівальний реєстр; тому, може, Б[антиш]-син в своїй історії дає цитати на “Диплом[атическое] собрание дел между Рос[сийским] и Польск[им] госуд[арствами]”, “Сокращ[енное] изв[естие] о взаим[ных] переписках между рос[сийскими] монархами и европ[ейскими] державами”*, на “Записки” свого батька, але ніде не цитує його “Описи малор[оссийских] дел”, а безпосередньо самі “Малорос[сийские] дела коллеж[ского] архива”¹. Але здається мені мож-

¹ “Реестр и описание Малор[оссийских] и Татарских дел 1799 года” — так його процитував Бантиш-син в біографії свого батька (“Жизнь Н[иколая] Н[иколаевича] Б[антиша]-К[амеискаго]”), виданій р. 1818 (на с. 59 № 19) — в теперішнім Госуд[арственном] арх[иве] феодально-крепостн[ической] эпохи (ГАФКЭ) в фондах кол[ишнього] колезького архіву тепер ніби нема — так само, як і неопублікованих томів (4 і 5) “Дипл[оматического] собр[анія]” польського двору; я багато разів питав за ними, але діставав завсіди відповідь, що їх нема. Єсть старший “Реестр малоросийских дел старых и новых лет”, № 263 теперішньої нумерації, писаний рукою Мик[оли] Б[антиша], в нім спочатку “Реестр 1-й малорос[сийским] делам старых лет, в столпцах находящихся с 1522 по 1700 год, вновь учинен-

ливим і інше пояснення: Б[антиш]-син тому вважав непотрібним видавати опись малорос[ійських] дел свого батька, що його “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ним спочатку задумана, власне, як перерібка — ширше аднотована, доповнена й іншими джерелами праця його батька. Коли виявився попит в історії Гетьманщини, його першою думкою було, що відповідно перероблена опись його батька може скоро і легко задовольнити сю потребу. Се сталось два роки по смерті Б[антиша]-батька при нагоді переміни на малоросійським генерал-губернаторстві, що доволі несподівано потягла в свою орбіту його сина.

В момент смерті батька Дмитрові Мик[олайовичу] йшов 26-й рік — родився він 1788 р. Рано стративши матір, виховувався спочатку в родині сенатора Теплова, потім під наглядом батька, що вже 1800 р. записав його “юнкером” до колезького архіву (перед тим він кілька років рахувався при гвардії — поки така фіктивна служба не була скасована). Мик[ола] М[иколайович] дуже дбав про його виховання, надавав велике значіння знанню мов і зрана заправляв його до історії й археографії, спеціально до дипломатичної історії, що була його власною спеціальністю, але смаку до своєї архівальної роботи чи не вдалось йому прищепити, чи, може, сам з великого чадолубія він жалував прив’язувати сина до чорної архівальної роботи, яку сам двигав усе життя без великої користі для себе. В кожному разі біографія Дмитра М[иколайовича] більше говорить про успіхи його в службовій кар’єрі, в “чинопрохождениях” і різних офіційних урядничих і літературних дорученнях, ніж в чисто наукових заняттях. Маючи тільки 13 років, він уже рахувався в штаті архіву перекладчиком, на 16-м році мав уже “чин ассессорский, толико вожденный”, 1808 р. дістав доручення відвезти до Сербії миро, дістав за сю місію різні нагороди і описав свою подорож окремою книжкою в формі листів до приятеля в 1810 р.* В наступних роках виготовив ще дві праці офіційного характеру: “Описание деяний полководцев и министров Петра В[еликого]” і “Историческое собрание списков кавалеров четырех рос[сийских] орденов”* — за сю працю споді-

---

ний при разборе и описи оных дел ассессором Ник[олаем] Б[антышем]-К[аменским] 1779 г.” до нього долучений “Реестр 2-й малор[оссийским] делам новых лет с 1700 по 1750” (фактично сягає по р. 1781). Він і досі фактично служить підручним реестром відділу “Малор[оссийских] дел”. Есть і ще додатковий реестр 1800-го р., ним же споряджений. Але тяжко, сливе неможливо припустити, аби Б[антиш]-син, що був в курсі батьківських праць, робив їх реестр, каталог рукописів і книг, переданих від батька архіву, і под., міг помилково записати реестр 1779 р., як отсе “описание 1799 р.” (повторене за ним і в біографії Б[антиша]-батька в “Рус[ском] биографическом словаре”*. Може бути, що він лишив його по смерті батька у себе як працю більш літературну, а не офіційний реестр, наміряючись, власне, переробити в “історію Малоросії”, і він лишився в його паперах. Папери сі розпошились, розійшлися по різних сховках, і я не міг виявити, де і що саме з них переховується. Але лишається все-таки неясним і незрозумілим, чому в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” нічого не сказано про ці батьківські реєстри “Малор[оссийских] дел”, що — в тій чи іншій редакції — послужили все-таки головним провідником в “Малор[осийських] ділах” для її автора — коли не головним джерелом, то в усякім разі многоважним помічним засобом, коли він узявся до сеї праці.

вався дістати чин “герольда” з ефектним мундуром. Під час французького наступу помагав батькові при евакуації архіву, потім їздив дипломатичним післанцем до Парижа, Відня і т. под., і сам рішився пуститися на дипломатичну путь. В сім часі (на поч[атку] 1814 р.) вмер його батько, що зв’язував його з архівом, Дмитро оженився в родині кн[язя] Барятинського, колишнього посла в Парижі, і дістав посаду при дипломатичній місії в Неаполі; він був в тім часі “колезький совітник і камер-юнкер височайшого двора”. Але раптом замість Неаполя, як поясняє його старий біограф Б.Федоров, — “кн[язь] Н[иколай] Г[ригорьевич] Репнин, назначенный военным губернатором в Малороссию, стал убеждать Б[антыша]-К[аменского] ехать с ним и предпочесть святую Русь далекой Италии”¹*. Б[антиш]-К[аменський], не виходячи з відомства мін[істерства] загра[н]ичних справ, взяв посаду “урядника для доручень” в канцелярії Репніна² і дістав отсе доручення — писати історію Малоросії під російським пануванням, і восени того ж року, 1816, поїхав до Полтави, щоб стати “історіографом Малоросії”.

Тут от і стає перед нами питання — досі якось не завважуване людьми, що писали чи торкались так чи інакше сього факту, — як виникла ся проблема написання “історії Малоросії”, точніш — Гетьманщини від сполучення її з Московською державою і до ліквідації гетьманства?

Сама собою тема ся ледве чи могла захопити її автора. Зв’язки його родини з Україною встигли вивітриться і розпастися. Він не вважав себе українцем, тільки Зертсів-Каменських — своїх предків в жіночій лінії вважає українізованою родиною: бабку свою З[ертів]-Каменську зве “малороссиянкою” (в біографії свого батька в “Словарі дост[опамятних] л[юдей]”)*, а “Малая Россия” — се “родина отца моего”³. Щось спеціальне мусило привести його до сеї теми. Матеріали до історії Малоросії згромаджені, систематизовані його батьком, може, навіть підготовлені в якійсь мірі до видання? Такий погляд помічається у сучасників, які знали роботу батька і сина: Карамзін, дякуючи Дмитрові Б[антишеві] за присланий примірник “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, писав як комплімент, що він “іде слідами батька”*; рецензент “Библиотеки для чт[енія]” з нагоди виходу “Словаря” трактував видання Дмитра Б[антиша] взагалі як реалізацію наукових запасів, приготовлених старим архівістом протягом його 50-літньої архівальної праці⁴. Був її ініціатором Бантиш-Каменський чи Репнін? Про-

¹ “Северная пчела”, 1850, № 181, “Д.Н.Бантыш-Кам[енский]”. Новіша біографія В.Штейна в “Рус[ском] биографическом словаре”, 1900, тільки повторила його звістку*.

² Часто пишуть помилково, що він відразу дістав посаду “правителя канцелярії”, але се невірно: виконувати обов’язки “правителя” Б[антиш]-К[аменський] став після Новікова і офіційно був утверджений в 1821 р.

³ Закінчення 2-го вид[ання].

⁴ “Имя родителя его останется навсегда незабвенным: пятьдесят лет провел он при драгоценном архиве Коллегии иностранных дел в Москве; тридцать лет управлял им, устроил, привел в порядок; спас в 1812 году и оставил громады выписок, каталогов, реестров,

позиція Рєпніна — взяти посаду в його канцелярії викликала у Б[антиша]-К[аменського] ідею скористати з сеї служби, щоб зреалізувати батьківські праці над українським матеріалом і довести їх до “систематического изложения малор[оссийской] истории” — як характеризують його працю новіші дослідники? Чи навпаки — се Рєпнін, приймаючи посаду “малороссийского военного губернатора”, за один з пунктів своєї адміністраційної програми вважав “обогащение истории вверенного ему края”, уживши виразів одної з його рекомендацій Б[антишеві]-К[аменсько]му власникам місцевих матеріалів, і він брав Б[антиша]-К[аменського] до себе в службу, власне, тому, що той найкраще надавався для написання такого систематичного викладу історії “вверенного ему края”, посідаючи матеріали свого батька?

В.Штейн — автор біографії Дмитра Б[антиша]-К[аменського] в “Рос[ійському] біографічному словнику” (1900), використовуючи наведену вище звістку старшого біографа, що Рєпнін намовляв Б[антиша]-К[аменського] замість Італії їхати з ним до Полтави, висловлюється так, що Рєпнін при тім “дал ему возможность заняться изучением истории Малороссии”, і Б[антиш]-К[аменський], “присвятивши кілька місяців історичним дослідкам”, оглянувши історичні пам’ятки, вистудіювавши місцеві архіви, отримавши від місцевих поміщиків багато цікавих літописів і грамот і використавши праці свого батька, при безпосередній участі Рєпніна видав свою історію і (пізніше) біографію Мазепи*. Тут ініціатива історичної роботи начебто перекладається на Бантиша. Але сам він в передмові до 1-го видання “Истории М[алой] России” рішучо налягає на службовий характер своєї праці: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края... Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] малороссийского военного губернатора” і т. д. Так же само, а навіть ще категоричніш висловлюється сам Рєпнін в згаданім рекомендаційнім листі до звісного колекціонера і знавця української

которые будут всегда нитью для тех, кто займется исследованиями. Это был редкий феномен своего рода; человек, который не знал другого счастья в жизни, кроме своего милого архива, где он жил с утра до вечера, лето и зиму, и прожил пятьдесят лет. Пример отца, вероятно, много действовал на сына, и в бумагах отцовских он мог почерпнуть основание тех любопытных книг, какие успел издать доньше. Надо желать, чтобы у г[осподина] Каменского было более досуга и средств к изданию всего, что остается у него в рукописи”. — “Библиот[ека] для чтения”, 1837 г., [т.] XX (лютий), с. 61*.

Посада в канцелярії малорос[ійського] губернатора, очевидно, стояла в зв’язку з реалізацією батьківських засобів до історії Малоросії.

Але де тут причини, а що наслідок?

Пізніше залежність праці Дмитра Б[антиша]-К[аменського] від праць його батька підчеркував особливо Карпов, спеціально щодо “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: “Н.Н.Бантыш-К[аменский] первый положил основание правильному и научному изучению истории Малор[оссии]: он разобрал дела коллежского архива, до Малор[оссии] относящиеся, и облегчил изучение этих дел составлением подробного и вполне руководящего реестра. Сын Н.Н.Б[антыша]-К[аменского], Д.Н.Б[антыш]-К[аменский], воспользовавшись указаниями и работами своего отца, составил известную “Историю М[алой] Р[оссии]”. — Тези до дисертації “Обзор разработки источ[ников] до ист[ории] Малор[оссии]”.

старовини Адріяна Чепи, писанім в січні 1817 р.: просить “снабдить меня на некоторое время имеющимися у вас документами, могущими служить к обогащению истории вверенного мне края”, і додає: “податель сего, камер-юнкер Б[антыш]-К[аменский], на которого возложил я поручение заняться сим предметом, лично объяснит Вам, какого рода бумаги наиболее ему надобны”, і т. д.¹ Розуміється, можна б припустити, що і він, і Б[антиш]-К[аменський] підкреслюють офіційний характер сеї роботи більш, ніж вона його мала в дійсності, для того щоб легше знайти дорогу до потрібних історичних матеріалів, улегшити роботу. Але стрічаються такі мотивування сеї історичної праці і в випадках, де сього мотивування не було потрібно: так Репнін відмовляє помочі Мартосові, що просив історичних матеріалів для своєї історії Малоросії, мотивуючи се тим, що “сим трудом, около 5 лет, занимается, по моему поручению, г. Б[антыш]-К[аменский], которого история в непродолжительном времени издана будет”². Сама та спішність, з якою не тільки Б[антиш]-К[аменський], але і Репнін заходжуються коло сеї праці, ледве встигши прибути на нову службу, наводить на гадку, що мотиви тут були зовнішні, подиктовані не науковими інтересами, а більш конкретними вимогами місцевого життя. Справді, ще ж по дорозі до Полтави, спинившись в Чернігові, Репнін приймає від місцевого історика М.Маркова його історичні писання і передає до використання Б[антиш]-К[аменсько]му. В січні 1817 він висилає його по матеріали до полтавських колекціонерів-істориків, як Чєпа. А кінцем юня 1817 датована передмова Б[антиша]-К[аменського] до “Истории М[алой] России”, що сигналізує виконання праці. Може, її треба розуміти тільки так, що автор в сей час уже почав сю працю, ввійшов до неї³, бо в дійсності вона в нинішній формі 1-ї редакції була викінчена значно пізніш, і в світ вийшла тільки 5 років по тім — видно, зайшли якісь зміни в обставинах, в постанові праці, але спочатку, як показує дата передмови, треба було сеї праці спішно, якнайскорше, і зроблено її дуже нашвидку, догоджаючи зовсім не науковим, кажу, а більш практичним мотивам.

Такими мотивами, очевидно, треба пояснити первісний план праці: дати фактичний матеріал за часи, коли “Малороссия” жила під російською вла-

¹ Лист виданий в “Трудах Полтав[скої] архив[ной] комиссии”, т. I (1905) разом з деякими іншими матеріалами про відносини Р[єпніна] до історичної праці Б[антиша]-К[аменського]*.

² Лист з 22 листоп[ада] в тій же збірці*.

³ Автор пише*: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края, доселе на нашем языке известной только по двум кратким летописям, изданным Рубаном и Туманским. Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] Малороссийского военного губернатора... Сему почтенному начальнику моему обязан я многими источниками и непосредственным участием в первой книге. Описание Берестечского сражения есть произведение пера его...”. Останні слова дають зрозуміти, що було зроблено більше, ніж першу книгу, і безпосередньої участі “почтенного начальника” більше не предбачалось, себто що праця, коли не була доведена до краю, принаймні в першій начерку, то в кожному разі зайшла досить далеко.

дою, під російським кровом. В першій редакції вона так і зветься: “История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Се суперечило всім поняттям про те, що цікаве і цінне в історії України: привикли думати, що вся вартість її в історії боротьби “За віру і вільність” против лядського поневолення, в історії визволення, — а Б[антиш]-К[амєнський] починав там, де в загальному уявленні життя України тратило цікавість, знайшовши захист під протекторатом царя, і героїчна боротьба розмінялась на дрібні і досадні усобиці, інтриги й доноси. Се був загальний, можна сказати, докір авторові, коли його праця вийшла в світ. Як побачимо далі, Б[антиш]-К[амєнський] поспішив виправити сю хибу, і тяжко пояснити його первісний план інакше, як тільки так, що сей первісний план був подиктований не прийнятими, утертими поглядами на “історію Малоросії”, а якимись спеціальними вимогами.

Колезькі акти давали матеріал для “Истории Малороссии” головню від часів Хмельниччини — але терміну 1654 р. імперативно не вказували: для попередньої визвольної боротьби вони містили цінний матеріал, і, маючи гадку використати їх, натурально було почати від початків Хмельниччини. Термін 1654 р. диктували актуальні питання, що займали малоросійське панство і малоросійську адміністрацію перших десятиліть ХІХ в.

На жаль, ми все ще тільки в дуже загальних рисах знаємо тодішні соціальні і політичні відносини, не маємо детальних відомостей про причини уступлення з губернаторства попередника Рєпніна кн[язя] Як. Лобанова-Ростовського, не знаємо, які директиви й інструкції одержав при своїм призначенні Рєпнін. Але і те, що нам відомо про тодішні обставини, дає змогу зрозуміти, наскільки натурально в тих обставинах у нового губернатора могло з’явитися переконання, що одним з перших завдань його правління мусить бути “история вверенного ему края” за часи приналежності його до Росії: тих підстав, на яких існував старий лад Гетьманщини, і процесу його ліквідації, — як підручна книга української політики і адміністрації і провідна нитка в суперечних питаннях місцевого життя.

Від смерті цар[иці] Катерини, від маніфесту її наступника “о восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно малороссийским правам и прежним обрядам”, “Малороссия”, і спеціально її провідна поміщицька верства, жила серед постійних змін надій на се “відновлення” і тривога та побоювань повного скасування тих прав і привілеїв, які ще лишалися з спадщини старої автономії. Максимумом прагнень була реставрація гетьманського правління, до виборного гетьмана включно; від часу до часу відживали сі надії, і були в запасі кандидати на гетьманську булаву (попав в сю категорію, кінець кінцем, і сам Рєпнін як чоловік гетьманської внучки*). Скромніші побажання оберталися в сфері відновлення козацького війська, давньої полкової організації, виборного шляхетського правління і под. Для воєнно-служебної, старшинсько-поміщицької верстви

се було питання величезного значіння: ся реставрація мала вернути їй ту соціально-економічну базу, що зростила її економічні засоби і соціальні привілегії. Відродилась би система воєнних і цивільних посад, заміщуваних місцевими старшинськими кадрами — вибором чи фактичною рекомендацією сеї пансько-старшинської, шляхетської, чи за новою термінологією: дворянської верстви; знов виступило б на сцену — хоч би і в модернізованих формах — славне “сословіє канцеляристів”, *candidati omnium dignitatum*^{*}, що скупляло в собі інтелігентські сили пансько-дворянського шару¹.

Маленьку репетицію сих можливостей переведено було під час організації козацьких полків на війну з французами, коли Лобанов поквапився був пообіцяти відновлення козацької служби, козацького війська. Правительство відмовилось від сеї обіцянки — сеї конфуз, думаю, був одною з причин (може, і головною) уступлення Лобанова з губернаторської посади і заміни його Рєпніним, що, таким чином, разом з посадою дістав у спадщину се питання реституції козаччини, що дійсно займало його дуже живо. А перед малоросійським панством промайнула ще раз перспектива відновлення старого автономного ладу, оживила його пам'ять, жаль і образу від його скасування. Поруч того, незвичайного напруження набрала справа неправильно закріпачених козаків, записаних в “податное сословіє” і позбавлених дворянства потомків дрібної старшини. В 1790-х рр. тисячі старшинських родин, признаних в дворянських правах депутатськими зборами (заведеними новим “учреждением о губерниях”), позбавлено сих прав або поставлено під сумнів розпорядженнями центрального уряду. В перших роках нового століття департамент герольдії заняв різко негативне становище взагалі супроти потомків полкової і сотенної старшини, відмовляючи їм дворянських прав. Се викликало палкі протести дворянських зібрань Малоросії, прохання до губернаторів, щоб вони обстали за дворянські права, широкі мотивації, детальні історичні записки в їх оборону, складані знавцями законів і історичних прецедентів з-поміж того ж канцелярського сословія і його епігонів. Історичні розшуки і комбінації стимулюються не звичайно — як в часах старої “Комісії уложенія”. В патріотичній обов'язок покладається кожному по силі бороняти історичних прав “Малоросійского отечества”. Права дворянства — в центрі сього комплексу історичних розвідок, але поруч нього виступають й інші надзвичайно важні питання: права козацької верстви на землю, вільний виріб горілки, що став нервом поміщицького хазяйства, і т. ін.

А з другої сторони, такі теми, як вияснення ефективності козацької служби, її мілітарної вартості, — докази її попередніми війнами. Потреба детального підручника історії козаччини, дипломатарію Гетьманщини, репетиторію головніших фактів, дат, документів в зв'язку з сими питаннями дня ставала просто пекучою. “Я думаю, что вы снабдите (!)^{*}, без сомнения,

¹ Про нього кілька слів в моїй доповіді: Об украинской историографии XVIII в., надр[укована] в “Известиях Акад[емии] наук [СССР]”, 1934, № 3^{*}.

чтобы в Петербурге сократить или облегчить справки о документах, упоминаемых в записке; одни будете иметь в справочных копиях, о других призапасться (!) сведениями*, в каких книгах они напечатаны или в каких правительствах в Петербурге оные отыскать можно. Не лишнее было бы иметь хронологический перечень от 1654 года походов и служб толь обидно приниженных малороссийских чинов”, — писав до полтавського маршала Чарниша один з видніших репрезентантів старого “канцелярського сословія”, згаданий А.Чепа*, котрому Чарниш послав для провірки і доповнення записку про малоросійські чини, що мала йти від полтавського дворянства, і відкликався до його знаття і патріотизму (“известно, что Вы изобилуете материалами, к предмету сему относящимся”, “знаю опять, сколь много любите нацию свою”...).

“Ежели вы примете великий труд написать славную ветвь российской истории — Историю Малороссии, то тем совершите дело, достойное Вас, одолжите современников, а потомство [...] с прочими подвижниками нашего отечества не забудет и Вас”, — перекидає сю справу на Полетику-сина Чепа-колекціонер і антиквар, вважаючи себе людиною, не досить ученою для того, щоб з зібраного матеріалу зробити історію. “Везде стараюсь я сыскывать сведения, до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько ж почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самых запущениях. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое”, — відписував Полетика. А тимчасом сподівались скликання “конгресу российских, на особых правах состоящих, губерний” — “На сем поприще возобновится память прежних незабвенных во веки наших патриотов. Счастливы будем, ежели увидим новых, защищающих с таким же усердием права, преимущества, вольности и свободы своего отечества”, знову треба було, як в 1767 р., — фактів, документів, історичних доводів¹. Було зовсім натурально, коли серед ріжних записів і виводів малоросійських прав, які виходили від поодиноких знавців і дворянських колективів і переростали в коротші і ширші огляди української історії останніх століть, виникала думка про потребу офіційного, так би сказати, викладу “Історії Малоросії”, і кн[язь] Рєпнін, приймаючи в 1816 р. уряд малор[осійського] губернатора після кн[язя] Лобанова, вважав одним з перших своїх обов’язків заповнити сю прогалину і хотів руками Дмитра Б[антиша]-К[амєнського], за поміччю матеріалів, зібраних його батьком, а під своїм наглядом спорудити таку офіційну історію. Від кого в данім випадку вийшла ініціатива сього доручення: від Рєпніна, як каже Федоров, чи від самого Бантиша, се лишається неясним. У Бантиша були зв’язки з

¹ Листування Чепи 1809–1810 рр., прислане його вдовою для Б[антиша]-К[амєнського] го наслідком вищезгаданої інтервенції Рєпніна, лишилося в його архіві, в Яготині; опублікував цитовані листи В.Горленко, “Южнорусские] очерки и портреты”, с. 25 [і] д[алі].

родинами попередників Рєпніна на сім уряді — Куракіними і Лобановими, він міг вповні бути в курсі їх адміністративних труднощів, включно до останнього політичного фіаско кн[язя] Лобанова з відновленням козацької служби, Бантишеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі губернаторської історії Малоросії — так, як він перед тим складав реєстри кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] ген[ерал]-губернаторстві). Але і, навпаки, кн[язь] Рєпнін, як зять Ол[ексія Кириловича] Розумовського і адміністратора полтавських маєтків сеї родини, уже від самої своєї женячки (1802 р.) бувши в курсі економічних і соціальних питань Малоросії, тоді як давав принципіальну згоду прийняти уряд по кн[язю] Лобанову, міг мати перед собою план спорядження історичного провідника для адміністрації і командної верстви Малоросії і, зачувши про Бантиша-батька [дані,] призбирані в найавторитетнішому джерелі офіційного історичного знання — архіві колеги загран[ичних] справ, — міг ужити всяких заходів, щоб залучити до себе в службу Бантиша-сина на зреалізування сього плану. В кожному разі ясно, що можливість реалізації наукової спадщини батька представилася Д[митрові] Бантишеві, власне, в сій формі — написання історії Гетьманщини за часів її залежності від царської влади, на потребу місцевої адміністрації і всіх інтересованих в планах і перспективах. На жаль, не маємо ніяких безпосередніх відомостей, як саме ангажовано його на сю роботу, які інструкції і директиви одержав він при тім від свого нового шефа. Хоч у передмові він і підчеркнув сей факт, що писав свою працю з доручення губернатора, і Рєпнін навіть персонально брав у ній участь, але мушу сказати, що в тім тексті, який вийшов у світ 1822 р., я не бачу дуже виразних відбитих тих питань, які займали адміністрацію “Малоросії” і спеціально її воєнного губернатора в тих роках. Правда, адміністрація того часу не простудійована докладно: може, при детальнішому засвоєнні матеріалу можна б було вказати більше стичних пунктів між черговими клопотами її й викладом Б[антишем] — в доборі фактів і матеріалу. Але я мушу нагадати сказане вже вище: між опублікуванням “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і першим її начерком, датованим 1817 р., минуло повних 5 літ, Б[антиш] працював над нею весь сей час, і опублікований текст в дечім міг значно відійти від первісного начерку, спішно виготовленого за першими директивами Рєпніна. В сім процесі праця могла або наблизитися до бажань губернатора — або значно відійти від них¹. Лист Р[єпніна] до її автора,

¹ Цікаво порівняти з “И[стorieй] М[алой] Р[оссии]” велику і по-своєму ґрунтовно зроблену записку про козацькі права на землю, виготовлену в канцелярії Рєпніна коло р. 1825 за мін[істра] фін[ансів] Гурьєва* (супровідний лист датований 1821, але се явна помилка). Записка широко розбирає історичні аргументи, висунені міністерством фінансів на доказ того, що козаки не мали права власності на свої ґрунти, і має характер справжнього історично-юридичного трактату в інтересах вияснення сього питання, що вже довгий час хвилювало і адміністрацію, і громадянство “Малоросії”, і цілком лишилось не освітленим в праці Б[антиша]-К[амєнського]. Вона цитує “Историю Русов”, Шерера, посилається і на

писаний слідом по її виході, в листопаді 1822 р., вказує, що між ними на-ступило певне відчуження — хоча формально відносини лишилися при-язні: Р[епнін] в жартливій формі закидає Бантишеві, що він ставиться до нього з недовір’ям, уперто не слухає його порад, дає службу у нього “от похоти на воеводство” і т. д.¹ — все се говориться в приятнім тоні, але тим не менше дає підставу думати, що вихід у світ “И[стории] М[алой] Р[ос-сии]” не послужив до скріплення приятні між ними, і Б[антиш] таки дійсно пішов з “Малоросії” “на воеводство” до Сибіру².

“И[сторию] М[алой] Р[оссии]” — властиво на текст “рішительних пунктів” 1728 р., на-друкований в її додатках, але її тези цілком розминаються з тезами “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Записка Репніна стоїть на тім, що малор[осійські] козаки походять від корінної людності — “предки их суть те русские, кои с Олегом угрожали Греческой империи, с Свя-тославом возопили: “Не посрамям земли русския” ([с.] 91); їх право на землю утворилось окупацією — “на первоначальном занятии сим коренным русским народом, издревле оби-тавшим в странах, ныне Малороссией, Вольнью и Галициею называемых, земель пустопо-рожних и обрабатывании оных” ([с.] 85). Всякі гіпотези про чужеродне походження — зайві; нема сліду, щоб хтось з вел[иких] кн[язів] руських і литовських чи королів польських давав їм землю за службу (ib[idem]). Все се сильно розходилося з концепціями Б[антиша]-К[аменського], і тому автори записки явно обминають його виклад, щедро черпаючи з апо-крифічних документів “Історії Русів”: козаки — се рицарство, згадане тут. Цікаво, що і в другім вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” Б[антиш]-К[аменський] не взяв сеї аргу-ментації до свого викладу: можливо, що записка була йому і не відома: контакту з Репніним і його канцелярією вже не було.

¹ Лист з 7 листоп[ада] 1822 р. в “Рус[скої] стар[ине]”, 1904, [т.] IX, с. 647*.

² В голосній історії викупу з кріпацтва славного М.С.Щепкіна єсть епізод, що може характеризувати відносини між Репніним і Б[антишем]-К[аменським] перед його виходом з малоросійської адміністрації: його витяг на світ А.Б.Дерман з недрукованих записок Ми-хайла Сем[еновича] Щепкіна*. Коли зібраних на викуп в 1818 р. грошей не стало на повну суму, доложив своїх коло 3 тис[яч] Репнін, і на сій підставі вважав родину М[ихайла] С[е-меновича] своєю власністю: годився випустити в підписній сумі самого М[ихайла] С[емено-вича] з жінкою і двох старших доньок їх, а решта родини — батьки, брати, сестри і навіть менш[і] діти М[ихайла] С[еменовича] мали зіставатись кріпаками Репніна аж до сплати йому тих 3 тис[яч]. Історія ся тяглась кілька років, і тільки по тім, як Б[антиш]-К[амен-ський] заручив Репнінові за Щепкіна в тій сумі, Репнін випустив на волю решту родини. Се оповідання Михайла Щепкіна кидало цілком нове освітлення сьому епізодові, що вважав-ся актом гуманності і культурності Репніна (див. [Л.] Ф.Павловського “Заботы Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина”, “Киев[ская] стар[ина]”, 1904, [кн.] XI)*. “Тут раз’яснилось, наконец, — пише Абрам Д[ерман], — что дело об освобождении се-мейства г. Щепкина из крепостного состояния превратилось в продажу его кн[язю] Репни-ну, или, лучше сказать, сделано было освобождение из одной тюрьмы, чтобы заключить в другую”, і Р[епнін], в його освітленні, виявив “тонкую хитрость и необыкновенную вязкость притязаний”. (Записки крепостного актера М.С.Щепкина, вид[авництво] “Совр[еменные] проблемы”, М[оск]ва, 1928, с. 186). Я не маю змоги перевірити, чи тут Абрам Д[ерман] не йде задалеко в негативнім освітленні сього епізоду. Нагадаю, що Б[антиш]-К[аменський] в своїй біографії Репніна, надрукованій в додаткових томах “Словаря”, рік по смерті Р[епні-на], цілком інакше представляє справу — якнайкраще для нього (тому що в розгяді сього епізоду сей відзив Б[антиша]-К[аменського] не береться під увагу, я подаю в цілості): “Славный актер наш Щепкин обязан ему свободным состоянием: до появления в столицах восхищал он игрою своею полтавских жителей. Кн[язь] Репнин внес за все его семейство десять тысяч рублей, получил от Щепкина столько же заемных писем, с рассрочкою плате-жа, без процентов, на десять лет, взял тысячу рублей по прошествии первого года, и в сле-дующий возвратил ему остальные обязательства, с наддранием, отказавшись от принесен-ных им денег” ([т.] III, с. 65)*. Можливо, що інцидент закінчився таким великодушним

От що я можу про се сказати тим часом. Від сих загальних зауважень перейду до ближчих спостережень над першим виданням “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Ще раз підкрескую, що я виразно розмежовую перше і друге видання як дві сильно відмінні редакції праці — тимчасом як звичайно їх беруть разом і говорять в сумі про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі, переносячи на цілість те, що належить тільки до одної котроїсь редакції і характеризує або першу, або другу стадію роботи автора.

Перше видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, випущене в 1822 р., робить особливо монументальне вражіння: чотири важкі томи формату великого кварто виглядають дуже імпозантно — значно величавіш, ніж пізніші тритомові видання в форматі октава*. Але вражіння се в значній мірі ілюзорне: пухкий, черпаний папір*, великі маргінеси, розгонистий друк з масою прогалин значно прибільшують справжню поємність сих томів. В дійсності в усіх 4 томах несповна 600 стор[інок] тексту і коло 450 стор[інок] документальних додатків¹. При буйнім, широкім друку і силі прогалин в тексті з примітками нарахується всього коло 800 тис[яч] автор[ських] знаків, себто коло 20 аркушів нормального друку! Вступ, що оповідає історію України до Зборівського трактату, дасть один норм[альний] аркуш, історія 1650—1660 рр., що становить решту I тому, — 3 аркуші; часи “Руїни”, кажучи за термінологією Костомарова, 1660—1687, — том II — 6 арк[ушів]; т. III — правління Мазепи до проголошення Скоропадського — 5 з лишком арк[ушів], т. IV — від Скоропадського до відставки Розумовського — майже стільки. Виклад, як бачимо, зовсім не просторний. А якісно — досить малоцінний. Критики всіх видань — першого, другого і третього (характер викладу в них не змінився!) досить однодушно признали, що се не історія — в розумінні прагматичного викладу, а літопись, суха, механічна, при тім загромаджена маловажними подробицями, що заслонюють важні, вузлові події. Конспект, репетиторій фактів, досить невдало вибраних, він робить вражіння описі, випадкового збору актів колезького архіву, що дотикають історії — скомбінованої з відомостями українських літописців XVIII в. (себто Грабянки властиво, як се по-

жестом, як описує Б[антиш]-К[амєнський] (хоч треба пам’ятати загальну панегіричну тенденцію його біографій — про се нижче), але в записках самого М.С.Щепкіна єсть згадка, як він був збентежений, довідавшись, над усяке сподівання, що Р[єпнін] його не викупив, а купив — “и вот я, вместо свободы, опять крепостной” (с. 162): се сходиться більше з оповіданням Абрама Д[єрман], ніж з звичайною версією сеї історії. Я вважав потрібним згадати тут сей епізод тому, що коли справа дійшла справді до таких форм, як оповідає Абрам Д[єрман], що Б[антиш]-К[амєнський] з свого уряду правителя канцелярії, мавши обов’язок займатися театральними справами, мусив ручити перед Рєпніним своїми грошима, щоб вирвати на волю родину Щепкіна, — то се робить вражіння, що відносини його до Рєпніна в тім часі не були сердечними!

¹ Т. I — с. IV і 153, фронтиспіс і портрети Богдана і Юрія Хмельницького на окремих картках; т. II — с. VIII і 324, портрет Самойловича; т. III — с. VII і 243, портрет[и] Мазепи і Кочубея; т. IV — с. XI і 303, портрет[и] Скоропадського, Полуботька, Апостола і Розумовського.

ясню зараз) і доповненої подекуди відомостями польських джерел, зібраними у Енгля. Не маючи текстів і “описі малоросійських діл” Бантиша-батька і його “замечаній до історії Малор[осії]”, цитованих його сином, на жаль, не можна перевірити текстуальної залежності від них тексту “історії” його сина; маємо змогу порівняти ті місця його тексту, де він цитує батьківське “Диплом[атическое] собрание дел Польского двора” з текстом сього “собрания”, але се вже не те: сі факти здебільшого не входили до історії України безпосередньо, бо й видрукувана частина “собрания”, приступна в сей мент для порівняння, уривається на р. 1645, перед Хмельниччиною; не диво, що текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]” стилізований в сих місцях досить далеко і свобідно від тексту “Дипл[оматического] собр[ания]”. Але не можна не зазначити, що оповідання “Дипл[оматического] собр[ания]” буває жвавіше і мальовничіше, ніж оповідання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”¹.

Літописів і взагалі історичних писань українського походження Б[антиш]-К[аменський] випишує досить довгу низку, але більшість їх — се різні варіанти Грабянки і “Короткого опису”, опублікованого в перерібках Рубана і Шерера:

Рукописний варіант Грабянки до р. 1655, одержаний від переяславського протопопа Домонтовича (“багато подібного з виданням Туманського”, як зазначає Б[антиш]-К[аменський]).

Неописана ближче інших літопись від того ж Домонтовича без початку, від р. 1471 до 1752.

“Короткий опис” — належав самому Бантишеві, можливо батьківський (не каже, від кого дістав).

“Описание краткое М[алой] России” (можливо, варіант того ж “Короткого опису”) з аднотаціями Бантиша-батька — він подарував сю рукопись В.Каразіну, Дмитро Б[антиш]-К[аменський] дуже цинив сі батьківські аднотації і використовував у своїй історії.

“Історія запорожців” Мишецького (без імені автора) — Б[антиш]-К[аменський] одержав її копію від сосницького підкоморія; аж три копії тої ж історії були в портфелях Міллера*, що переховувалися в колезькім архіві, але Б[антиш]-К[аменський], хоч і вказав сі портфелі між своїми джерелами, не згадує сих копій спеціально.

¹ От приклад:

“И[стория] М[алой] Р[оссии]”: “Конашевич обнажил в 1618 г. меч свой против соотечественников: обратил в пепел Елец, Ливны и другие пограничные города российские; воспомоществовал с 20 тыс. козаков польскому королевичу Владиславу в московской осаде” ([т.] I, [с.] 184)*.

“Дипл[оматическое] собр[ание]” (Переписка рос[сиян] и пол[яков]): “уже польские войска... прибыли в подмосковное село Тушино. В какое они пришли восхищение, увидев тут запорожского гетмана Петра Конашевича Сагайдачного, с 20 тыс. козаков предлагающего им неожиданное вспомоение, представляющего многих российских пленных и хвлящегося о разорении огнем и мечом Ельца, Ливен и прочих российских украинских городов” ([т.] III, [с.] 26)*.

“Короткий опис” Симоновського — одержав його від хорольського маршала Алексіва.

“Літопись Рігельмана” — уділена його сином.

“Короткий опис” Ілі Квітки — що знайшовся в паперах А.Чепа.

“Описание М[алой] России” Ст.Зарульського — надіслане Гр.Квіткою.

“Записки Шафонського” — м[а]б[уть], історична частина його “Описания”*, і призбирані для нього матеріали.

Суди ж належить і видана в 1773 р. “История Петра Вел[икого]” Прокоповича*, що дала тон і освітлення викладові подій сеї доби у Бантиша.

Не показані між джерелами, але використані були ним — “Записки” Гр. Полетики* (позначені в кількох місцях на маргінезах книги). Невідомим Б[антишеві]-К[аменсько]му лишився тоді “Самовидець” — він познайомився з ним по виході першого видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, але і в другім майже не використав. Так само було з “Историею Русов” — з тою ріжницею, що її в другім виданні використано далеко більше. “Літопись” Величка виринула ще пізніше, в 1840-х рр.*, так що Б[антиш]-К[аменський] ніколи вже не користувався нею для своєї історичної праці.

Основне значіння по літературно-історичній (літописній) лінії мав для нього “Короткий опис” (“Краткое описание Малороссии”), з продовженнями Рубана-Безбородька*. Він служив йому канвою, в яку влітались документальні відомості колезького архіву, звістки польських авторів, екстраваганції українських компіляторів. Ріжні обставини надали сій хроніці особливого авторитету — мабуть, уже в очах Бантиша-батька, і від нього засвоїв спеціальне поважання і довір’я до сього джерела Бантиш-син. З одної сторони — освітлення, надане йому Рубаном, з слів, мовляв, Кониського, в передмові до публікації 1777 р., що се була офіціальна літопись гетьманського правління, ведена “генеральними малоросійськими писарями, аж до кінця урядування Дан[ила] Апостола” і останнього гетьмана перед перервою 1734–1750 [рр.]. Воно знаходило своє потвердження в тім, що Кирило Розумовський, президент академії, ставши гетьманом, зложив до бібліотеки академії копію “Опису”, очевидно, надаючи йому чи таке ж офіціальне, чи подібне йому авторитетне значіння для історії Гетьманщини. Така традиція лишилась потім в його родині. Шльоцер, живучи в домі гетьмана як учитель його дітей, в 1760-х рр., списав собі копію з гетьманського примірника і уділив її потім своєму ученикові Енглеві як основне джерело для історії України; мабуть, від Шльоцера іде здогад, висловлений Енглем, що головним джерелом сеї “історичної літописі козаків” послужили “протоколи Запорізької Січі”¹. Потім Мик[ола] Маркевич, збираючи матеріал для своєї історії Малоросії, з особливим пієтизмом прийняв від Вас[иля] Мик[олайовича] Рєпніна — сина губернатора — сеї примірник

¹ Geschichte der Ukraine, с. 4*.

“Опису”, що переховувався в бібліотеці його батька, Мик[оли] Рєпніна, а одержала була його Варв[ара] Олексіївна Рєпніна (“княгиня Варка” — зве її Гулак-Артемівський) від її батька-гетьманіча Олексія Розумовського¹. Копія ся разом з іншими паперами Маркевича тепер в рукоп[исному] відділі Ленінської бібліотеки* (№ 1126), вона має напись, що писано її “при Академии наук, полученной от его ясновельможности гетмана Кирилла Григориевича Разумовского”, Маркевич так і цитує її як “літопись гетмана Розумовського”, очевидно, так дивився на неї і Рєпнін, і сей погляд гетьманської родини скріпляв те поваження, яке Дм[итро] Бантиш мусив мати до неї без того, по традиції свого батька. Діло в тім, що ментором і оракулом в історіографії для старого Бантиша був і лишився на цілий вік його колишній архівальний шеф — “російський історіограф” Г.Ф.Міллер, і таким же він став потім і для його сина спеціально в історії України². Друковані студії Міллера про козаччину 1760 р. і те, що лишилось неопублікованим в його “Cosacica” в архіві (частинно опублікував Бодяньський в 1840-х рр.), [с.] XVI), і се, очевидно, був його принцип: покладатись на факт і ерудицію історіографа XVIII в. Міллер же йшов з[а] “Коротким описом” — мабуть, з тих міркувань, що се гетьманський літописець, санкціонований гетьманом-президентом Академії, — найпевніше джерело до історії України, і до нього звертався, коли брався до неї. В його портфелях, отих “Cosacica”, лишився німецький переклад чи перерібка “Короткого опису”, писана власною рукою Міллера, мабуть, перша його праця з укр[аїнської] історії, вона уривається 1652 р. — не знати, чи загубилась решта, чи дійсно не було того більше³. “Короткий опис” же послужив провідником в історично-географічнім огляді України, що мав містити в собі історію Козаччини: в портфелях заховалось кілька редакцій, не доведених до кінця, праця мала служити програмою “для любителів географії, знайомих з краєм, щоб вони могли уліпшити і доповнити” її своїми відомостями⁴, але, мабуть,

¹ Про се пише Маркевич в V томі своєї “Історії”, в виказі джерел, с. 93*.

² Міллер як історик України — тема досі не оброблена, але варта всякої уваги! Він, з одної сторони, буває консультантом уряду в українських справах, і його історичні інформації і висновки мали вплив на напрям українських справ, спеціально се видно на запорозькім питанні, але ним, мабуть, не кінчалось. З другого боку — його розвідки про козацтво, друковані 1760 р.*, і недруковані праці сильно відбилися на історичній літературі про Україну другої половини XVIII в. і навіть XIX в. — як се бачимо на прикладі Бантиша і взагалі на укр[аїнській] тематиці не тільки історичній, але й літературній. Се я, може, покажу іншим разом — в рамках сеї статті сього не можу зробити і обмежуюсь короткими відомостями про німецькі начерки, що Бодяньський, видаючи російські писання Міллера про Україну, обіцяв видати пізніше, але сього не сповнив і обмежився на дуже поверховім і не всюди вірнім реєстрі, списанім з архівних обгорток*.

³ Вона має заголовок: “Auszug Cosackischer Geschichte ex Msto”: два кватерни брульонну*, 16 карток (с. 250—265 загальної нумерації), не до речі зшиті разом з іншими брульонами, очевидно, вже в архіві, при порядкуванні Міллерових паперів (обгорткою послужив попсований при переписці аркуш з водяним знаком 1787 р.).

⁴ Початок сеї праці міститься в зшитку № 8 першого портфеля, с. 307—318, під заголовком “Geographische Beschreibungen” (потім дописано тою самою рукою на початку “Historisch”, так що вийшло “Historisch-geographische Beschr[eibungen] des Flusses Dnepr und

не була викінчена. Далі в його самостійних працях — історичним начерку “Козацької історії”, що уривається в черновиках на Сагайдачнім¹, сеї ні-

der meisten in Dnepr fallenden übrigen Flüsse, nebst Anzeigung der vornehmsten Städte und anderer merkwürdiger Oerter, welche an diesen Flüssen in der Nähe der selben gelegen sind...” Починається словами: “Der Dnepr wird von den ausländern...” Уривається на опису Десни — що наступає після Ірпеня, “Нижегородка і Вишегородка на новій карті України”. Два варіанти продовження сього начерку містяться на с. 269–276 і 277–305, пришиті помилково в зошиті № 7 до згаданого вище “витягу” з “Кор[откого] опису” (“Auszug” і т. д.).

Безпосереднє продовження варіанта, що уривається на с. 276 на Пилявцях, міститься на к[артках] 266–268 (закінчення кампанії 1648 р., польські комісари в Переяславі, кватерн не докінчений: автор, видимо, покинув сю працю). Сей начерк історії козаччини коротший, варіант [с.] 277–305 оповідає її історію детальніше, кватерн уривається на поході Сагайдачного на Москву. В сих варіантах Десну згадано коротко, від Ірпеня — після Нижегородка і Вишегородка, перехід до Києва, і його історія від Литовського завоювання продовжується як історія Козаччини.

Інший варіант цілої праці в зошиті № 4 на с. 121–129 “Geographische Nachrichten von der Ukraine oder der...” Перший розділ: “Von den Namen”, терміни “Україна”, “Мала Росія”, “Біла Русь”, дуже коротко, на одній картці; розділ другий: “Von dem Flusse Dnepr” (поч.: “Man schreibt”). Тут про Ірпінь, Вишгород, Київ нема, єсть дещо про Прип’ять, деревляни тощо, від лівобічних допливів Дніпра перехід до укр[аїнських] міст, історія Чернігова, далі реєстрик городів Чернігівського і Ніжинського полку (чорновик не доведений до кінця — зошит не записаний). Історія козаччини, таким чином, вийшла з плану, і можливо, що потім автор почав “Козацьку історію”.

¹ На с. 19–44 (зошит № 1 першого портфеля) читається каліграфічно переписаний і рукою Міллера виправлений начерк п[ід] з[аголовком] “Cosackische Geschichte I Buch” (поч[инається] “Indem ich die Geschichte der Cosacken...”). Історія української козаччини уривається тут знову на поході Сагайдачного 1618 р. — на кінці кватерна, так що, можливо, було і продовження. На с. 8–18 тут же пришило інший фрагмент каліграфічно переписаної копії, але вона відповідає с. 30–43 оригіналу і уривається серед кватерна.

На с. 58–67 брульон (сильно помазаний) іншої праці під подібним заголовком: “Geschichte der Cosacken I Buch”. На с. 45–57 інша, чисто переписана редакція її з виправками під заголовком “Entwurf einer Geschichte der Cosacken und zwar erstlich von den Cosacken überhaupt und von den donnischen und andern von diesen entspringenen Cosacken in Sonderheit” (поч[инається] “Die Cosackischen Republiken haben, wie das alte Rom, ihren Ursprung dem Kriege zu danken”), уривається серед кватерна на історії терсько-гребенських козаків; там же на с. 2–7 каліграфічно списана копія першого кватерна сеї редакції, вона відповідає с. 45–52 її. Се різні начерки монографії, що була надрукована німецькою мовою в IV т. “Sammlung russischer Geschichte”*, а російською — в “Сочинениях и переводах” 1760 р.*: в друках сих кінчиться на терських козаках, обіцяючи в окремих студіях розповісти пізніш історію малоросійських і донських. В брульоні “Geschichte der Cosacken”, на с. 66 від терських козаків М[іллер] повертається до донських, щоб розповісти їх історію в XVII в., але на к[артці] 67 оповідання уривається на подіях 1609 р.

Історія малорос[ійських] козаків, начеркнена під за[головком] “Cosackische Geschichte” на с. 19–44, не з’явилася в друку і не видко, аби була викінчена: дещо з того ввійшло до загальної історії козаччини, дещо до його начерку “О малор[оссийском] народе и о запорожцах”, але в сильнім скороченні: “Cosackische Geschichte” була закроена далеко детальніше.

Крім того, зісталися в портфелях (II, № 2) німецькі начерки розбору запорожких претензій — те, що в короткій формі виложено в офіційнім “Рассуждени о запорожцах” (виданім Бодянським)*: “Betrachtungen über die gewesen(en) Saporogischen-Kosacken”, с. 60–82, друга редакція: “Betrachtungen” (написано було Nachrichten über, але зачеркнено і замість того є: “Nachrichten von den Saporogischen Kosacken”, с. 83–95) — оба брульони сильно поправлені, і ще чисто переписаний початок другого брульону, на к[артці] 96–97. При сій нагоді справлю невірні прочитаний у Бодянського заголовок на обгортці сеї пачки*: в дійсності виглядає він так: “Beurtheilung der vermeynten Gerechtsame und Ansprüche der

мецької праці Б[антиш]-К[аменський], здається, не використовував — не видно її сліду в “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, хоч вона могла йому дати багато — бо Міллер користувався для неї з різних польських, німецьких й ін[ших] видань, Бантишем не рушених. Натомість, короткий витяг історії Гетьманщини до її ліквідації під заголовком “О малороссийском народе и о запорожцах”, зроблений Міллером в 1775 р. і в цілком викінченій формі в каліграфічній копії не знати, чи до друку, чи для якоїсь високої інс[т]анції виготовлений, захований в його портфелях¹, безсумнівно, послужив за провідну нитку в його роботі — так що місцями він просто перефразує сей Міллерів конспект у своїй “Історії” (1[-ше] вид[ання])². Се, власне, той “ученый и трудолюбивый Миллер”, за яким Б[антиш]-К[аменський] слідкував в своїй роботі, а Міллер в сій своїй роботі — се мусило бути обом Бантишам, батькові і синові, цілком ясно — ішов за “Коротким описом”: вносив подекуди поправки і доповнення — на підставі колезьких актів і ріжної історичної літератури, але там, де звістки “Опису” не суперечать іншим відомостям, він бере без застережень їх, хоч би вони й не мали потвердження

Saporogischen Kosaken, ver berligt in März 1775” (сей заголовок належить і до німецьких начерків, і до російського тексту, поданого урядові).

¹ Бодяньський видав його в “Чтениях” і окремо в збірці праць Міллера “Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера, ... писанные на русском... языке...”, 1846, в бібл[іотеці] МГУ примірник з його власноручним написом: “Пану землякові, Йосипу Васильевичу Варвынському — Ісько Бодяньський року 1847 писал”. Видання се можна вважати останнім актом пієтизму до Міллера як фундатора наукової історії України, задокументованого Б[антишами]-Каменськими, батьком і сином, — “Видно по всему, что судьбы современной Миллеру Малороссии сильно занимали его, и его испытательный ум не мог не углубиться в прошедшее и настоящее положение оной. В этом первом и лучшем пособием служил ему самый Архив...” — писав в передмові Бодяньський*. Оцінка не зовсім вірна: архівальним матеріалом для укр[аїнської] історії Міллер сливе не користувався, але на розроблення його дійсно мав вплив — через обох Бантишів спеціально.

² Для прикладу:

Б[антиш]-К[аменський], с. XVII*: “Избранного козаками на его место предводителем князя Богдана Ружинского можно почитать первым малороссийским гетманом. При нем король Стефан Баторий даровал козакам в 1576 году полное войсковое учреждение, разделив их на полки и сотни, в которые действительно служащие козаки были записаны (наступае вставка з записки Гр. Полетки). Ружинский получил еще от сего короля гетманские клейноты, как то: королевское знамя, бунчук, булаву и войсковую печать; но несмотря на все почести, оказанные Баторием помянутому гетману, равно как и на знатное его происхождение, козаки не иначе его называли как полуименем *Богданко*, без приложения княжеской фамилии, в знак совершенного равенства, которое они с самого начала старались сохранять между собою”.

Міллер, с. 4 відб[итки]*: “Козаки выбрали себе на его место в предводители князя Богдана Рожинского, которого можно первым почесть малороссийским гетманом, потому что король Стефан Баторий дал при нем в 1576 году козакам полное войсковое учреждение. Тогда они разделены были в полки и сотни, в которые действительно служащие козаки записаны были. Король пожаловал главному их правителю и обыкновенные в Польше гетманские клейноты. Несмотря на знатность княжеского рода, ниже на честь, отдаваемую ему от короля, козаки называли его не иначе, как полуименем, Богданком, без приложения княжеской фамилии Рожинских, в знак совершенного равенства, которое они сначала между себя наблюдать старались”.

в інших джерелах. Сей принцип засвоїв Дмитро Бантиш — а перед ним, мабуть, його батько: можливо, що текст Дмитра відбиває на собі записки з укр[аїнської] історії його батька — подекуди зацитовані в “історії”, а в інших випадках, може, і промовчані. Власне сим я пояснюю собі секрет такого скорого скомпонування першого начерку “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, як показує дата її передмови: з кінцем 1816 року Б[антиш]-К[аменський] тільки з’явився в “Малоросії”, а в липні вже сигналізує написання його, а з другої сторони — крайню примітивність його історичного викладу. Не був він взагалі ніколи великим прагматистом, але все-таки коли б склав свою “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” власним замислом, а не йшов слідами батька і Міллера, може б, виклад його був зв’язніший, а так готові схеми, Міллерова і батькова, дали готовий шаблон, скелет його історії: буквальні подібності, які помічаємо між начерком Міллера і друкованим текстом Б[антиша]-К[аменського] 1822 р., дають се відчуття¹. В основі

¹ В “Кор[откому] описі” і у Рубана інакша ситуація:

“Кор[откий] опис”: “После был гетьман Богданко. Сей повоевал Крым. При Стефане же Батории, в том же 1576 году, козаки в лучший порядок устроены, который, ради их мужества, поставил сам им гетмана, дав им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом...”*
Прізвища Богданка нема.

Рубан: “1576 году был гетман из шляхетства Богданко, сей воевал Крым и победил татар. — Оный же король Баторий в июле 1576 года козацкому войску дал герб на печати...”*

Або отсе:

Б[антиш]-К[аменський], [ч. 1. — с.] XXVIII—XXIX: “Бывший в 1628 году у козаков предводителем Тарас, мстя полякам за чинимые его соотечественникам обиды, сделался известен одержанною над ними под Переяславлем победою, ровно как и заключенным потом миром. Заступивший его место Семен Перевязка послал в 1632 году к королю от козаков и от всего русского народа просьбу, в которой изобразил все претерпеваемые от поляков притеснения; но на сию жалобу никакого от Владислава IV не воспоследовало удовлетворения. В то время поляки заняли Терехтемиров, Чигирин и другие города, и тогда же Малая Россия раздираема была междоусобием, произошедшим от возмутителей Петрижицкого и Гавриловича, из коих один присвоил себе гетманство на левой, а другой на правой стороне Днепра”.

Міллер с. 8*: “В 1628 году был некто Тарас у козаков начальником, а в 1632 году Семен Перевязка. Первый победил поляков под Переяславлем и учинил с ними мир; другой послал от козаков общую к королю челобитную, с представлением чинимых им от поляков обид, на которую решения не последовало; тогда города Терехтемиров, Чигирин и проч. поляками были овладеемы”.

Остання звістка взята у Рубана*, але загалом ситуація відмінна: у Рубана (с. 12): “1628 году был 15 гетман из козаков Тарас, сего Тараса малороссийские козаки сами избрали гетманом и 3-ю битву учинили с поляками и победили их множество под Переяславлем”; далі про унію, про те, що Б[огдан] Хм[ельницький] взяв в полон двох Кантемирів, потім “1632 году общенародное вторичное было челобитье от Руси послано в Варшаву” і т. д. — “а тогда был 16 гетман Семен Перевязка. По другим запискам, в 1634 году был по одной стороне Днепра Петрижицкий, а по другой Гаврилович гетманом”. В “Кор[откому] опису”: “1628. Ради великих тягарей и озлоблений не токмо козакам, но и церквам русским от поляков творимых, повставши козаки на них, обрали гетманом Тараса, и учинивши с ля-

лежать відомості “Кор[откого] опису”, але Б[антиш]-К[аменський] іде безпосередньо за стилізацією Міллера, часом буквально повторює його, часом парафразує, доповняє Рубаном, коли той дає більше, відомостями Грабянки і компіляторів XVIII в. як Симоновський, Рігельман, Шафонський, польськими і західноєвропейськими відомостями Енгля, актовим матеріалом колезького архіву. Не маючи текстів його батька, не можемо зміркувати, де кінчиться праця батька і де безпосередньо звертається до сих джерел син. Але нема сумніву, що настановлення на Міллера і через нього на “Короткий опис” — се настановлення батьківське, прийняте і дотримане сином так твердо і вірно, що, неважаючи на всі доповнення — на весь актовий матеріал, притягнений в таких широких розмірах від 1650-х рр., через усе прозирала структура козацьких літописців, прийнятих Міллером. Сей ухил Карпов — великий і односторонній прихильник московського архівного матеріалу — сформулював так, що в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” “часто летописец стоит на равной степени с подлинным документом. В первом издании ... летописец иногда предпочитается, и уже в добавление к его известиям делаются выписки из официальных актов”¹. В делікатній формі, удекорованій щедрими компліментами, сей докір проглянув в рецензії на друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” на сторінках журналу старого “скептика” Каченовського*: рецензент, підписаний літерами Л. С., підчеркнув вартість актового матеріалу, використаного Б[антишем]-К[аменським], таким поясненням: “В них-то сохраняют-

---

хами баталию под Переяславом, множество их побились и помирились” (по сім полон Кантемирів і далі: “1632. Общенародное от Руси челобитье, а паче от козаков, с великим жалем в кривдах и утеснениях, ляхами деющихся, послано на генеральный сейм во Варшаве, но ничего по тому облегчения не učinено. Еще был гетман некоторый Семен Перевязка”*.

Повстання 1638 р. у Б[антиша]-К[аменського] ([ч. 1. —] с. XXX–XXXI): “Угнетенные таким образом козаки в том же году свергли наложенные на них тяжкие оковы, избрали себе в предводители *Острицу* и *Гуна* (!)* и, напавши на поляков, совершенно их разбили при речке Старице. Данное тогда поляками козакам обещание оставить их при прежних вольностях и не мстить за претерпенное поражение было в том же году нарушено казнью в Варшаве козацких предводителей: *Острицы*, *Гуна* и многих других”.

Міллер [с. 8]: “Избранный на его место в предводители *Острица* и помощник его, *Гуна* (!)*, не отстали от поведений предков своих. В 1638 году напали они на поляков при реке Старице, коих победили и принудили к обещанию, что козаков оставят при прежних их вольностях и не мстить им за сей полученный над ними выигрыш. *Острица*, *Гуна* и другие козацкие начальники, пришед в Варшаву, лютой смерти преданы были”.

У Рубана се стилізовано було зовсім відмінно: “1638 году был 18 гетман козак *Острица*, который купно с *Гунею* при реке Старице с поляками битву учинили с великою над ними победою, однако поляки, лестию заманив (!)* в Варшаву сего гетмана с старшиною, всех тамо казнили”*.

Оповідання “Кор[откого] оп[ису]” далеко ширше*: “Видя же козаки, что ляхи умыслили их всех погубить, знову постановили между собою гетмана *Острицу*, придавши к нему на помощь козака *Гуню*, и в степу над рекою Старицею войною ляхове победили, где уже ляхи, мир учинивши с козаками, присягли, что не будут вольностей их нарушать и не мститимутся, но потом, присяги не содержавши, *Острицу* и *Гуню* убили в Варшаве, а *Кизима*, сотника киевского, с сыном его на поле убили” і т. д.

¹ Критич[еский] обзор, с. 11–12*.

ся для потомства жизнь и деяния народов, а не в подробностях летописей, по большей части вымышленных, запутанных, не всегда служащих и пособием в трудах бытописателя, жреца истины”¹. Очевидно, се треба розуміти як докір, що, маючи в руках документальний матеріал, Б[антиш]-К[аменський] дав попри нього стільки місця літописному. Конкурент Б[антиша]-К[аменсько]го, Ол[ексій] Мартос, в своїй рецензії першого видання² висловився одвертіш.

Високо підносячи вартість західних джерел до історії козаччини: Боплана, Шевальє, Пасторія за їх “точность и особенную верность в происшествиях, без оскорбления патриотизма малороссиян”, він протиставляв їм “отечественные летописи, веденные генеральными писарями”, де “странные происшествия сцепляются с предметами историческими”, і доводив неможливість “созидать историю на столь зыбких основаниях”*. Б[антиш]-К[аменський], на його погляд, забагато дав місця сим джерелам, і хоч мав високо цінний документальний матеріал, але не потрапив його використати, — так що його історія дуже нагадує літопись Рубана. Всі подібності, які він далі наводить, правда, не дуже пристають саме до “літописі Рубана”³. Історична манера Б[антиша]-К[аменського], очевидно, нагадувала Мартосові укр[аїнські] літописі взагалі, і він назвав Рубана як найбільш придоблену до російського форму. Але се правда, що, неважаючи на велику силу нового, сирового, перед тим не вживаного матеріалу, і на карамзінський стиль, імітований Б[антишем]-К[аменським], “иногда увлекающим силою противоречия”, як відзивається Л. С.⁴, історія його справді нагадує Руба-

¹ “Вестник Европы”, 1830, № 12*; хто був сей Л.С., я не знайшов розв’язки, думаю, що “Лужницкий старец” — колективний псевдонім редактора Каченовського і деяких ближчих співробітників журналу.

² “Сын Отечества”, 1823, № 1*. Автором сеї рецензії називає його Полевой (в своїй статті з приводу 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”)*, мовляв, з чуток тільки (“мы слышали, что разбор книги Д.Н.Бантыш-Каменского сочинен был г-ном Мартосом”), але зміст рецензії цілком підходить до Мартоса, і Полевой, мабуть, мав цілком певні звістки про його авторство.

³ “История г. Б[антыша]-К[аменского] планом своим весьма сходна с “Летописью” Рубана [...]”. У г. Б[антыша]-К[аменского] [...] жена Х[мельницко]го также собственно-ручно набивает табаком трубки для него и посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему Автор кратко прошел блистательные подвиги украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батоге, у Жванца и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской”. У Рубана якраз нема сього епізоду про гостювання послів у Х[мельницко]го. Слова — “планом своим сходна”, очевидно, не відбивають думки автора: він говорить не про план, а про загальний характер, структуру і стиль “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: що в ній не виступають яскраво важніші події, а виклад губиться в різних анекдотичних подробицях і дрібницях — се потім закидав їй і Полевой, з нагоди II вид[ання]: “мелочи, пустяки вошли в [...] текст вовсе без нужды”*.

⁴ Як взірець сього високо[го] стилю, в I вид[анні] досить рідкого, в II частішого — під впливом “Истории Русов”, зачитую отсей опис останньої ради Х[мельницко]го: “В последний раз явился тогда великий сей муж среди благодетельствованных им соотичей, и в каком жалостном виде! Смертная бледность покрывала мужественное чело его; не блистал более в очах огонь, приводивший до того в трепет бесчисленных врагов; ослабла каравшая их

на — своїми тісними зв’язками з літописанням канцеляристів XVIII в. “Материалы еще не составляют здания”, — справедливо завважив Мар-тос*; стара літописна схема брала гору над новим документальним мате-ріалом архіву колегії, й “И[стория] М[алой] Р[оссии]” дійсно більш на-гадувала літопись Рубана, ніж історичні писання XIX в.

III*

Якщо справді — як я отсе догадуюсь — перша редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в своїй основі прибула з Б[антишем]-К[аменським] вже з Москви, з колезького архіву, і нашвидку доповнена в Чернігові й Полтаві при кінці 1816 і в першій половині 1817 р. тими матеріалами, які знайшлися на місці і в ближчій периферії¹, так що в липні 1817, як дає зро-зуміти передмова, вона вже була зроблена, бодай в першій початку, то потім вона перейшла ще через довгу — хоч і не дуже інтенсивну — роботу, поволі обростаючи місцевим добром.

У самого Бантиша — невважаючи на його ніжинське походження — ледве чи лишилися які-небудь цінні з сього огляду зв’язки: не видно сього; він поволі обростав ними в новім оточенні. Репнін ставив своєю метою здо-бути впливи, авторитет і прихильність серед місцевого панства, і дійсно успівав в тім. В канцелярії його поставляли собі за честь “служити” — себ-то рахуватись, не несучи ніяких службових обов’язків, аби дістати право на чин, паничі з родовитих українських фамілій², як колись у військовій кан-целярії. Камер-юнкер Б[антиш]-К[аменський] мав всі можливості ввійти в круги місцевої аристократії. Рекомендації Репніна облегували йому при-ступ до фамілійних архівів і бібліотек потомків старих старшинських родин і бібліофілів-аматорів місцевої старини. Мабуть, немало ролю відіграла тут збірка згаданого вище Чепи — одного з останніх канцеляристів передре-формових часів³, що все життя збирав матеріал і складав конспекти ком-сильная мышца, и водитель к победам, согбенный под тяжестью лет и болезней, выведен был в то время к тем самым воинам, кои в битвах едва успевали пожинать за ним неувядае-мые лавры. Зрелище трогательное и вместе величественное!..” (с. 49)*.

¹ Цитована вище рекомендація Б[антишеві]-Каменському по матеріали до Чепи писа-на Репніним в Полтаві 17 січня 1817, себто в кілька тижнів по приїзді до Полтави. З Москви Репнін рушив на свій уряд в середині жовтня, але цілий тиждень стратив в Серпухові, бо Ока ще не замерзла. В Ніжині був 28 жовтня, на ніч сподівався до Чернігова — листування його з Бутовичем, чернігівським губернатором, в “Киев[ской] старині”, 1893, [кн.] VII*.

В Чернігові він лишився якийсь час — се ж була друга резиденція його; потім під Луб-нами випав з санок, сильно побився, так що до Полтави доїхав, мабуть, в другій половині листопада. З ним їхав правитель канцелярії Новіков, про Бантиша я не знайшов звістки, але, правдоподібно, він їхав з ними також. Про сей переїзд — в автобіографії Варвари Ми-к[олаївни] Репніної, “Р[усский] архив”, 1897, кн. VII, с. 485*.

² В автобіографії Сердюкова, урядовця тої ж канцелярії 1820-х рр.: “При Репнине служило много аристократов, т. е. богачей”, — називає Гр. Тарновського, Ол. Оболонсько-го, Л. Милорадовича. Ол. Скоропадського, Андр. Кандибу, — “и много им подобных и бесподобных людей, кроме чиновников, работавших за них, и адъютантов”. — “Киев[ская] стар[ина]”, 1896, [кн.] XI, с. 183*.

³ Він почав службу в 1770-х р. підписком земського суду в Ромні, від 1779 працював в канцелярії Рум’янцева, без малого 20 років, і, покинувши службу в 1799 р., жив в малень-

пендіуму “истории малороссийской” (про них нижче), але сам не рішався взятись до писання і підшукував авторів, краще підготованих. Б[антишу]-К[амєнськ]ому довелося стати уже посмертним спадкоємцем його праці: родина передала Рєпнінові всі його папери для роботи Б[антиша]-К[амєнського], тільки він, на жаль, досить мало скористав з матеріалів і вказівок старого канцеляриста. Так само передали в розпорядження портфелі Шафонського його потомки — сі матеріали Чєпи і Шафонського так і зісталися в яготинськiм архiвi Рєпніних¹. Крім них, в цитованiм вище виказі джерел “И[стории] М[алой] Р[оссии]” названi рiжні маршали, підкоморії тощо, якi надiлили Б[антиша]-К[амєнського] місцевими історично-літературними творами, в дійсності таких посiдачiв старих пам’яток, зревiзованих Бантишем, розумiється, було далеко бiльше, нiж він назвав в своїм виказі. Я згадав, що в рiжних мiсцях покликається він на записки Гр. Полетики — хоч мiж кореспондентами не названо нiкого з сеї родини. В родинi Бакуринських знайшлися земськi книги колишнього Чернiгiвського воеводства, використанi в другiм виданнi “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Іншим разом цитуються гродськi книги Чернiгiвського воеводства — не знати, чи теж знайдєні у Бакуринських, чи деінде². Знайшовся дневник генеральної канцелярiї. Бувши з Рєпніним в Чернiговi в 1819 р., Б[антиш]-К[амєнський] вибрав з мiсцевого губерн[ського] архiву, де переховувалися акти вiйськової канцелярiї і генерального суду, 66 цiкавiших дел, і вижичєні йому за квiтом, стверджєним пiдписом самого Рєпніна, вони полишалися у нього в роботi протягом 1820 і 1821 рр. — повернення сих документiв позначєне 22 листоп[ада] 1822 р.³ Коли б Б[антиш]-К[амєнський] мав охоту переробити ґрунтовно свiй перший начєрк за помiччю мiстерiалiв, якi перед ним вiдкрились в сих вiйськових і приватних архiвах, поширив свою увагу з дипломатичних вiдносин, що заповонили енергiю його батька, на

кiм маєтку, недалеко Переяслава, вiддаючись історичним студiям. Мав репутацiю першорядного знавця права й історiї. Малор[осiйськi] генерал-губернатори пробували його привабити на службу до себе, але він не охотився до сього і мав репутацiю людини “вялої”. Помер, видно, пiд сам приїзд Рєпніна. Про нього замiтка Лазарєвського в “К[иевской] стар[ине]”, 1900, № 5 і 1901, № 1*.

¹ В деякiй мiрi їх описали і використали М.В.Сторожєнко і В.П.Горленко*.

² Бакуринськi — одна з небагатьох мiсцевих шляхетних родин, що перетривали Хмельничину, не знати, чи з того часу лишилися у них старi актовi книги чернiгiвськi, чи, може, се пояснюється тим, що одєн з Бакуринських — швагер Безбородька — займав рiжні судовi і адмiнiстративнi посади в часах, коли касувалися старi установи, пiзнiш був чернiгiвським губернатором*, і таким чином могли дiстатися до його рук тi актовi книги.

³ Кiлька хронологiчних вказiвок щодо працi Б[антиша]-К[амєнського] над його історiєю пiсля дати його передмови дають ще iлюстрацiї 1-го вид[ання] — вони небезiнтереснi за недостачєю iнших вiдомостей. Портрет Б.Х[мельницького], до которого зверненi кiнцевi рядки сеї передмови 1817 р., перерисований московським рисовником Аргуновим, позначєний на гравюрi роком 1818; портрет Кочубєя — перерисований полтавським рисовником Сплiтсєссєром з ориґiнала Сем[єна] Мих[айловича] Кочубєя — датований 1820 роком; портрет К.Розумовського, перерисований Аргуновим, — теж 1820-м. До цензури першi три томи пiшли на початку 1821 р. 15 лютого уже цензурний дозвiл; т. IV має цензурний дозвiл 2 квiтня.

розв'їй установ, економічних і соціальних відносин Гетьманщини, його праця незвичайно заважила б у розвою українознавства: ніхто з істориків не був в таких сприятливих обставинах з сього погляду, не тільки тоді, але і в пізніших часах. Але Б[антиш]-К[амєнський] використав сі можливості в дуже невеличких розмірах і, не змінюючи в основнім свого першого начерку, тільки поверхово прикрасив його деякими доповненнями: більш маркував місцевий матеріал, ніж використовував його: таке вражіння дають його цитати на нові джерела. Для питань соціально-економічної, правної і культурної історії, що освітлювалась новим матеріалом, він, очевидно, не мав ні цікавості, ні зрозуміння. В начерках Чепи він мав кілька конспектів, що давали перегляд тих питань, на які давали відповідь збираним матеріалами, — доволі практичний репетиторій устрою і права Гетьманщини¹, але, очевидно, Б[антиша]-К[амєнського] він тоді не зацікавив.

Хоч уже з 1818 р. почав йти в світ “Опыт повествования о древностях русских” харківського професора Гавр[ила] Успенського*, що висував сі моменти історії інституцій і побуту, але Б[антиш]-К[амєнський] в сім часі не оцінив його, і він з'явився в виказах літератури у нього тільки в II вид[анні]; в I вид[анні] тільки випадком, без якогось плану з'явилися, як цікаві історичні подробиці, деякі відомості про оподаткування державних доходів, зміни в адміністрації тощо. Крім того, видно, що Б[антиш]-К[амєнський] не хотів довше протягати роботи над своєю історією, бажав її випустити скорше, а всякі можливі доповнення, перерібки відкладав на пізніше, на друге видання — може, хотів вислухати і використати голоси критики, щоб

¹ Оден з них опублікував Горленко ([кн.] I, с. 59)*: “План как расположить сведения и документы к истории малороссийской.

1. Общие привилегии, договорные пункты, грамоты, указы, универсалы.
2. Привилегии, грамоты и универсалы частных людей.
3. Летописи.
4. Географические сведения.
5. О службах, повинностях, податях и доходах.
6. О учебных заведениях для просвещения народа.
7. О публичных строениях. О запасном хлебе. О соли, о монетах, ассигнациях. О банках и банковых конторах.
8. О учреждениях канцелярского порядка.
9. Милостивые манифесты.
10. О некоторых общих российских законах и указах, присвоенных Малороссии в объяснение, поправление, дополнение, изменение, умножение и смягчение прав малороссийских.
11. О классах народа. О монастырях и церквах, о духовенстве и причетниках, о шляхетстве и чинах, о козаках под разными именованиями, о артиллерии и о преобразовании их в регулярные, о подданных или крестьянах. О вольных людях, о вольных земледельцах, о городах и обывателях их, купцах, мещанах и прочих, о иностранцах, в Малороссии поселившихся.
12. О земледелии, скотоводстве, заводах, фабриках, ремеслах и рукоделиях.
13. Письма.
14. Речи в собраниях, произнесенные разными особами по разным обстоятельствам.
15. Стихотворения.
16. Разные анекдоты и служащие к оным пиесы.
17. Записка о суевериях, нащепываниях и проч.”

Можливо, що при складанні оглядів 2[-ї] редакції Б[антиш]-К[амєнський] взяв сі конспекти під увагу.

дати нову редакцію, яка б краще відповідала науковим вимогам. Такі міркування підсуває мені факт, що розсилаючи свою книгу по виході сучасним науковим авторитетам, він просить у них матеріалів і критичних вказівок — таке було з Євгеном Болховитиновим, що мав репутацію великого знавця в історії взагалі, і церковній в особливості¹. Першому виданню Б[антиш]-К[аменський] надавав більше значіння з погляду своєї урядової кар'єри, “похоти на воеводство”, як іронізував з нього Репнін: таке вражіння роблять його демарші з “И[стории] М[алой] Р[оссии]” після її виходу, можливо, сподівався пізніше повніше і ґрунтовніше використати науковий матеріал, і справді в II вид[анні] — поруч нових джерел, які він безнастанно прибирав після того, як відправив до цензури I[-шу] ред[акцію], ми знаходимо і такі, що, по всякій імовірності, були в його руках ще перед закінченням I[-ї] ред[акції] — напр., в тих “ділах” чернігівського архіву, тільки він, мабуть, відложив тоді сю роботу на пізніш. Цілоправда, і потім він небагато з них скористав, але в 1819–1820 рр. могло йому здаватись, що у нього буде для сього більше часу і спромоги!

В I[-м] вид[анні] він досить щедрою рукою розсипав — на маргінезах тексту — поклики на хроніки Симоновського, Рігельмана, Шафонського, але ці цитації часто мають чисто декоративне значіння: на перевірку не раз виходить, що знайдене в сих хроніках Б[антиш]-К[аменський] мав уже в вид[аннях] Туманського або в “Кор[откому] опису”, і коли він, може, і вніс які-небудь рисочки з сих нових джерел, то цитував їх, мабуть, головно з бажання оживити монотонні старі цитації: “Малорос[сийская] летоп[ись]” (“Короткий опис”), “Летоп[исец], изд[анный] Туман[ским]”, “Миллер”, “Лет[опись], изд[анная] Рубаном” — так, як поруч покликів на Енгля він часом кладе імення Пясецького, Коховського, Рудавського, Грондського й ін[ших], хоч безпосередньо не користав з них, а брав їх відомості з Енгля ж таки², тільки Пасторія показав в виказі джерел і, мабуть, справді-таки безпосередньо уживав його, хоч взагалі дуже мало взяв з нього в сій першій редакції — широко черпав з нього в другій³.

Взагалі круг літератури, використаної Б[антишем]-К[аменським] в 1-й стадії його праці, дуже обмежений — хоч, правда, треба мати на увазі, що не все він поставив в виказі літератури джерел, чим користався⁴. Для по-

¹ Лист Б[антиша]-К[аменського] до Болховитинова не заховався, тільки відповіді Б[олховитинова], але з них можна виміркувати зміст листів Б[антиша]-К[аменського]. Про них буду ще говорити нижче.

² Найяскравіший доказ того, що сей польський та зах[ідно]європ[ейський] матеріал Б[антиш]-К[аменський] брав у Енгля, се його цитація: “Піацек” ([1822. — ч.] I, с. XIII, XV й ін.), — у Енгля Пясецький часом цитується скорочено Piasec, і відси взяв його Б[антиш]-К[аменський], а самої книги його, очевидно, не мав в руках.

³ Дивно також, що в виказі I[-го] вид[ання] він зацитований в такій формі: “История о татаро-козацкой войне Иоакима Пастория на латинском языке, 1652 г.”; точний титул з аднотацією з'явився в 2[-м] вид[анні].

⁴ Я вже зазначив вище, що він не показав в своїм реєстрі записок Гр. Полетики, хоч ними користувався. Записок Манштейна також не показано між джерелами*, хоч кілька разів зацитовано в IV т.

чатків козаччини, крім праць Міллера і Енгля користувався він з Шерера і Як. Маркевича (“Зап[иски] о Малор[оссии]”)*; для польських подій 2-ї пол[овини] XVII в. — французькою біографією Яна Собеського, абата Соуер*; для подій турецьких і волоських — працею Дм. Кантемира*; для часів Мазепи — дневниками Петра В[еликого]*, “історією” Теоф[ана] Прокоповича (використовував її широко і її очима дивився на події, як побачимо далі), виданнями Голікова* та історією Карла XII Адлерфельда*; для пізнішого часу — Рубаном, Симоновським, Рігельманом, Шафонським; для церковних подій підставою служить йому праця його батька про унію; користає він також з історії єрархії Амвросія Орнатського*. В другім виданні сей реєстр друкованої літератури подвигається¹ — але все-таки не стає через те дуже широким. Б[антиш]-К[амєнський], очевидно, не дбав про повноту, багатство фактів: того, що давали йому “малор[осійська] літопись” і колезькі акти, доповнені відомостями Енгля, мабуть, здавалось йому вповні досить для тої літописної конспективної схеми, яку він собі уложив. Детальність, багатство оповідання теж не лежать в його намірах. Він часто обтрушує фактичну відомість від тих цікавих і мальовничих подробиць, з якими вона виступає в його джерелі, або переносить їх під текст у примітку: він реєструє факт, сього йому досить.

Не журиться він і освітленням фактів, їх зв’язків, виясненням ситуації, в якій вони виступають. Не раз дорогоцінні для ілюстрації відносин і устрою вказівки вибраних ним актових додатків лишаються невикористані в тексті, настільки вони не дають йому конкретного факту, не будять уваги літописця-реєстратора подій. Напр[иклад], конституційна хартія, уложена старшиною при виборі Орлика, т[ак] з[вана] “конституція Гордієнка” — як назвав її Драгоманов*, — оден з найцінніших документів політичної думки, начерк того, як уявляли собі організацію влади найбільш розвинені представники старшинської верстви в результаті тяжкої політичної школи, перейденої в тій критичній добі, — він зістався цілком не зазначеним в викладі Б[антиша]-К[амєнського]. Він не зареєстрував навіть спорядження сього документа при виборі Орлика — задоволівся тільки згадкою, що після Мазепи “одержав від Карла гетьманську булаву Орлик” ([т.] IV, [с.] 26), хоча надруковані ним самим документи в додатках говорили про вибір його “вольными голосами, по давним правам и обыкновениям войсковым”. Не звернув навіть уваги читача на ці цікаві подробиці, що містилися в додатках (с. 206—226) і коли не що інше, то поясняли, принаймні, як мотивувала партія Мазепи свій перехід на шведську сторону, і коли потім в 2[-м] вид[анні] викинув додатки — в його історії не лишилось ніякого сліду сих матеріалів, хоч вони належали до цінніших річей, витягнених з колез[ького] архіву.

¹ В виказах 1-го вид[ання] стоїть 16 рукописних номерів і 14 друкованих, в 2[-м] вид[анні] — 25 рукоп[исних] і 29 друкованих; цифри тут не мають точного значіння, але дають деяке поняття про поширення круга джерел і літератури — особливо останньої.

Не заглиблюється звичайно в критику своїх джерел, не вважає потрібним в'янути міру достовірності їх відомостей, не мотивує, чому він вважає ту чи іншу звістку певною. Коли він реєструє її, тим самим висловлює їй довіру, і на тім справа кінчиться. А для нього самого рішає питання, очевидно, те, що джерело пройшло через одбір таких авторитетів, як Міллер, Енгель і батько Бантиш — присяжний цінитель архівального і взагалі історичного матеріалу.

Неохота автора чи, треба, може, сказати, нездібність до яких-небудь узагальнень найяскравіше виявила себе на вступі до властивої історії, що на протязі одного друкованого аркуша повинна була показати ті шляхи, які привели до вихідного моменту його історичної повісті — сполучення України з Московською державою чи, краще сказати — переходу під зверхність московського царя. Основні питання, з становища автора сеї праці, — як з'явилась козаччина, якого соціального змісту набрав сей термін, звідки пішла назва “Малої Росії”, як вона ув'язалася з козаччиною — пояснюються принагідно, коротенько, цілком невичерпливо, де-небудь в примітках, сам же вступ — ніщо інше, як компіляційка з Міллера й інших авторів, що на різні способи переробляли “Крат[кое] оп[исание]” і Грабянку з Енгелем включно¹. В каторжнім питанні тодішньої історіографії — реєстрі гетьманів ХVI в. — Б[антиш]-К[амєнський], як я згадав вище, просто заявляє, що він притримується “ученого и трудолюбивого Миллера” ([с.] ХVI), не входячи в аргументацію, ні в критику відмін інших каталогів. Його же слідами — переписуючи часом буквально, іде в оповіданні про події 1-ї пол[овини] ХVII в., як показано було вище.

Приступаючи до Хмельниччини, полінувався він використати навіть оповідання Шевальє*, в цілості наведене вже у Симоновського, так само і багатющій матеріал про польські закулісові інтриги, зібраний у Енгеля: вдоволився “Кор[отким] оп[исом]” і Рубаном! Спочатку читаємо літературну фразеологію в стилі Карамзіна: “В сие бедственное для малороссіян время настала благополучная минута освобождения их от тягостного ига польского. Главнейшим виновником сего важного в летописях малороссійских происшествія был Зиновий Хмельницкий. Сей муж, знаменитый пламенною к отечеству любовию и отличными деяніями, жил тогда в поместье своем Суботове, где хотя, по-видимому, и занимался одним только хозяйством, но воздыхал втайне о гибели своих единоплеменников и помышлял о способах к их освобождению”^{2*}. Далі коротенько, переважно схематично-

¹ От як виглядає пояснення козацьких вільностей — в прим[ітці] на ст[орінці] ХХХ*: “Козаки имели следующие преимущества: участвовали в избрании вольными голосами гетмана, полковников и сотников; судились только от своих старшин; могли свободно заниматься всякими промыслами, и за обиды и бесчестие получали одинаковое удовлетворение с шляхетством”. Ніяких джерел, ні правних актів не показано!

Наскільки щільно, до буквальності притримується тут Б[антиш]-К[амєнський] Міллера і в викладі подій, показав я вище.

² Такого красномовства не було у Міллера!

сухо, зрідка з квітами карамзінського красномовства, оповідаються події 1648 і 1649 р., кінчаючи молдавським походом, на підставі Грабянки і “Кор[откого] опису” головно — з додатками з Енгля і батьківського “Диплом[атического] собрания”.

В кількох словах збираються мотиви обопільного незадоволення “между королем и корсунским победителем”, що привело до розриву і змусило Х[мельницько]го “искать покровительства российского самодержца”. Сим замикається вступ і починається властива історія.

Але оповідання Б[антиша]-К[аменського] не стає більш повнокровним в порівнянні з попереднім. Війни Х[мельницько]го — сей головний нерв малоросійської історіографії XVIII в. — цілком ясно, не викликають у нього ніякого зацікавлення. Берестецька битва, описана пером Репніна, як се зазначено в передмові книги, — се властиво одинокий детальний батальний образок.

Я вважаю потрібним спинитись на хвилю на сім берестейським епізоді супроти тої уваги, майже сенсації, яку викликав свого часу сей факт безпосередньої участі малор[осійського] генерал-губернатора в історії Малоросії або, краще сказати, його рукоприкладство в ній, яке й досі не перестає підчеркуватися тими, що пишуть про Репніна персонально або про Бантишеву історію, як дуже значущий факт — вияв пієтизму до минувшини України і т. под.

Гіляров-Платонов записав в своїх споминах характеристичний відзив про Репніна, що довелось йому чути від Максимовича: “Сначала князь давал было Малороссию, а потом сам полюбил ее, увлекся. Человек был весьма образованный, и вообще личность великолепная. Одна глава в истории Бантыш[а]-Каменского принадлежит даже его перу”¹. Подібні відзиви про сей епізод повторюються на різні способи і досі, але властиво він того не варт — настільки малозначний він сам по собі з літературного становища. Б[антиш]-К[аменський] означив його в передмові I[-го] видання семи словами: “Описание Берестечского сражения есть произведение пера его” (Репніна). На сій підставі за “произведение” Р[епні]на можна напевне вважати стор[інок] 8—10: оповідання про Берестечко тут виразно відмежовано від попередніх операцій під Вінницею і Камінцем; не так ясно видно кінець — чи “произведение” кінчиться на утечі татар з-під Берестечка на с. 10, чи сягає далі — аж до кінця берестецьких боїв, на с. 12; в першій випадку се буде коло 4 тис[яч] знаків, в другій — понад 4 тис[ячі], в кожному разі розміри його невеликі.

Безсумнівна частина — се скорочення польського урядового бюлетеня про Берестецьку кампанію (на маргінезах “И[стории] М[алой] Р[оссии]”

¹ “Рус[ское] обозрение”, 1898, № 1, с. 131. Из дневника Н.И.Гильярова-Платонова*. Пор[івняйте] переказ сеї звістки, не зовсім вірно (“одну з останніх глав навіть сам написав”) у Слабченка “Матеріали до економ[ічно]-соц[іальної] історії України XIX стол.”, [т.] I, с. 107*. Біограф Б[антиша]-К[аменського], Штейн*, як вище було зазначено, — теж підчеркує “непосредственное участие” Р[епніна] в “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

він зветься “реляцією”), опублікованого по гарячим слідам, — сучасний переклад його заховався в чорновику в колезькій архіві¹. Матеріал не дуже вдячний, бо метою своєю мав прославлення короля — його незвичайної відваги і стратегічних здібностей, а для зрозуміння козацьких операцій і ситуації в козацькій таборі не давав майже нічого. Рєпнін, чи, може, Б[антиш]-К[амєнський] в ролі його дорадника, скоротивши, якомога, те, що характеризувало польську сторону, внесли деякі ризики, яких не знаходимо в польській бюлетені, щоб схарактеризувати ситуацію на козацькій стороні, але все-таки опис вийшов досить млявий і безбарвний, просто-таки нецікавий².

Інші джерела, приступні Б[антишеві]-К[амєнському], давали далеко більше. Продовження — події по від’їзді Х[мельницького]го — описано

¹ Він значиться в старій “описі малор[осійським] делам” Мик[оли] Бантиша 1777 р. під № 7, 1651 р. Дм[итро] Бантиш включив його до своїх “Источников малор[осийской] истории”, і він видрукований Бодянським в т. I, с. 21–26*.

² З огляду на згаданий розголос сього “произведения” наведу опис битви, з деякими скороченнями (розбівкою означене додане до “реляції”): “В то время король собирал свои войска близ Сокола” (в арх[івному] тексті Сакала), “откуда 15 июня выступил с оными к Берестечку, где и укрепился. Там узнал он, 27 июня, от Вишневецкого о соединении Хмельницкого с ханом у Збаража и о приближении их к польской армии. Казимир отрядил 28 июня три тысячи человек конницы для открытия неприятеля, которого передовые отряды приближались к Берестечку. В тот день происходили только маловажные перестрелки. 29-го июня союзные войска расположились лагерем в десяти верстах от Берестечка: козаки на правом крыле (где стали укрепляться), а татары, составлявшие левое крыло, заняли горные места; в середине же находящийся лес, хотя и был обще занят, но разделял их стан. К вечеру того дня значительное число союзных войск приблизилось к Берестечку. Король велел встретить неприятеля гетману Потоцкому с большою частию своей армии, а с остальною сам его подкреплял. Битва хотя была кратковременна и ничем не решенная, но весьма кровопролитная, особенно для поляков...” В “реляції”, навпаки, підчеркнено, що противники поляків понесли більшій страти. (Імена побитих). “Сражающиеся возвратились в прежние свои лагери.

На другой день король, решившись дать генеральное сражение, устроил перед рассветом свою армию...” (детальна диспозиція). “Сим отличным строем двинулась вперед польская армия при самом наступлении дня. Козаки, а особенно татары, изумились, увидя многочисленность своих неприятелей и столь необыкновенный в тогдашние времена порядок; они старались расстроить оный частыми нападениями, но усилия их были тщетны: Король под смертною казнию запретил вдаваться в какой-либо бой, и в таком устройстве достиг стана, занимаемого союзными войсками.

Тут, открыв сильной огонь из своей артиллерии, король приказал в три часа по полудни князю Вишневецкому напасть с двенадцатью полками левого крыла на стан козачий. Сей отличный вождь исполнил с обыкновенною своею храбростию королевское повеление, но нашел в Хмельницком полководца, не менее мужественного, и был им отбит. Король, подкрепив Вишневецкого, сильно напал на центр союзных войск, чрез что, отделив татар, стеснил их в горных местах, занятых ими еще прежде сражения.

В сие мгновение польская армия употребила все усилия мужества и военного искусства. Многочисленная артиллерия открыла жестокий огонь против татар, а войска, как правого фланга, так и центра, атаковали их. Вишневецкий же возобновил свое нападение на козаков. Тогда произошла с обеих сторон сильная и отчаянная битва. Король находился в самых опасных местах и присутствием своим ободрял своих воинов. Несколько человек пало около него. Сражение оставалось нерешенным ни в чью пользу до тех пор, пока хан, испуганный убийством близ него мурзы, не предался постыдному бегству, чему внезапно последовали и все татары, которые едва остановились в пяти милях от места сражения”*.

головно на підставі відомостей Шевальє, наведених у Симоновського, і подаване дещо з Грабянки, Міллера, Пасторія тощо — дуже небагато, ціле оповідання поверхове і побіжне; трудно сказати, чи скомпонував його також Рєпнін, чи сам-оден Б[антиш]-К[амєнський]. В кожнім разі, ся незвичайна, повна глибокого трагізму сторінка козацької історії не знайшла тут скільки-небудь гідного зрозуміння і освітлення: вийшла тоща бліда реляція!¹ В другім виданні вся історія Берестецької кампанії ґрунтовно перероблена, від початку до кінця — головно на підставі Пасторія і Шевальє. (Прочитовані з колезького архіву реляції Савича і Богданова, що давали відомості з козацької сторони², але сливе не використані. Переказ королівської реляції, зроблений Рєпніним, пропущено зовсім — всю реляцію взагалі лишено на боці, може, тому, що Б[антиш]-К[амєнський] мав намір в цілості друкувати її в “Источниках”.) Операції польської сторони в перших днях, 28—30 червня, описано далеко детальніше, але для схарактеризування ситуації в козацькім таборі видобуто дуже небагато (головно з “Ист[орії] Русов”); яскравіш виступила козацька сторона в історії самої катастрофи: тут вперше виступив яскравий епізод козацького героїзму, описаний Пасторієм, пізніше ще з більшим зацікавленням вирисуваний Костомаровим³. Образ Берестечка виступив безпорівнянно яскравіш і ефектовніш — але цілком відпало те, що було так старанно підчеркнуто в 1[-м] вид[анні]: безпосередня участь в сій праці кн[язя] Рєпніна. Про неї не згадувалось нічого в передмові 2[-го] вид[ання] і вичеркнено роботу його пера з самої книги. Се цікаво з становища історії її. Сталось се з умислу чи припадково, з ініціативи Рєпніна чи Бантиша?

¹ “Козаки, лишась совершенно надежды получить пособие от Хмельницкого и хана, и претерпевая во всем великий недостаток, решились 10 июля переправиться через Пляшовую и пробиться сквозь малый отряд Ланскоронского. Дорого стоила им сия отважность! Поспешность, с каковою они старались достигать берега, произвела великий беспорядок между ними; многие потонули, другие, при виде умножающегося неприятельского войска, обратились в бегство и большею частию пали под ударами поляков. Весь козацкой обоз, осьмнадцать пушек со всеми припасами, вся военная казна Хмельницкого и множество знамен достались победителям. Число убитых при сем козаков простиралось, по показанию малороссийских летописей, до пятидесяти тысяч человек; по словам же Пастория, только до тридцати тысяч”*.

² Про сі реляції див. в IX т. “Исторії України-[Руси]”, с. 176; видані вони в цілості в “Актах Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]”, т. III.

³ “300 отважных малор[оссиян] долго отражали все усилия противников. Потоцкий предложил прощение сим витязям, но они презирали жизнь, высыпали в воду все деньги и дорогие вещи, при них находившиеся, рассеялись и, вступя в ручной бой с поляками, пали с оружием. Один козак, более прочих, обратил на себя внимание, он бросился в лодку, найденную им в болоте, целые три часа избегал ружейных выстрелов, оборонялся косою. Ему также предложили пощаду. “Не боюсь смерти”, — отвечал с гордостию храбрый воин, — “умру козаком”. Шляхтич Цехановский (Б[антиш]-К[амєнський] помилкою приняв се географічне означення за прізвище) и два солдата немецкие, восшедшие в воду по горло, убили неустрашимого” (с. 304). Б[антиш]-К[амєнський] цитує до сього Шевальє і Пасторія (в основі лежить реляція Мясковського — див. “Историю України-[Руси]”, т. IX, с. 300), на Пасторія покликається і в 1-м вид[анні], при числі побитих (див. в попередній примітці), але ся цифра подана з іменем Пасторія і у Енгля, — можливо, що самого Пасторія Б[антиш]-К[амєнський] при 1-м вид[анні] не читав, а переробив його оповідання про Берестечко тільки при 2-м.

Коли виявилась потреба заступити старший опис детальнішим і більш мальовничим, чому сього не взяв на себе Рєпнін? Чому не приложив він руки до інших місць книги? Моє вражіння таке, що його участь в 1-му виданні мала характер тільки сприятливого жеста: невідомо, щоб Рєпнін виявляв охоту до літературної діяльності, до історичного писательства іншими разами, і сим разом хотів допомогти успіху книги, підчеркнути свій інтерес до неї, його рукоприкладство — як я його тому назвав, з огляду на літературну малоцінність, — було своєрідною рекламою її, так само як і підчеркнення, тою ж передмовою, що книга була написана з доручення його; може, се мало на меті й імунізування її від яких-небудь політичних підозрінь сепаратистичних, сказати б пізнішим виразом. Чи не хотів сього Рєпнін при новім виданні, чи Б[антиш]-К[амєнський] вважав уже зайвим тоді (хоч і звертався по виході до Рєпніна з проханням допомогти його розповсюдженню своїм ген[ерал]-губернаторським словом!) — про се не важуся нічого рішучого сказати.

Але порівняння описів Берестецької кампанії 1[-го] і 2[-го] вид[ань] дає також ілюстрацію того, як Б[антиш]-К[амєнський] виправляв під впливом голосів критики своє легковажне трактування батальної історії, допущене в 1[-м] вид[анні]. Він збував батальну історію короткими і сухими згадками — просто реєстрував тільки в 1-м вид[анні], допускаючи часом різючі помилки; в 2[-м] вид[анні] він при всіх важніших битвах звичайно додає якісь яскравіші подробиці або красномовні фрази — очевидно, бажає віддати належну честь воєнним подвигам козацьким, занедбаним в 1-м виданні.

Вся увага його була звернена на історію дипломатичну, головню, розуміється, на усталення нових відносин Малоросії до Московського царства. Але і сю історію викладає він дуже сумарно, не входячи в подробиці, не аналізуючи звісток глибоше, не спиняючись на тих розходженнях, непорозуміннях, що почали виникати в сих відносинах від самих початків, не розкриваючи тих серйозних труднощів, які заважали згідному пожиттю. Навпаки, він всяко вигладжує сю історію, обминає моменти напружень і розходжень політики Х[мельницько]го і його оточення з політикою царською. Переяславські переговори, сумніви і суперечки з приводу царської присяги, що згодом стали таким дразливим пунктом для істориків, в 1-м виданні непомітно зазначені в примітці, читач міг довідатись про них докладніше з уривку статейного списку, надрукованого в додатках, і при бажанні міг взяти дещо з того собі на розум, в тексті ж після ухвали ради Хм[ельницький] прийняв від послів царську грамоту, “потом поехал в карете с рос[сийскими] послами в соборную церковь, где и приведен был к присяге в подданстве Е[го] Ц[арскому] В[еличест]ву”, і до того в примітці: “Хм[ельницький], до учинения присяги, потребовал в Соборе от царских послов, дабы они присягнули за царя Ал[ексея] М[ихайловича] в том: что Е[го] Ц[арское] В[еличест]во не выдаст их польс[кому] королю, не нарушит их вольностей и дарует им на их маестности свои грамоты. Бутур-

лин и тов[арищи] внушили тогда Х[мельницко]му и коз[ацким] старшинам всю непристойность подобного их требования, равно как и обязанность довольствоваться одним царским словом, которое никогда перемененно не бывает”¹.

І в дальших відносинах Хм[ельницький] у Б[антиша]-К[аменського] — царський вірний підданець. “Малороссияне” також, не те що Виговський — поляк, пришлець, одвічний честолюбець і інтриган. Всі напруження, непорозуміння, розходження вигладжуються або обминаються, все йде згідно і согласно. От як, напр., оповідається остання шведсько-семигородсько-українська коаліція 1656—1657 рр., що поставила була Україну на межі повного розриву. Хм[ельницький] “по усиленным просьбам шведского короля Карла X и трансильванского князя Ракоция посылал к нам в 1656 вспомогательное свое войско под начальством киев[ского] полковника Ант[она] Адамовича². Сей козацкий вождь неоднократно имел битвы с поляками и участвовал во взятии шведами Кракова и Варшавы, где козаки (как повествуют малор[оссийские] летописи) бесчисленную казну, драгоценные королевские, церковные и знатных людей сокровища и несметные корысти получили. Преследуемый несчастиями, король польский принужден был обратиться к Хм[ельницкому] и не только желал с ним примириться, но даже искал его союза. Старания Казимира были тщетны. Гетман отвечал ему, “что он все может обещать, ежели Речь Посполитая польская, посредством полномочных своих комиссаров, торжественно признает козаков навсегда вольными, так, как назад тому десять лет гишпанской король признал таковыми голландцев”. Казимир, после неудачного сношения с Хмельницким, воспользовался несогласием, возникшим между царем и кор[олем] шведским, для примирения с Россиею. — Государь, негодовавший уже на Х[мельницкого] за учиненное им без его соизволения пособие швед[скому] королю, повелел тогда козакам выступить на защиту непримиримых их врагов. Хм[ельницький] столь медлителен был в оказании полякам какого-либо пособия, как и скор прежде в своем мщеннии; почему, отправляя малолетнего сына своего Юрия со вспомогательным козачьим войском, приказал ему и старшинам не спешить до окончания возгоревшейся в Польше войны. И так козаки пребывали в бездействии в то время, как кор[оль] пол[ьский] очищал свои владения от шведов и Ракоция”³.

Виклад, як бачимо, дуже поверховий і баламутний. Б[антиш]-К[аменський] сперся головно на Грабянці, тільки замість того, що у Грабянки Хм[ельницький] посилає сина на прохання і Казимира, і Ракоція, “отсюда

¹ С. 35, зацитовано до сього глухо: “Архив[ные] дела”, не додатки, — також, мабуть, не випадково, а з умисним маскуванням.

² Так у Грабянки; в колезьких документах Б[антиш] міг знайти, розуміється, справжнє ім’я, але йде за “мал[ороссийским] лет[описцем]”^{*}.

³ С. 45—46, я дещо скоротив се оповідання; розбивка моя.

вконець разоренной жалея Польщи, отнуду же дружества з Ракоцием явно разорвати не хотя”, і тому велить йому вичікувати, а у Б[антиша]-К[аменського] Юрась посилається з наказу царського в поміч полякам — що також невірно: в дійсності козацьке військо, де був Юрась, було згромаджено против татар¹. Б[антиш]-К[аменський] позначив своїми джерелами “Малор[осійську] літопись”, Рудавського* і “Диплом[атическое] собр[ание] дел польского двора” свого батька. Не потрудився заглянути до матеріалів колез[ького] архіву, що цілком достатньо освітлювали справу, не схотів використати навіть Енгля, де були подані все-таки досить докладні відомості про коаліцію. Се може послужити за характеристику його історичної роботи.

Так само поверхово, як часи Х[мельницького]го, викладається і доба великих напружень після його смерті, що займає другу половину I тому (гл[ави] 6—10). Нема що говорити, що зовсім неосвітленим лишився тут процес розшарування козащини. Конфлікт старшинської верхівки, з Виговським, Лісницьким та ін[шими] на чолі, і демократичних елементів, що групувались навколо запорозьких кошових. Сього від Б[антиша] трудно було-таки й вимагати. Але й чисто політичні розходження між укр[аїнською] старшиною і Москвою: справа воєводів, підпорядкування Москві митрополії тощо лишались цілком не зазначені в сій редакції.

Тут се просто польська інтрига. “Чего не удалось полякам исполнить при жизни Б.Х[мельницкого], то приведено было ими в действие при преемнике его, честолюбивом и коварном Виговском. Сей пришлец не дорожил Украйною, странною для него чуждою, равнодушен был ко благоденствию ее жителей и не страшился изменить царю, быв расположен ко всегдашней измене. Не трудно было польскому двору обольстить его титулом удельного малороссийского князя и прочими выгодами” ([с.] 56). І так, з одної сторони професіональний зрадник Виговський — против нього вірний Пушкар, так би сказати, втілення, інкарнація полтавської вірності, а вірні українці взагалі тут не при чім. “Нельзя не удивляться столь многим переменам, последовавшим в М[алой] России со времени кончины Б.Х[мельницкого]. С ним прекратилось на долго благоденствие жителей сего края, исчезли приятнейшие их надежды. Преемники его, честолюбивый Выговский и малодушный Юрий Хм[ельницкий], вместо поддержания порядка, им для блага сограждан устроенного, соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней” — цілком побіжно згадано, що той “малодушний” ([с.] 88) Юрась “после многих переговоров принужден был отказаться от прежних своих требований” в Переяславі; подані Трубецькому від нього статті схарактеризовані просто як “столь противные учиненному с Б.Хм[ельницким] постановлению” без пояснення, в чім саме (бо ж цілий ряд статей цілком відповідали Богдановій практиці),

¹ Див. “Історія України-[Руси], [т.] IX, с. 1455.

і тим менше — не стараючись зміркувати, звідки виникли такі “противні побажання”, чим були подиктовані.

Виступ Брюховецького спонукав Б[антиша]-К[амєнського] присвятити окреми́й розділ запорожцям¹. Він за Грабянкою оповідає, яку волю дав Брюховецький їм на Україні, і з сього приводу пояснює, звідки взялись запорожці й який був їх устрій. Робить се в аспекті Прокоповича-Мишецького-Рігельмана, як відомо — дуже неприхильних для них. “Они не заботились, подобно малор[оссийским] казакам, исхитить из рук иноверного народа землю русскую, потому, что земля сия содела[ла]сь чуждою для сердец, ожесточенных грабежами и убийствами. И могли ли пришлецы, составлявшие их братство, люди различных с ними языков и исповеданий, упоенные распутствами и безначалием и скрывавшие под притворною набожностью гнусное отвращение к православию (!) — иметь какую любовь к стране, в которой процветало благочестие с отдаленных времен? Холостая, праздная и беспечная жизнь, пьянство и необузданная вольность были отличительные черты характера сего буйного и грубого народа. Скотоводство, звериная и рыбная ловля, воровство, разбой и измена составляли их главные упражнения... Странно, что сей дикий и свирепый народ, в ущелинах и порогах живший, любил также невинные увеселения. Запорожец играл на бандуре, припевал песни, но песни сии уподоблялись жестокому его нраву. Вместо любви и семейственного счастья он воспевал знаменитые убийства и разбои, предками его или им самим учиненные” (с. 11)*. Описавши далі за Прокоповичем, Мишецьким, Рігельманом і Міллером запорозькі порядки, він кінчить: “Таковы были запорожцы, навлекшие потом на себя безпрестанными изменами праведный гнев российских самодержцев” ([с.] 17).

Але яка не була ся характеристика, все-таки в сім першій виданні се був єдиний екскурс в сферу устрою і внутрішніх відносин України! Про устрій Гетьманщини, що був її темою, книга не давала ніякого поняття.

Взагалі ся друга частина праці 27 років від Чуднівської кампанії до гетьманства Мазепи — незвичайно механічна, непереглядна літопись, де сливе не вирізняються якісь ефектні події, не підчеркуються поворотні моменти — хоч би в українсько-московських відносинах, що головно займають автора і найкраще були схарактеризовані в його матеріалі, напр., крах московських планів на перебрання до своїх рук укр[аїнської] адміністрації, наслідком повстання 1668 р. против воєводів; замирення з Польщею і викликана ним на Україні тривога і невдоволення; церковна політика московського уряду й її наслідки. Найяскравіші діячі часу, як Дорошенко, Сірко, Брюховецький, лишаються неосвітлені в своїй тактиці, все у них припадкове, неумотивоване, неосвоєне. Не схарактеризовані ніскільки провідні лінії й москов[ської] політики; великодушні і “справедливі” московські

¹ Се XII розділ загального рахунку — перший розділ II тому.

царі допускають в відносинах до України нічим не виправдані несправедливості — як усунення і заслання таких добрих, бездоганих правителів, якими укр[аїнські] літописці і сам автор за ними представляють Многогрішного і ще більше — Самойловича, “добродетельного” — як величає його Б[антиш]-К[аменський], такі політичні помилки московського уряду нічим не пояснюються, не виправдуються і не засуджуються, взагалі не знаходять ніякого освітлення і оцінки. Події йдуть самотьком, не лишаючи ніякого іншого вражіння, крім повної безпорадності українського суспільства і безплановості його московських правителів. Ні соціальний процес, ні зміни в устрою, ні економічне, ні культурне життя не знайшли тут якого-небудь відбиття. Хоча б така елементарна річ, як зміни в гетьманських статтях, підібрані в актах колезького архіву, — і вони не показані автором.

Правління Мазепи, що займає весь III том, а його епілог — від настановлення Скоропадського — початок IV т[ому] — треба признати центральною частиною праці: часи сі описані найдокладніше, але для розуміння відносин автор і тут дає не більше від попереднього. Становище його безоглядно офіційне, подиктоване історією Прокоповича, що послужив його оракулом. Провідна гадка Б[антиша]-К[аменського] — не нова, розуміється — досить сильно підчеркнена уже Прокоповичем, що цар Петро не дав ніякого приводу до зради Мазепи, не зробив нічого, що оправдувало б відірвання України від Росії¹. Мазепа зрадив тому, що “имел

¹ “Несправедливо обвиняют Петра I в поправии малороссийских прав, представляя Мазепу человеком, помышлявшим только о благе своих соотчичей и жертвовавшим собою для дарования свободы утесненному народу.

Какие права были нарушены тогда Петром? (Се я підчеркнув се слово, з пізнішого ясно, що автор наклав на нього натиск, хоча графічно сього не зазначив.) Не те ли, что гетману запрещено, без соизволения государя, ссылаться с посторонними монархами, постановлять с ними договоры, участвовать в военных их действиях? Но запрещение сие существовало еще при Богдане Хмельницком; оно помещено в условиях, на которых сей предводитель козаков поддался царю Алексею Михайловичу со всею Малою Россиею. Страна сия, оспариваемая двумя сильными государствами, не могла оставаться в независимости. Правда, власть гетманская при Мазепе была ограничена, по причине оказанных злоупотреблений его предшественниками, но права и вольности войсковые подтверждены и оставлены в той же силе, как и при Богдане Хмельницком. И так, одна только неблагодарность и неограниченное честолюбие [...] совратили Мазепу с истинного пути” ([т.] III, [с.] 80).

Варто згадати, що в родині Репніних були інакші погляди на Мазепу. Правда, оповідання походять з значно пізніших часів. Оповідає Петро Селецький, полтавський пан з дуже лояльної родини, про свою гостину у Репніних в Яготині в 1843 р. — одночасно з Шевченком. Задумували оперу на тему Мазепи, Шевченко мав писати лібрето, Селецький — музику. “Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборником свободы в борьбе с деспотизмом Петра... В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились” (“Киев[ская] старина”, 1884, [кн.] VIII, с. 621)*.

Селецький не називає виразно учасником сих розмов старого Репніна, може бути, що говорилось тільки між молодшими, але вповні правдоподібно, що молодші Р[епніни] відбивали погляди старших. Не без значіння було, що Репнін не в приятні був з Кочубеями: князь В.Кочубей був його політичним антагоністом, а з його братаничем Дамянном у Р[епніна] був доволі серйозний “політичний” інцидент, неприємно для нього закінчений. Правда, Аркадій

в виду только личные выгоды”. Але сам він — визначна індивідуальність. Якби не зрада, “Малая Россия доселе бы гордилась” ним — “если б он, по беспредельной предприимчивости своей и неограниченному честолюбию, не возжелал, для мнимых выгод, пожертвовать благоденствием целого народа” ([т.] III, [с.] 6). Але що такого було в правлінні М[азепа], що Україна могла б ним пишатись, се лишається неясним в викладі Б[антиша]-К[аменського]. Ретроспективно він представляє життя Мазепа низкою ганебних вчинків: як він зрадив Самойловичеві, як мстився на його синах, як негарно поступив супроти Голіцина. Не досить того — Б[антиш]-К[аменський] відмовляє йому здібностей стратега, хоч він і рвався, мовляв, до ефектних воєнних виступів і гризся тим, що цар Петро пускав його на самотійній військовій ролі. Признає таланти політика — але те, що оповідає про М[азепу], характеризує його тільки як дрібного інтригана — безгласного виконавця царських розпоряджень, а не якогось мудрого правителя і адміністратора. І процитувавши свідчення одного з арештованих про доходи М[азепа], Б[антиш]-К[аменський] з тріумфом замикає остаточну характеристику його такими словами: “Из сего показания можно также видеть, кем более стеснен был малороссийский народ: обладателем России или изменником?” ([т.] IV, [с.] 30) — хоча ці доходи гетьманського скарбу здебільшого лишилися в силі й пізніше тільки ще зросли.

Тяжкі Петрові репресії за союз з шведами Б[антиш]-К[аменський] постаравсь обійти або збути якнайкоротше. В Батурині Меншиков “взошел на городской вал со шпагою в руке и предал острию меча всех тамошних жителей, не исключая младенцев... прекрасный, по польскому обычаю украшенный, дворец Мазепы, тридцать мельниц, хлебные магазины, изготовленные для неприятеля, были тогда обращены в пепел... Чувствительная во всех отношениях потеря для Мазепы и Карла XIII!” [т. IV, с. 2]. А чим було се для України — над сим автор не задумується. Ще коротше про Січ — “Запорожская Сечь разорена до основания полковниками Яковлевым и Галаганом” ([т. IV, с.] 20). Про карі на причетних до М[азепа] дипломатично: “Награждая верных подданных, Петр карал виновных и тем придавал более блеску добродетели” ([т. IV, с.] 28). Старшини, що пішли за М[азепу] і не вернулись до визначеного терміну, повинні були згинуті на шибениці, “однако ж государь смягчил сие наказание ссылкой их в Сибирь и Архангельск” ([т. IV, с.] 29).

Поза сим процесом небіжчиків — Петра против мазепинців чи мазепинців против Петра — все інше відходить на другий план. Автор не зайнявся навіть популярною історією Палія, оспіваного народною укр[аїнською] поезією! Тим сильніше впадає в око непропорціональне місце, занятє трагедією Кочубей й Іскри. Ні одна подія української історії — включно з

К[очубей] в своїх споминах* старається представити, що се були випадкові непорозуміння, але здається, що воно не було так. А тоді, як і пізніше, без сумніву, се була дилема в історичній перспективі: Мазепа чи Кочубей?

самим прилученням України до Московщини — не розглянена так докладно і не удокоментована такою масою додатків: сама зрада Мазепи не описана так детально, як страждання сих двох донощиків. Сказати б: автора захопило багатство матеріалу, зібраного в колезькім архіві, але після змісту його, поданого в “дополнениях” Голікова*, інтересу новизни він уже не мав, і використано його досить однобічно: не кажучи, що Іскра лишається весь час в тіні, сама образа Кочубея — негідна поведінка гетьмана з його донькою — так само мало розвинена у Б[антиша]-К[аменського], як і у Голікова. Архівне unicum* — листи Мазепи до Кочубеївни видруковано доперва в 2[-м] вид[анні], а весь роман Мазепи збуто просто неймовірною для сього прославленого потім епізоду сухою і механічною фразою¹. Повз сей епізод, що став невичерпаною темою для поетів і романістів, Б[антиш]-К[аменський] пройшов як архівний служка, що зашивав до нової обгортки сю архівну справу. Він спиняється головно на процесуальних перипетіях Кочубеєвої справи: маневрах “мстивих” царедворців, легкодумній байдужості царя, лицемірстві Мазепи, лютих тортурах, що змусили, кінець кінцем, й Іскру, і Кочубея відступити від своїх заяв². Се одна з історичних кривд вірних малоросіян, котру Б[антиш]-К[аменський] завзявся так докладно розповісти, я думаю — як приятельську прислугу для родини Кочубеїв, так, як у IV томі розповів історію Капніста-батька.

Він дістав портрет Кочубея від Сем[ена] Мих[айловича] К[очубея], що був полтавським маршалом і меценатом, добув копію записок диканського священника, опубліковану потім в його “Источниках малороссийской истории”, можливо, що була в тім і *carpatio benevolentiae** найбільшого з сучасних Кочубеїв, що займав посаду міністра внутрішніх справ.

З смертю М[азепи] автор менше дбає про апологію політики Петра, питання се, очевидно, тратить для нього свою актуальність, і він стає більш об’єктивним. Тут уже він признає — хоч і в виразах не завсіди категоричних, що цар порушив українські права, що він мав тверду постанову скасувати гетьманський уряд і укр[аїнську] автономію взагалі, і якби не оглядався на трудні тодішні обставини, то не переводив би вибору нового гетьмана на місце М[азепи], а просто “уничтожил бы он гетманство” ([т.] IV, [с.] 5). Призначаючи потім свого резидента Ізмайлова при Скоропадським, він “положил основание к уничтожению гетманской власти. Безпрестанная

¹ “Кочубей с давних времен питал ненависть к Мазепе, который в 1704 году обольстил дочь его Матрену, смеялся над упреками обиженных родителей и, пользуясь своим могуществом, продолжал виновную связь с сею несчастною девицею. “Оскудеша очи мои в слезах...” (Б[антиш]-К[аменський] підставляє біблійну цитату замість слів Кочубея в листі до Мазепи) — повторял тогда с пророком Иеремием огорченный отец, и праведное небо как будто сожалело над страдальцем, послал ему случай отомстить виновнику его бедствий”. В примітці: “Мазепа был крестный отец Матрены Кочубеевой, а племянник его Обидовский женат на родной ее сестре. Он старался сначала получить руку своей возлюбленной, но благочестивые родители ее с ужасом отклонили сие предложение” ([т. III,] с. [89—]90).

² З сього приводу Б[антиш]-К[аменський] співає славу Катерині за те, що вона в своїм наказі так рішучо поставилась против тортурів як процесуального засобу ([т. III,] с. 110).

измена предводителей козаков была главною причиною столь неожиданно (!) переворота*. Петром приняты были все меры для достижения желаемой им цели¹, и победитель под Полтавою, даровавший Польше короля, не страшился более совместничества сего соседнего государства” ([т. IV, с.] 34). Себто конкуренція Польщі була одиноким гальмом, що стримувало розмах його централізаційної політики, і з тим, як її не стало — як на польським престолі засіла проста креатура Петра, він не мав причини чимсь в’язатися. Що тим він порушав старий договір Б.Х[мельницько]го, се виразно сказано в посмертній оцінці Петрової політики: “Нельзя приписывать ему в вину несоблюдение договора, поставленного царем Алексеем с Хмельницким и им самим неоднократно утвержденного: безпрестанная измена гетманов, оказываемая полковыми и даже сотенными начальниками, злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев заставили сего государя даровать Малой России новое образование. Петр совершил то, что исполнили бы его преемники” ([т. IV, с.] 79). Отже, договір порушений, слово зламане, але — “все деяния сего государя имели целию благоденствие вверенных ему народов” (ib[idem]*). Чи й українського теж? Ні, сього Б[антиш]-К[амєнський] не важиться сказати, при всій своїй казбонності. Навпаки, в ріжних місцях свого IV тому, присвяченого подіям від вибору Скоропадського до відставлення Розумовського: фактично процесові ліквідації Гетьманщини, ясно показується, що добро Малоросії як такої лежало в її старих правах: ламання її старого устрою не приносило їй “благоденствия”, і, порушуючи її вільності, її експлуатовано для загальних державних потреб, або в інтересах владущої Великої Росії. З малоросіянами поводитись незаслужено люто і немилосердно. Тільки що наведена посмертна характеристика політики Петра кінчиться такими словами: “одно только жестокое обхождение его с представителями малороссиян (мова, очевидно, про Полуботківську історію) и с козаками, коих он изнурял тяжелыми работами, заслуживает некоторую укоризну” ([т. IV, с.] 79). Перед тим вина була положена на Меншикова — що се він, з злості на Скоропадського, “обратил тогда гнев свой на малороссиян и был главным виновником употребления козаков в тягчайшие работы. Постыдная черта в истории непобедимого сего российского полководца, не делающая чести его душе” ([т. IV, с.] 54, розбивка моя). Потім, як бачимо, відповідальність за се поширена і на самого царя. На інших місцях стрічаємо не такі виразні, але все-таки досить помітні прояви сього ж становища за автономію, за охорону старих прав против експлуатації і безправності. Тому що вони розтикані так обережно і малопомітно, варто їх зібрати — як очевидний вплив українського оточення на автора. Згадавши про надання

¹ Сей вираз кілька разів він повторяє, згадуючи про Петрові інновації, напр., при призначенні Толстого ніжинським полковником: “Первый пример россиянина, получившего чин украинский! Таким образом Петр достигал своей главной цели” ([т. IV,] с. 53). Пор[івняйте] с. 59—60*.

Меншикову і Шафірову маєтків на Україні в 1709 році, Б[антиш]-К[аменський] підчеркує, що се був перший випадок того роду надання “россиянам владений в Україне”, і з сього приводу завважає: “Тамошние жители, управляемые панами своими, мнили все еще наслаждаться прежнею свободою; с изменою Мазепы исчезла для них и сия обманчивая надежда” ([т. IV, с.] 37). Б[антиш]-К[аменський] покликається при тім на царські накази Мазепи, щоб пильнував панів, аби не обтяжали людей в своїх маєтках, очевидно, сей досить неясний і рідкий у нього екскурс в сферу підданських відносин треба розуміти так, що великоросійські поміщики приносили кріпацькі великор[осійські] практики, так що се порушення укр[аїнських] прав принесло селянам погіршення їх становища. Пізнаємо тут приятеля Капніста!

1712 рік “достопримечателен также в летописях малороссийских” тим, що тоді розквартировано на Україні рос[ійські] драгонські полки — “Россияне расположились ... на зимних квартирах ... и начали получать продовольствие от тамошних жителей, без всякой платы. Скоропадский думал услужить государю снабжением солдат провиантом и фуражем. В следующие годы не предлагали уже ему никакого денежного удовлетворения за сии пожертвования и услуга его превратилась в обязанность. Столь чувствительно было для малороссиян снисхождение сего гетмана!” ([т. IV, с.] 44).

Оповідуючи про заведення першої Малоросійської колегії і збільшення числа розквартированих полків, Б[антиш]-К[аменський] додає: “Тщетно умолял он (Скоропадський) государя оставить при прежних правах и вольностях малороссиян, ссылаясь на постановленные с его предшественниками договоры, торжественно многими государями и самим Петром утвержденные” ([т. IV, с.] 61), і потім з нагоди смерті Скоропадського завважає: “О Скоропадском мало сожалели в Украине, хотя он, по доброте своего сердца, благодетельствовал многим ... (доказ: “все лучшие деревни были розданы при его жизни”). Но доброта сердца без других украшений не составляет истинного достоинства правителя народа: Скоропадский слабым и беспечным нравом не только ускорил свою кончину” (“уничтожение гетманской власти, посредством определения великороссийских судей; второй поход козаков для рытия Ладожского канала и назначение десяти тысячного отряда в Персию ускорили смерть Скоропадского” ([т. IV, с. 62—]63), “но и лишил вверенных попечению его сограждан драгоценнейшего для них достоинства (розб[ивка] моя). Измены Выговского, Юрия Хмельницкого, Брюховецкого, Мазепы и запорожцев вложили в Петра мысль преобразовать Малую Россию; внутреннее неустройство сего края при Скоропадском оправдало совершение сего исполинского намерения” ([т. IV, с.] 63).

Так от укр[аїнські] непорядки служили тільки для виправдання нівеляційної політики, повзятої російським урядом наперед, з мотивів, які не мали нічого спільного з інтересами України і її людності.

Як бачимо, принагідно розкинені відзиви й завваження в сумі складають досить ясну інтерпретацію рос[ійської] політики на Україні, досить явно

відбивають від байдужості автора до симптомів тої ж політики в попередній добі, в другій пол[овині] XVII в. — прим[іром], в питанні про воєводів. Те, що він відзначив в часах Скоропадського, хоч не зведене до якої-небудь суцільної характеристики тактики уряду, *in puse** вже містить ту оцінку її, яка була формульована укр[аїнськими] істориками й правознавцями кінця XIX і поч[атку] XX стол[іття]. З усею силою підчеркнений договірний характер укр[аїнсько]-московських відносин і порушення його з рос[ійської] сторони. Але, хоч як се було прикро “малоросіянам”, тільки злодій Мазепа міг пуститись на якесь противділання тому всьому!

В дальшій своїй викладі — подій по смерті Скоропадського Б[антиш]-К[аменський] тримається тої самої орієнтації. Героєм сеї доби [стає] Полуботко, “предприимчивый, отважный и твердый в правилах своих вождь малороссиян” ([т. IV, с.] 74). З приводу заведення Малор[осійської] колегії “Скоропадский в просьбе своей к государю слегка только упомянул, что при Богдане Хмельницком не было таких судей, и что они существовали при одних только изменниках Юрие и Брюховецком. Полуботок объяснился иначе. Любя правду и дорожа наследием своих предков, представил он российскому самодержцу, что статья сия (про апелляцию до воєводів) не находится в договоре Хмельницкого; что об оной бояре словесный имели только разговор с гетманскими посланниками и что напротив постановление Хмельницкого гласит: “... чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались...”. “Не только родитель твой, — продолжал Полуботок, — “но и ты, государь, собственноручно утвердил сию статью при избрании покойного гетмана Скоропадского, обещая цело, свято и ненарушимо содержать постановленный с Хмельницким договор” ([т. IV, с. 68—]69). “Влекомый пламенною к отечеству любовию и долгом носимого им звания, Полуботок решился пожертвовать собою для своих единоплеменцев, и с сею мыслию представ, в сопровождении других старшин, пред грозного монарха, произнес ему следующую сильную и вместе дерзкую речь” ([т. IV,] с. [71]—72). Б[антиш]-К[аменський] подає її текст за Шерером і висловляє жаль, що йому не вдалось добути оригінального тексту, але на долученім портреті Полуботка читаємо цитату нібито з оригіналу: “Вступаючись за отчизну, я не боюсь ни кандалов, ни тюрьмы, и для мене лучше найгиршою смертию умерти, як дивитись на повшехну гибель моих землякив”. Розділ історії, йому присвячений, замикається ефектною легендою про передсмертну погрозу Петрові Божим судом (“вскоре Пётр и Павел предстанут на одной доске перед праведным Мздовоздаятелем”) і кінчиться такими величними словами: “Так умер Полуботок, предприимчивый, отважный и твердый в правилах своих вождь малороссиян” [т. IV, с. 74].

З великою симпатією, хоч коротко і поверховно, описує Б[антиш] правління Апостола як активного і влучного оборонця укр[аїнських] вільностей. “Он возвратил им (землякам) древние права, Скоропадским утраченные; водворил спокойствие в вверенной ему стране; ходатайствовал

неоднократно об уменьшении в оной налогов и воинских постоев; испросил у монархини прощение виновным запорожцам и делами своими умел заслужить общую любовь и уважение” ([с. 99—]100). Правління другої Малорос[ійської] колегії описано в аспекті Рубана-Безбородька. “Хотя в царствование сей государыни (Ганни) Малая Россия много потерпела от турецкой войны, но дарованные ею сей стране попечительные начальники умели облегчить участь народа, доброго и благодарного. Перед кончиною своею императрица явила новый опыт своего благоволения к малороссиянам строжайшим запрещением брать у них подводы без платежа надлежащих прогонных денег, равно как и оказывать им какие-либо обиды” ([т. IV, с.] 108). Відновлення гетьманства Єлисаветою і правління Розумовського, розуміється, згідно з традицією, знаходить у Б[антиша]-К[аменського] повне спочуття, він обсипає похвалами Розумовського як правителя і людину, се, очевидно, в значній мірі треба пояснити тим, що його шеф Рєпнін ожений був з донькою старшого гетьманича Олексія і став спадкоємцем не тільки його маєтків, але і фамілійних аспірацій. Б[антиш]-К[аменський] розповідає різні “анекдоти”, записані, мовляв, від кн[язя] Лобанова-Ростовського, як ілюстрацію ширості, доброти, правдомовності, мужності останнього гетьмана, і так кінчить його історію: він “кончил мирно жизнь свою... в местах, наслаждавшихся некогда тишиною под кратким его правлением. ... Добродетель не умирает: не умрут никогда дела и сего незабвенного мужа. Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, великости души, природном уме, доброте сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи” ([т. IV, с.] 137). Серед українського панства гетьман Кирило не тішився особливо популярністю, і сей репертуар його персональних чеснот очевидно родинного походження. Від яких-небудь жалів з приводу ліквідації сього “краткого правління” Б[антиш]-К[аменський], одначе, стримується і закінчує свою історію такими словами: “Здесь оканчиваю я историю Малой России: с уничтожением гетманства страна сия совершенно присоединилась к главному составу ея (очев[идно]: Росії), и преобращенная сначала в наместничества, а потом в губернии, не приняла никакого участия в мятежных действиях запорожцев, но во всякое время являла опыты непоколебимой верности и любви своей к российскому престолу” ([т. IV, с.] 137). В примітці до сього подано маніфест Катерини про скасування Січі (останній номер документальних додатків). Б[антиш]-К[аменський], таким чином, наведеними вище словами долучається до тих обвинувачень, які цариця поставила запорожцям і відмежовує від них “Малоросію”. Це оден характеристичний для нього приклад сполучення російського вірогідданства з певними реверансами в бік малоросійського патріотизму, бюрократичного настановлення своєї праці з захованням певних апарансів* супроти малоросійського оточення. Автор тільки в закінченні другого видання назвав свою працю актом вдячності для батьківщини: може бути, що він не зразу поглянув на

неї в сім аспекті; можливо, що тільки згодом пожиття серед укр[аїнського] панства в Полтаві, бажання його шефа Репніна яктисніш ув'язатися з укр[аїнськими] панами, впливи приятелів, яких Б[антиш] нажив собі тут, зв'язки з деякими родовитими домами — прим[іром], Кочубеїв, Капністів, дало йому бажання до первісної вірогідної тези докинути дещо і на тему незаслужених образ і кривд України, чи то її панства. Первісну тезу можна сформулювати так: російські царі були добродіями України, а українці вірними і корисними підданими їх, неповинними в зрадах і прогрішеннях своїх гетьманів, вони знайшли своє щастя (“благоденствие”) під рукою царів і завсіди були їм за се вдячні і покірні, виїмок становлять різні авантюристи — чужородці, головно поляки, як Виговський, Мазепа тощо — які в рахунок українців іти не можуть. Дрібні риси, розкидані найвиразніше в останнім томі, додали до сеї тези застереження, яке можна б сформулювати в таких словах: за свою непохитну вірність і самовідречення “Малоросія” не зазнала вдячності від царського уряду: вільності її були порушені, заведені великоросійські порядки бували не в однім гірші від місцевих, людність подданська попала в тяжке становище, а яка подяка спіткала найвірніших слуг, найкращих синів Малоросії? Доля Кочубея й Іскри, Полуботька, Капніста, докладно описана в III і IV томі, ретроспективно освітлювала історію Многогрішного, Самойловича, Палія — полишену без таких виразних підчеркнень, можливо, вона давала освітлення і долі останнього гетьмана Кирила, і його внука по жінці — Репніна: катастрофа спіткала його пізніше в 1835 р., але брак спочуття до своїх адміністраційних заходів в царських верхах він в повній мірі міг, мусив відчувати вже в початках 1820-х років (в справі козачих прав, охорони підданих тощо). Тому вищевказані застереження можна покласти не тільки на рахунок В.Капніста, “которого любовию и наставлениями имел я честь пользоваться в бытность мою в Малой России” (каже Б[антиш]-К[амєнський] в т. IV, с. 102), С.М.Кочубея (що зруйнував себе до решти своїм меценатством і “службою дворянства”) та інших подібних полтавських патріотів — але і самого Репніна й його родини (де сестра Б[антиша]-К[амєнського] була і лишилась своєю інтимно-домашньою людиною).

Можливо, що розкидані в останніх томах “И[стории] М[алой] Р[оссии]” обережні натяки і півслівця — весь меланхолійний настрій, що переходить через неї, утворили той спочутливий відгомін, що стрів книгу Б[антиша]-К[амєнського] серед української інтелігенції — в її обережних натяках укр[аїнська] інтелігенція не стільки знаходила, скільки відгадувала відгомони своїх жалів і докорів на адресу рос[ійського] уряду, з тим і певні політичні опозиційні гасла. Коль, звісний німецький подорожник, що обертався між полтавськими панами 1830-х рр. і послужив за своєрідний заграничний рупор їх настроям, пише, очевидно, на підставі того, що чув про них: що поява його історії стояла, “кажуть”, в зв'язку з декабристським рухом і мала метою приготувати Малоросію до повстання — “тому в сій

книзі чимало підхлібного для малоросійського патріотизму, і славна доба гетьманів в ній представлена в якнайкращім світлі, вона могла вийти в світ тільки за часів Олександра, толерантного до таких поглядів”¹. Так, як устами Коля полтавські патріоти 1830-х рр. хотіли висловити перед світом те, що не важилися сказати самі, так, як устами Рилєєва висловили своє політичне credo* петербурзько-слобідські українці 1820-х рр., так хотіли вони використати працю Б[антиша]-К[амєнського] в 1840-х рр.*, і хоч се вдалось їм в мінімальній мірі з таким обережним російським кар’єристом, але в деякій мірі таки вдалось!

Полтава виразно вибила своє тавро на його книзі. Починаючи від цікавої віньети, скомпонованої, очевидно, за вказівками Б[антиша]а його полтавським учителем рисунків Д.Сплітстессером. Вгорі регалії царські, з монограмою царя Олексія і датою 1654, під ними долі простелена польська хоругов. З боків парами йдуть імення найвизначніших героїв: Наливайко — Конашевич, Б.Хмельницький — Пушкар, Сірко — Палій, Кочубей — Іскра, і в центрі на долі — контрапункт до монограму царя Олексія, вгорі — Полуботок з пальмою мученика і кайданами. Під ним долиною українські типи — характеристичні голови, чоловічі й жіночі, в різних уборах — від гетьмана до простого посполитого. Полтавщина домінує, як бачимо: скільки її діячів! Наливайко — герой Солониці, полтавський полковник Пушкар, Кочубей й Іскра. В Полтаві б’ється серце історичної України для ініціаторів чи інспіраторів сього діла!

Се історія лівобережної старшини й її гетьманів. Запоріжжя цілком на другім плані, представлене в рисах негативних, в контрасті до панів-патріотів. Епоха Мазепи — центральне місце. Засудження його “измены” — головне завдання. Історія Кочубея описана так детально, як ніщо інше, а її нерв — се короткозоре, невдячне, несправедливе, віроломне трактування рос[ійським] урядом найвірніших своїх прихильників. Той же посмак в історії Капніста. Можливо, що гостріший аналіз викрив би відгомони подібних фамілійних переказів і в інших епізодах “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Не знати, посільки свідомо ішов Б[антиш]-К[амєнський] назустріч сим тенденціям свого полтавського оточення, але воно, без сумніву, чимало протягло свого через його томи!²

¹ J.C.Kohl. Reisen im Inneren von Russland. [Т.] II, [р.] 319*. Про се пише К.М.Грушевська в своїй студії про Коля: Коль називає працю Б[антиша]-К[амєнського] чотири-томною, значить мова про 1[-ше] вид[ання].

² Занадто, одначе, сильно і простолінійно висловився М.Слабченко в згаданих “Матеріалах” (с. 106)*, що Б[антиш]-К[амєнський] писав за замовленням полтавських поміщицьких кіл: “маючи на увазі задовольнити знов-таки практичні потреби патріотів, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” не претендувала на художність, але зміцнювала шукання дворянства укр[аїнськими] панами. Предки їх обмальовуються героями, що працювали на користь Росії, отже, через це нащадки їхні мали право на нагороду. Через це в частині, яка мала найбільше значіння, саме в присвяченій Гетьманщині, немає критики, є тільки описи, повторені в примітках, ось чому “И[стория] М[алой] Р[оссии]” робить вражіння двох праць, що йдуть рівнобіжно, доповнюючи одна одну”. В сій характеристиці багато непорозумінь, автор гово-

При нинішнім стані наших відомостей найбільше можна покласти на Капніста — після того, як берлінські акти несподівано кинули таке яскраве світло на сього представника панської ірреденти^{1*}. Перед смертю він, видима річ, сприяв з Б[антишем]-К[аменським] і міг багато йому відкрити з пережитого і передуманого; в тепло і любовно написаній його біографії, надрукованій Б[антишем]-К[аменським] перед своєю смертю, в додаткових томах “Словаря достопамят[яных] людей” (1846)*, він з нагоди його “Оди на рабство” побіжно кинув сю значущу фразу, що К[апніст] мав метою відновлення гетьманства*. Ся дуже небезпечна для тих часів характеристика, очевидно, була сказана не в докір пам’яті небіжчика. Б[антиш]-К[аменський] як повірник інтимних політичних думок його, видко, не хотів пройти мовчки, не зазначивши сеї риси в діяльності не тільки самого Капніста, але всієї генерації полтавських патріотів, що йому довелось ближче пізнати.

Сей зв’язок, сю солідарність Б[антиша]-К[аменського] з панською верствою відчув і зазначив в своїй рецензії конкурент Б[антиша]-К[аменського]го Мартос. Не похваляючи його методу і його соціального настановлення, він пророчить його праці успіх між українським панством: “большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих предках!”. Його — представника дрібної старшини, що не потрапила нагорнути маєтків і зайняти місце серед великих панів “поміщиків”, — така праця не задовольняє, він переконаний, що ширші круги української інтелігенції зажадають інакшої історії, яка могла б показати “причины и начала причин удивительного состава козацкого народа”.

Але, кінець кінцем, переважна більшість була вдоволена, що мала нашу історію, не дуже входячи в подробиці, яка вона була. Важно, що вона була — і ще така велика й показна — було що в руки взяти. В споминах людей тих часів ясно проступає се вдоволення: вони були народом з “історією”, — і недурно Л.С. пише в своїй рецензії 1830 року, що за сей час вона стала “рідною пам’яткою” для “жителя Малороссии”, його пашпортом в культурний світ. Повних 20 років пробула в сій ролі як єдина “наша історія” в новім стилі, і після появи молодшої історії Маркевича заховала своє першенство. Рідке щастя — особливо для такої припадкової, цілком зовнішніми причинами викликаної книги.

IV

Зимую 1820/1821 перші три томи “И[стории] М[алой] Р[оссии]” пішли до цензури, в квітні 1821 дістав цензурний дозвіл останній, IV том;

рить нібито про 1[-ше] вид[ання] (історія Мартоса служить його доповненням), але ілюструє свої думки прикладами з 2-ї ред[акції]. Щодо “замовлення” — то ні в 1-м, ні в 2-м вид[анні] якраз не бачимо ходячої аргументації в справі дворянських прав старшини, якою орудували поміщицькі полтавські кола.

¹ Маю в своїм портфелі студійку про його літературну і громадську діяльність — не друкую її в надії, чей зможу доповнити зібраний матеріал*.

але тільки рік пізніш, не раніш літа 1822, вийшли вони з друку. Я не вмію пояснити такої значної проволочки, можливо, що вона стояла в зв'язку з бажанням автора — присвятити своє видання цареві, вона вийшла з такою присвятою: “Всемиловейший Государь! Беспристрастное потомство произносит суд над дееписателями; но я не страшусь его строгого приговора, хотя и знаю слабость труда моего. Потомство мне позавидует, если “И[стория] М[алой] Р[оссии]” удостоится благосклонного воззрения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Передмова до читачів починалась процитованим уже вище об'ясненієм*: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края, доселе на нашем языке известной только по двум кратким летописям, изданным Рубаном и Туманским. Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] малор[оссийского] воен[ного] губ[ернатора] і т. д. кн[язя] Н.Г.Репнина. Сему почтенному начальнику моему обязан я многими источниками и непосредственным участием в первой книге. Описание Берестечского сражения есть произведение пера его”. Далі автор пояснює, що “первоначальная малор[оссийская] история соединена совершенно с российской и польской” (!), тому в короткім огляді представив “первобытное состояние сего края”, а “подробное повествование” почав з часу, “когда славный козакий вождь вознамерился преклонить булаву свою пред могущим скипетром рос[сийского] самодержца”. “Имя Б.Хм[ельницкого] — додає він як пояснення до долученого портрета, — должно навсегда украшать малор[оссийские] летописи. Оно и в наших (російських себто) заслуживает стоять наряду с именами великих мужей, коими вечно будет гордиться Россия”.

Заховались листи, які дають поняття про заміри, що водили Б[антиша]-К[аменського] при виданні своїм коштом такого великого і дорогого видання — в такім розкішнім для того часу вигляді. Заміри, очевидно, кар'єрні — як я зазначив вище, подиктовані “похотію на воеводство”, як іронізував Репнін.

В вересні Б[антиш]-К[аменський] вислав примірники обом царицям — дружині і матері царя, в жовтні митр[ополитові] Євгенові Болховитинову і Карамзину, в падолисті Аракчєєву, було тих висилок і піднесень, очевидно, дуже багато: ми знаємо про такі тільки, що лишили по собі листи з подякою авторові¹. З цього ж часу, з листоп[ада] 1822 р., маємо згаданий вище лист Репніна, що в приятельській формі докоряє Б[антишеві]-К[аменському] за його кар'єристичну “похоть” — що він не хоче послухати Р[епніна] і взяти посади, яку він для нього виробляє, а хоче “воеводства”. В 1823 р. Б[антиш]-К[аменський] їздив до Петербурга, щоб особисто представитись цареві — може, й особисто піднести присвячену йому книгу; його заходи не лишилися без успіху: його нагороджено чином статського совітника і

¹ Видані в “Русск[ой] старине”, 1904, кн. ІХ, листи Карамзіна, 1871, т. 3*.

вписано до реєстру кандидатів на губернаторство. Але реалізація сеї кандидатури вимагала пильної уваги, заходів і припімнень, заховались листи Б[антиша]-К[аменського], які свідчать про такі заходи через близьких дворові і впливових людей; нарешті, в березні 1825 р. вийшло призначення — на губернаторство до Тобольська, під начальство ген[ерал]-губ[ернатора] Капцевича. “Воеводство” здійснилось.

Але вживши 1[-ше] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” за підмогою своєї кар’єри, Б[антиш]-К[аменський] не закинув своїх занять укр[аїнською] історією. Було в його планах 2[-ге] вид[ання] її відразу, чи навели його на сю думку побажання і уваги, викликані 1[-м] вид[анням], і спочуття ним знайдене в укр[аїнських] інтелігентських кругах, але в кожному разі бачимо се, що він далі збирає матеріал і літературу. Посилаючи Болховитинову свою книгу, він питає, чи не знайдеться у нього якихось незвісних йому матеріалів, просить доповнень, вказівок — так можна судити з відповіді. Болх[овитинов] по часті джерел нічого нового дати не може, але вказує на працю Лезюра*, проминену в покажчику літератури, і перекладе загальне завваження всіх, хто читав “И[сторию] М[алой] Р[оссии]”, що вступ зроблено дуже коротко¹.

Б[антиш]-К[аменський] просить Болх[овитинова], щоб позичив йому книгу Лезюра, Болх[овитинов] перепрошує, що тільки бачив її, а свого примірника не має. Вичікуючи свого губернаторства в Москві, Б[антиш]-К[аменський] знайомиться з новинками укр[аїнської] історії, збирає відомості. В лютім 1824 р.* він робить доповідь в Москов[ському] істор[ичному] товаристві про т[ак] зв[ану] літопись Самовидця, що вперше йому тут впала до рук: се був рос[ійський] переклад її, з вступом і продовженням, доробленим з “Кор[откого] опису”, надписаний 1766 р., і він належав С. Дм. Нечаєву. Познайомившись з рукописом, Б[антиш]-К[аменський] оцінив його вартість — мабуть, намовив власника віддати його Істор[ичному] товариству і зробив оцінку його на засіданні — доволі поверховну, треба сказати: не помітив дороблених додатків, визначив кілька цікавих екстравагантій, “сміливих” і “забавних” виразів. Як “смелые выражения” відзначено “упоминання о стрелецких бунтах и о наказании виновных. Летописатель замечает: “что казни происходили на второй неделе великого поста”. В другом месте, “что гнев его царского величества на стрельцов таков был, что некоторым сам головы рубил”. “Есть в ней и места забавные: При описании избрания гетмана Многогрешного, хитрого, властолюбивого, сочинитель изъясняется: что он отговаривался так, как старая девка, и пр.”*

На засіданні 29 квітня зробив він там же доповідь про анонімні “Замечания, до Малой России принадлежащие”, прислані до товариства з

¹ Карамзін обмежився загальними компліментами*: “Приношу вам искреннюю благодарность за обязательное доставление мне вашего любопытного творения. Я прочитал несколько глав с живейшим удовольствием. Вы идете по следам вашего незабвенного родителя, который прославил себя трудом общепользным”.

ніженським директором Орлаєм: скритикував тенденційність автора — великороса (назвав його по імені, хоч і не в категоричній формі — недавно помершого чернігівського директора Маркова*) і різні допущені ним невірності¹.

Діставши від Калайдовича звістку, що в Ярополчу під Волоколамськом він бачив гробовець Дорошенка з датою його смерті, Б[антиш]-К[амєнський] посилає туди Аргунова, і той 30 серпня 1824 р. зарисував йому сей гробовець і скопіював напис². Наступного року Сплітсесер так само їде до Чиг[и]рина, щоб зарисувати Б[антишеві]-К[амєнському] церкву Х[мельницького] і те, що називали останками його будинку³. Можливо, що в сім же часі Б[антиш]-К[амєнський] взявся доповняти свої архівні матеріали і заробляти ті прогалени праці, що йому вказували з усіх сторін. Але в такому разі виїзд до Сибірі мусив припинити сю роботу. З кінцем травня 1825 р. Б[антиш]-К[амєнський] уже вступив в урядування в сій Тобольській губернії і з запалом новика взявся ущасливлювати “поручену йому людність”. В сім йому сильно не повезло. Він сам і за ним його біографи представляють справу так, що велика енергія, розумна і доцільна, виявлена ним на сім уряді, викликала невдоволення, нарікання і доноси місцевого урядництва, закостенілого в старих практиках і надужиттях, і стягла на нього біду. Його безпосередній шеф — сибірський генерал-губернатор Капцевич — був з нього дуже задоволений: виїздячи весною 1826 г. на коронацію нового царя, передав Б[антишеві]-К[амєнському] свої обов’язки як замісникові, “представив” за великі заслуги до великої нагороди — Б[антиш]-К[амєнський] її й одержав. Але сам Капцевич був не в авантажі: Б[антиш]-К[амєнський] пояснює се так, що досить впливовий тоді Сперанський, попередник Капцевича на сім уряді, був незадоволений, що той критично поставився до його сибірських реформ. Капцевич був протегованець Аракчеєва, а Аракчєєв сам тепер не мав уже сили. По виїзді Капцевича пішли чутки, що він на урядування вже не вернеться; весною 1827 року визначено сенаторську ревізію на обслідування його урядування; головним ревізором приїхав неприхильно до нього настроєний сенатор Безродний. Тоді всі незадоволені піднялись не тільки на Капцевича, а ще більше на його замісника, що заступив його в урядуванні. Безродний дуже запопадливо збирав всякий матеріал на його обтяження, і Б[антиш]-К[амєнський] побачив, що йому загрожують дуже неприємні наслідки. З поч[атком] 1828 р. він випросив собі трьохмісячну відпустку і поїхав до столиці —

¹ Труды и записки Общества истории и древностей, ч. III, кн. 2, с. 63 і 73*.

² Прим[ітка] 56 в III т[омі] 2[-го] вид[ання]: “Константин Федорович Калайдович первый открыл место погребения Дорошенка и, по дружбе своей, уведомил меня. Я посылал нарочно живописца для снятия рисунка с гробницы”. На рисунку значиться: “Рис. с натуры Я.Аргунов 30 августа 1824 года”.

³ В поясненнях III т[ом] с. 99 “Я посещал сии любопытные места и нарочно потом (розб[ивка] моя*), посылал живописца для снятия сего рисунка, за верность которого отвечаю”. На рисунку “Рис. 1825 г. Сплитсесер”.

шукати заступників, — але ті люде, до яких він звертався в Москві і в Петербурзі, між іншим колишні колеги і патрони, дуже холодно прийняли його: сенат прийняв представлення Безродного, підтримані його безгласним товаришем в ревізії Борисом Ол. Куракіним, і справа Б[антиша]-К[аменського] вважалась пропащою. Він подавав одну за одною скарги цареві, різко виступаючи против сенаторів-ревізорів, але тепер се вважав собі образою сенат, що згодився з їх висновками, і сі скарги тільки погіршували становище Б[антиша]-К[аменського]. Коли скінчилась його відпустка, його відставлено від губернаторства, притягнуто до відповідальності в серпні 1828 р. “за личности, распри, раздор и разные беспорядки” і, неважаючи на всі зусилля, він п’ять літ зіставався без посади, “під судом”, дуже тяжко зносячи своє опальне становище. В своїм мемуарі з жалем і гнівом сильними рисами описав він, як трактовано його — губернатора*, ще ні в чім не засудженого і обвинуваченого в цілком неважних адміністраційних неправильностях — через те тільки, що сенат став на сторону ревізорів. Оден з колишніх патронів, Дм. Лобанов-Ростовський, — пише він — “приветствовал меня сими словами: как осмелился ты доносить на двух сенаторов, облеченных монаршим доверием? — Не доносил, но только оправдывался. — Да знаешь ли, чему подвергаешься? тебя будут судить как ложного доносителя; ты будешь разжалован, лишен дворянства, будешь отдан в солдаты”. — “Оттого-то и проистекает вздор, бессмыслица, — кричал на меня вельможа, — что ребята, нахватав ордена, выскочив вдруг в чины, не зная службы, действуют не думавши. Жаль, что я теперь не министр, а то, по дружбе к покойному отцу твоему, мог бы спасти тебя от беды: представил бы Государю, что ты с ума сошел!”. Інші говорили не таким патріархальним тоном, але висновки були ті самі.

В сих мало сприятливих обставинах Б[антиш]-К[аменський] взявся до перероблення своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. “В то время, как клевета и злоба преследовали меня, я занимался исправлением, дополнением малороссийской истории”, — писав він Рєпніну на початку 1830 р. (26 лютого) з Москви, просячи його помогти передплаті на друге видання, що вже друкувалось*. Цензуру пройшло воно восени 1829 р.¹ Перерібка була зроблена, таким чином, досить швидко: від приїзду з Сибірі до Москви до подачі перших томів до цензури пройшло тільки 16 місяців. Видання було знов присвячене цареві — новому Миколаєві: “Всемиловейший Государь! Малороссия доселе не имела подробного дееписания на отечественном языке. Повествования иностранцев, любопытные, но иногда пристрастные, оставались без всяких исследований. Удостоите, Всемиловейший Государь, благосклонного воззрения историю народа верного, храброго, продолжающего благоденствовать под мудрым правлением вашим. Всемиловейший Государь! Вашего императорского величества верноподданный”

¹ Перший том 29 сент[ября], другий 5 окт[ября], третій 30 ноября; цензурував відомий Сергій Глінка, мабуть, не затримував!

і т. д.* Не берусь рішати — чи се була тільки вимога етикету: працю, присвячену попередньому цареві, в новім виданні переписати на його наступника, чи автор надавав сій новій присвяті якесь реальне значіння і, вживши перше видання на підойму своїх планів на воеводство, сподівався, що ся друга присвята pomoже йому вибрати з прикростей, принесених йому сим воеводством!

Але передмова поясняла появу нового видання виключно науковими мотивами. “Недостатки первого издания “Истории Малой России” побудили меня заняться дополнением оной. Несколько любопытных рукописей, сообщенных мне разными особами, облегчили труд мой... Отторжение Малой России литовцами; иго, наложенное обладателями Польши на тамошних жителей; гонения, причиненные последним от католиков; славные подвиги: Косинского, Наливайка, Тараса, Павлюка, Острианицы, Гуна, Полтора-Кожуха и, наконец, единственного Зиновия Хмельницкого до присоединения к России избавленного ими народа — требовали описания не столь краткого, как во вступлении к первой, изданной мною “Истории”. Вообще Малороссия — страна, обильная происшествиями, где каждый город, каждое почти местечко гласят о славе ее обитателей; где искони процветало благочестие; в недрах коей покоится прах первого законодателя нашего и нескольких мудрых государей; страна, верная Богу — в оковах, царям — во время вторжения неприятелей; украсившая век Петра и Екатерины многими достойными сынами; доселе гордящаяся отраслями их — заслуживала подробного дееписания”*.

Так, з одної сторони — “недостатки” першого видання, з другої — можливість доповнити його відомостями нововідкритих джерел — се мотиви нової редакції. “Недостаток” автор показує оден тільки — що події від литовського завоювання до прилучення України до Росії треба було описати ширше і докладніше, ніж се було зроблене в 1-м виданні. Се була, мабуть, однодушна гадка всіх, хто знайомився з ним, — се засвідчив Євг[еній] Болховитинов в згаданім листі*: “Все читавшие вашу историю жалеют только, что введение в оную очень кратко. А можно бы вам побольше написать о происхождении козаков” — і в асоціації він нагадав Б[антишеві]-К[аме́нськ]ому недавно книжку Лезюра з її здогадами про походження козаків. Жалі про те, що історія козаччини до 1654 р. в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” виложена занадто коротко, Б[антишеві]-К[аме́нськ]ому, певно, доводилось чути від дуже багатьох. В рецензії Мартоса — що зробила, очевидно, дуже сильне вражіння на Б[антиша]-К[аме́нського] — сей докір виложено в такій формі, що Б[антиш]-К[аме́нський], мовляв, занадто скорим кроком пройшов історію України до її сполучення з Московською державою¹, тимчасом як з смертю Богдана вона, властиво, тратить інтерес, “после него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи,

¹ Цю частину тексту я подав вище, в цитаті на с. [108, примітка 3]*

зверства и очень немного примеров великодушия”, децю цікаве знайшлося в історії зради Мазепи: страждання Кочубея і Іскри нагадують рецензентові трагічні епізоди з історії італійських дворів XVI і XVII в., заслугою Б[антиша]-К[амєнського], що хоч він “сохранил для нас черты, достойные истории древнего Рима” в епізоді з Полуботком, — загалом же “после полтавского боя история Малор[оссии] становится приметно незанимательнее. Промежуток от гетмана Скоропадского до уничтожения гетманства, кажется, не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории”* — з виїмком Полуботківського епізоду. Таким чином, на гадку Мартоса, історик України повинен був дати найбільше місце визвольній боротьбі козаччини — кінчаючи Хмельниччиною (сам Мартос в своїй історії — на жаль, затрачений, — часам до смерті Хмельницького присвятив 3 частини, 4 і 5 — подіям від Хмельницького до скасування Гетьманщини*). Б[антиш]-К[амєнський] прийняв під увагу сі міркування. Але не тільки їх, а й інші завваження сеї рецензії. Одно я відзначив уже вище: на думку рецензента, студіюючи стару історію України — кінчаючи Хмельниччиною, треба спиратись головню на чужоземних працях. “По многим причинам должно думать, что предки украинцев не радели оставить по себе какие-либо памятники. Люди военные, каковы были прежние запор[ожские] казаки, не занимались науками, не старались о сохранении своих деяний на времена будущие и предоставляли начертать свою историю просвещенным иностранцам”. Боплана, Шевальє, Пасторія можна назвати “отцами укр[аинской] истории”, з огляду на багатство, точність і об’єктивність їх відомостей, і “сколь трудно дееписателю Малороссии заимствоваться для своей славы одними отечественными источниками”* — се можуть показати приклади, наведені в рецензії. Приклади, по правді кажучи, не дуже влучно були вибрані, проте Б[антиш]-К[амєнський] се завваження взяв під увагу, і в другім виданні хоч не вирікся українських літописів і навіть історію про жінку Хмельницького, що так ображала історичний смак його рецензента, лишив непорушеною¹, але прославленим ним “батькам укр[аинської] історії” дав в новім виданні місця багато і ставив на чолі своїх друкованих джерел: в 1[-м] вид[анні] виказ починався свійськими: Туманським і Рубаном, Прокіповичем, “Извѣстием об унии”, тепер ідуть насамперед чужинці: Пасторій, Боплан, Шевальє, Лінаж де Восьєн (цитований Енглем), сам Енгель, Шерер, Лезюр і т. д. і тільки після них свої, з Карамзіним в головах, виїмки з Боплана фактично становлять тепер в 1[-й] частині цілі розділи і випираються з її рамців, Пасторій і Шевальє стають, часами, головними джерелами — не тільки перед літописями, але й перед колезькими документами, як ми се могли бачити на аналізі Берестецького епізоду, і т. под.

Третє завваження рецензента, теж в повній і навіть перебільшеній мірі прийняте під увагу Б[антишем]-К[амєнськ]им, дотикалось культурної іс-

¹ Стор[інка] 260 в 1[-му] т[омі] другого вид[ання].

торії України. Рец[ензент] писав: “Отдав всю признательность сочинителю, не станем обвинять его в сухости некоторых мест его истории. Осмелимся думать, что вещи маловажные нужнее пройти молчанием, нежели умолчать о людях, делающих честь Малороссии более всех ея гетманов. Так! умолчано о светильниках просвещения Царства Русского: о бессмертных малороссиянах! Какой предмет может быть богаче творений св. Дмитрия Ростовского — Феофан, другой величайший украинец... должны занять почетное место в истории Мал[ороссии] вместо того чтобы помещать донос на полк[овника] Капниста: мнимый заговор против гетмана не заслуживает предпочтения пред доблестями св. Дмитрия, преосв. Феофана и ученого Сковороды”*.

Се була пригадка про заслуги великих українців перед освітою і культурою Росії, Б[антиш]-К[аменський] взяв справу ширше — ураховуючи приклад Карамзіна, що в своїй історії дав теж кілька коротких оглядів при кінці історичних періодів, що у нього зазначались, — а може, взявши під увагу і конспекти старого канцеляриста Чепи, він постановив при кожному хронологічному сегменті — назначивши їх далеко більше, ніж було у Карамзіна, — давати огляд внутрішніх відносин, успіхів культури, освіти і громадського життя.

Не лишилися без впливу й здержливі закиди рецензента про “сухий виклад” і перевантаження його “маловажними речами”: в новім виданні Б[антиш]-К[аменський] попереносив в примітки, після тексту, багато фактів, що перед тим були зареєстровані в тексті і здавались йому маловажними в новім аспекті, “сухість” постарався нейтралізувати новими квітками красномовності в карамзінській стилі і пожвавлювати мальовничими деталями ті епізоди, які полишалися в тексті, — напр., батальні сцени. Крім того, очевидно, рахував на риторські скарби нововідкритої скарбниці — “Історії Русів”. Взагалі, рівняючи завваження рецензії “Сына Отеч[ества]” з змінами, переведеними Б[антишем]-К[аменським] при новій редакції його праці, можна сказати що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ґрунтовно перероблена згідно з рецептом сеї рецензії — за вказівками Мартоса, можна сказати. Не мавши щастя з виданням своєї праці, він міг себе потішити, що його методичні міркування не пройшли дурно в українській історіографії! Я вважав потрібним тому децю ширше спинитись на сій рецензії, досі, здається мені, ніким не завважений в оглядах укр[аїнської] історіографії.

Але була ще одна кардинальна відміна, не умотивована і навіть не згадана в передмові нового видання і не рекомендована рецензією “Сына Отеч[ества]”; вона ігнорується і новішими авторами оглядів укр[аїнської] історіографії — хоча цілком зміняла характер видання. Се було відкинення того, що становило головну цінність праці, — її документальні додатки. Рецензія “Сына Отеч[ества]” зазначала, що хоча “г. Б[антиш]-К[аменський] в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных

читателей” — будуючи “на столь зыбких основаниях” місцевої літописної традиції — “но средства его в составлении “Истории” и особенно находящиеся при ней Приложения, всего в IV томах по счету 103¹, достойны величайшей похвалы — хотя материалы еще не составляют здания”*. І от сі дійсно дорогоцінні для того часу додатки, що давали читачеві можливість доповнити виклад автора безпосередньо знайомістю з документами, зникли в 2[-м] вид[анні] без усякого попередження з боку автора і без якоїсь компенсації в новім тексті його праці!² Подекуди щось з змісту документа ввійшло в текст або в примітки, подекуди читач знаходив на маргінезі відсилач до додатків 1-го вид[ання]³, частіш лишалось те, що було в тексті 1[-го] вид[ання] без того доповнення, яке давали його додатки, і те, що було в них, цілком виходило з свідомості читачів — як се сталося з документами вибору Орлика і всім тим, що вони давали для зрозуміння політики Мазепа⁴. От тому я й кажу, що характер видання ґрунтовно змінився: текст першого видання можна було трактувати як певного роду сумарій малого документального корпусу укр[аїнської] історії, вперше опублікованого тут, або коментарій до нього — тепер коментарій лишився без самого корпусу. Текст, що в 1[-м] вид[анні] можна було вважати при охоті річчю другорядною — як се й зробив Мартос, — в 2[-м] вид[анні] мав відповідати за все!

Як же се сталося? Не маючи яких-небудь пояснень автора, можна робити тільки здогади. Автор рішив ширше обробити історію козаччини до 1654 року і попередити оглядом історії України від слов’янського розселення до литовського завоювання, далеко ширшим від того вступу (від литовського завоювання до 1650 р.), що був в 1[-м] вид[анні], крім того постановив подавати короткі огляди життя і культури до окремих розділів і ширший — при кінці праці, все се мало сливе подвоїти текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, зробити видання волюмінозним і дорогим. От, мабуть, щоб лишити її при первісім розмірі і не підіймати ціни, автор і рішив виключити додатки, а дипломатарій видати окремо, в збільшених розмірах —

¹ Було властиво 103 нумери, але під деякими стояло кілька листів, і загальна сума актів і листів в додатках 4 томів 1[-го] вид[ання] була 132.

² Тим, мабуть, пояснюється, що й новіші дослідники укр[аїнської] історіографії так мало звертають уваги на сю кардинальну різницю 1[-го] і 2[-го] вид[ань]. Так, в новішій “Огляді укр[аїнської] історіографії” читаємо*, що в 2[-м] вид[анні] “документи перенесено до” “Примечаний”, тим часом з додатків до приміток перейшов, здається мені, тільки уривок з стат[ейного] списку Бутурліна та ще анекдоти про Розумовського. Карпов, що надавав таку вагу опублікованим Б[антишем]-К[амєнським] документам, впав в помилку, рахуючи, що документальні додатки його вийшли тричі: при 1[-м] і 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і окремо під назвою “Источников”, а в дійсності в 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” їх уже не було.

³ Так, за славною “Піснею Мазепа” Б[антиш]-К[амєнський] відіслав читачів до додатків 1[-го] вид[ання] (с. 75 III[-го] тому 2[-го] вид[ання]), і через недогляд в деяких новіших працях читаємо, що вона вперше опублікована Костомаровим, тому що не була повторена в останніх виданнях “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

⁴ Див. вище с. [113]*.

те, що здійснилось аж по його смерті виданням “Источников малороссийской истории” — вибірки з його дипломатарію, зробленої Бодянським¹.

Пожертвувавши додатками і вживши більш економного формату і друку, авторові вдалося вмістити майже вдвоє збільшений текст в трьох не дуже великих томах середнього октаву, приблизно 35 норм[альних] аркушів, рахуючи разом з примітками, — надати своєму творові замість первісного монументального корпусу вигляд доволі портативного компендіуму. Ілюстрації значно збільшено — я відзначив вище, що від виходу 1[-го] вид[ання] Б[антиш]-К[аменський] збирав ілюстративний матеріал досить запопадливо, але подано його також в економнішому — навіть занадто економному вигляді: в такім малім розмірі, що він тратить навіть свою вартість. Прибули портрети Дорошенка, Апостола, Безбородька і церковних діячів: Могили, Тукальського, Гізеля, Барановича, Дм. Тупталенка, Прокоповича, Кониського (відповідно побажанням Мартоса), але замість портретів на окремих аркушах подано їх тепер (з винятком Киселя) в маленьких медальйончиках, по 6 на одній сторінці. З'явилися малюнки монументальних пам'яток — гробовці Острозького, Киселя і Дорошенка, Суботівська церква, кілька планів і карт, знімки гербів, факсиміле підписів (числом 15) з оригіналів колезького архіву. Нарешті — багатий і цінний альбом костюмів, споря[д]жений Рігельманом, — 26 типових фігур, різного соціального стану — в фарбах, але в такім малім розмірі — по 9 на одній сторінці, що всі деталі мішаються і пропадають для ока. При стараннішим виконанні і більших розмірах сей матеріал становив би дуже цінний і ефектний альбом — але автор, очевидно, налягав на економію, бажаючи зробити своє видання загальноприступним.

Так зложилась нова редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Розширивши її хронологічні рамці, рішивши дати огляд історії України від розселення, а історію козаччини описати ширше від самих початків, Б[антиш]-К[аменський] мав переконання, що сим разом дає вже повну історію України, тому назвав просто “Историей Малой России”, уже без яких-небудь обмежень. За поміччю чужоземних авторів, вказаних Мартосом і Енглеом, і з нововідкритих українських повістей, притягши нові серії документів, не

¹ Працюючи над ІХ томом історії України, я мав в руках рукопись дипломатарію, але мене тоді не цікавило питання, коли він був зложений в сій формі; в сій хвилі я не маю змоги оглянути сю рукопись, щоб ближче означити її час. Бодянський в передмові до видання “Чтения”, 1858, [кн.] І) каже, що Б[антиш]-К[аменський] на його друковану відозву в “Чтениях” 1846 р. і окремих лист до самого Б[антиша]-К[аменського] дуже скоро, за 2—3 місяці, надіслав “четыре огромных листовника, заключающие в себе самые разнообразные бумаги относительно малороссийской истории” — м[іж] ін[шим], там були копії “О достопамятностях Чернигова” Маркова, “Краткое описание” Іллі Квітки, “Описание” Ст. Зарульського, “Замечания до Малой России”, реферовані свого часу в Москов[ському] товаристві, що Бодянський зараз же став друкувати, “поки склались самі акти”. Але відома катастрофа припинила видання “Чтений”, і акти Б[антиша]-К[аменського] припинились друком. Бодянський наново став їх друкувати в 1858 р., але довів тільки до часів Скоропадського (червень 1722 р.)*.

використаних в першій вид[анні], хотів він її зробити також і “подробною”. Вказані Мартосом праці відіграли в тім особливу роллю, і з Боплана наведені цілі розділи для ілюстрації воєнного побуту. Не так щасливий був Б[антиш]-К[амєнський] в користанні з нових українських джерел, вперше ним притягнених для реконструкції українського дієписання. Се була праця Романа Ракушки, пізніше прозвана “Літописом Самовидця”, й анонімна “История Русов”. Очевидно, до них належать слова передмови про нові “цікаві рукописи, уділені йому ріжними особами”. Самовидець в рос[ійському] перекладі 1766 р. знайшовся в посіданні С.Д.Нечаєва — він, мабуть, показав сю рукопись Б[антишеві]-К[амєнському]¹ як спеціалістові укр[аїнської] історії десь в рр. 1822—1823 і за його порадою віддав до бібліотеки Московського історичного товариства.

Про “Історію Русов” Б[антиш]-К[амєнський] каже, що копію її одержав від Степ[ана] Ширая, тодішнього чернігівського маршала, Ол.М.Лазаревський пізніше чув від чернігівського любителя Ханенка таку історію сеї копії — мовляв, знайдено сеї твір коло року 1828, як описувано Гринівський маєток на Стародубщині, що належав Іллі Безбородькові, а від його зятя перейшов тоді до кн[язя] Голіцина; члени чернігівського суду, описуючи бібліотеку в сій Гринівській садибі, зацікавились рукописом, показали його Шираві, і той велів списати собі з неї копію, і від неї пішли тоді копії “І[сторії] Р[усів]” між українським панством². Я не дуже вірю в реальність сього оповідання: можливо, що його пустили були для того, щоб замаскувати дійсні обставини появи сього сенсаційного твору; з листа Брігена, писаного в жовтні 1825 р.³, видно, що вже тоді копії “И[стории] Р[усов]” ходили по руках чернігівських панів і викликали велике вражіння, питання — чи Б[антиш]-К[амєнський] встиг одержати її копію від Ширая ще перед виїздом своїм до Сибірі, чи се сталось пізніш, але ясно, що він знайомився з сим твором в момент незвичайного зацікавлення ним, коли він здавався якимсь апокаліпсом укр[аїнської] історії — незвичайно цінним, але zarazом — політично небезпечним. Б[антиш]-К[амєнський] не устояв перед загальною сугестією — яка навіть самому Пушкіну піддала була думку писати історію України на підставі сеї дивної “Історії”; він — Б[антиш]-К[амєнський] — очевидно, постановив використати її як[о]мога ширше, щоб пожавити суху манеру викладу, завважену йому в рецензії “Сына Отеч[ества]”, — як я се зазначив вище, і сама по собі се не була лиха думка, коли б він догадався трактувати її як літературний твір ХVІІІ в., цінний як відгомін поглядів, споминів і дезидератів того часу. Але вийшло якраз навпаки: хоч від ока його — досить все-таки вишколеного на автентичних актах — не сховались ріжні підозріливі прикмети тих “документів”,

¹ Так можна міркувати з його згадки в передм[ові] 2[-го] вид[ання] про “доставленные ему” “любопытные рукописи”*.

² “Киев[ская] стар[ина]”, 1891, № 4, с. 113*.

³ В.Маслов. Литерат[урная] деятельность Рылеева, додатки, с. 97*.

що містилися в тексті “И[стории] Р[усов]”, і різні розходження її оповідання від того, що давали авторитетні писання Міллера, Енгля і Бантиша-батька, і все се змушувало його признавати “И[сторию] Р[усов]” “источником мутным”, все-таки він зібрав з нього матеріалу найбільше для старої історії козаччини, XV—XVII [в.], — матеріалу наскрізь фантастичного, і далеко менше черпав я її цікавих переказів про XVIII в. “И[стории] М[алой] Р[оссии]” се не пошкодило; я думаю, що успіх 2[-го] вид[ання] в деякій мірі пояснюється тим, що в часах, коли “И[стория] Р[усов]” будила таку гостру і боязку увагу, в нім можна було знайти такі цікаві викирки з неї.

З оповідань Самовидця — таких цінних (хоч тенденційних!) для подій і відносин середини і другої половини XVII в., Б[антиш]-К[амєнський] скористав далеко менше: до тексту ввійшло тільки його пояснення причин Хмельниччини, що стало потім класичним: Бантиш його оцінив! але поза тим навів в примітках кілька малозначних екстравагантій — “преимуществ пред прочими малорос[сийскими] летописями”, як він се назвав у своїй доповіді в істор[ичному] товаристві (найцікавіше — се характеристика Самойловича).

Все ж таки завдяки сим двом нововідкритим джерелам літописний малоросійський елемент і в новій редакції зістався дуже показним — бо нового архівного матеріалу для сеї редакції Б[антиш]-К[амєнський] притяг небагато — особливо з архівів місцевих. І сим разом пройшов він, як сліпий, повз сеї дорогоцінний матеріал. На пальцях можна порахувати, що взяв він з старих книг Чернігівського воеводства, з актів військової канцелярії, Генерального суду тощо. Попрацювати на місцях, мабуть, обставини не дозволяли; нова редакція викінчувалась наспіх серед подорожувань до Петербурга і хожденій “по сильних мира” для реабілітації, в настрою, цілком несприятливому для вдумливої праці. Приходилось, правдоподібно, використовувати головню те, що призбирано було після закінчення першої редакції до виїзду “на воеводство”.

Круг джерел і літератури поширено дуже скупно: крім тих трьох “батьків укр[аїнської] історії”, імперативно вказаних Мартосом, бачимо в виказах джерел Лінажа де Восьєн*, “Корону Польську” Несецького* і стару історію Польщі Соліньяка*; досягнення новішої польської історії — праці Альбертранді, Бан[д]тке, Суровецького, Чацького, Квятковського — лишилися без уваги¹. З новішої російської літератури, крім Карамзіна*, бачимо курс Гавр[ила] Успенського, праці Болховитинова*, Берлінського*, Маркова*.

Весь західноєвропейський історіографічний рух — що так сильно зазначився саме в 1820-х роках, — праці Гізо, Тьєррі, Баранта, що захоплювали тодішніх молодших адептів історії, очевидно, нітрохи не цікавили нашого автора. “Історіограф Малоросії” зістався далі в ролі скромного ученика російського історіографа Карамзіна.

¹ Щоправда, їх мало знали взагалі: Полевой виткнув в своїй рец[ензії] незнання польських історичних праць, але назвав Нарушевича, Когновіц[ь]кого, Немцевіча*.

Сим разом історія починалась від приходу слов'ян — як се значиться в заголовку I частини: “Часть первая. От водворения славян в сей стране, до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем”. “Слов'яне мешкали в краю, потім відомім під назвою Малоросії, від перших віків християнства, прийшовши з Дунаю”^{*} — але автор фактично починає від літописних відомостей про слов'янське розселення, винахід слов'янського письма і “єдиновластія Рюрика”¹, буквально повторює коротку примітку І[-го] вид[ання] як “различно повествуют” про те, відки взялась назва М[алої] Росії і України, у автора не знайшлося ніяких своїх гадок, ні нових відомостей на сю тему. Огляд подій передтатарських часів скомпільовано з історії Карамзіна, але для литовсько-польської доби, крім Карамзіна, Б[антиш]-К[аменський] широко використовує Соліньяка, від 2-ї пол[овини] XV в. притягається Енгель, Несецький, під 1410 р. знаходимо відомості з “Ист[орії] Р[усів]”, про участь українців в Грюнвальдській битві і привілей Ягайла (фальшований) з деякими критичними зауваженнями, що не перешкоджає Б[антишеві]-К[аменському] і далі цитувати тексти “И[стории] Р[усов]” (але дещо з відомостей “И[стории] Р[усов]” виразне ставиться під сумнів — “будто бы”, напр., прим[ітка] 49 про українців в битві під Варною)^{*}. З кінцем XV в. використовуються відомості “Диплом[атического] собрания” старого Бантиша. До XVI в. зовнішня політична історія — дипломатичні відносини і конфлікти Московщини, Литви, Польщі, Туреччини і Криму широко оповідаються часом події, що безпосередньо не зачіпають зовсім або дуже мало Україну, але під кінець кожного розділу автор вважає своїм обов'язком докинути щось про релігійне життя, освіту, “состояние городов” тощо. З поч[атком] XVI в., з появою козаків, історія більше займається внутрішніми українськими справами.

Пораду Болховитинова — “більше написати про походження козаччини”² — Б[антиш]-К[аменський] не послухав, тут приклад Карамзіна, що повторив старі згадки XVIII в., його не звабив: він у примітках тільки навів його домисли і висловився против раніших висновків, ніж XV віку — з огляду на звістку Бельського, що до XVI в. про козаків в Польщі не знали³, вважаючи правдоподібним вивід козаків від черкесів, він думав, що се черкеське переселення сталося не раніш XV в., і переказує те, що написав про формування козацького війська Енгель:

¹ Мабуть, через неувагу з'явились у Слабченка (Матер[іали], [т.] I, с.106), що у Б[антиш]-К[аменського] український народ “выводиться іще від скитів. Таким побитом Бантиш-Каменський на цьому ґрунті сходиться зо всіма своїми попередниками, почавши від Гізеля, з ними він в повній згоді”. Ні, вже “Кор[откий] опис” відірвався від генеалогії Синопсиса, і ні Рубан, ні Б[антиш]-К[аменський] до них не вертались. Б[антиш]-К[аменський] не йде в глибину віків дальше заселення України слов'янами, що сталося “с первых веков христианства” [1830, т. 1, с. 1]. Се “Ист[ория] Р[усов]” зачинала від кімеріян і скитів, а Б[антишеві]-К[аменському] Бурачек ставив се в докір, що він відступив від сих висновків.

² “А можно бы Вам побольше написать о происхождении козаков” — гадки з приводу І[-го] вид[ання], в цитованім листі 19 листопада 1822 р.

³ В сім він іде за Енглем — див. далі.

“Начало козаков, обитавших за Днепровскими порогами, скрывается во мраке неизвестности. Все разыскания ученых о их происхождении основаны более на одних догадках¹. Они никогда не составляли отдельного народа; подобно римлянам, обязаны существованием своим войне². Нельзя достоверно определить время появления их в сих местах, но оно последовало не прежде XV века, основываясь на показании Бельского: что казаки сделались известны в Польше только в начале XVI. Если б сии отважные витязи, страшные для соседей, до того поселились в странах заднепровских, то наверно обратили бы на себя внимание современных деесписателей” ([т. 1, с. 108—]109). “Переселенцы сии разделились на два сословия, на женатых и холостых: женатые населили деревни в отдалении от Сечи между Днпром и Бугом; холостые имели жилища на Хортитском острове в укрепленном месте, ими Сеч называемом, которое, однако ж, по обстоятельствам переменили... Долго сие деятельное ополчение не имело постоянного учреждения. Первый предводитель оногo, о котором история упоминает, был Евстафий Дашкович... Соединяя с знанием воинского дела мужество необыкновенное, неутомимую деятельность, Дашкович, подобно Ромулу, составил из толпы неустрашимых ратоборцев легкое, образованное полчище, всегда готовое на брань при едином мановении руки его. Он разделил сих воинов на сотни и полки, снабдил их ружьями и мечами, поставил над ними вождей. Подчиненность, введенная Евстафием, сходствовала совершенно с римскою: перенесение всяких трудностей, презрение жизни, опасностей; слепое повиновение, равный дележ добычи; свободный выбор начальников — вот в чем состояли обязанности, права сего ополчения” ([т. 1, с.] 111—112). Б[антиш]-К[аменський] цитує до сього Енгля, Старовольського і Зиморовича; Енгля він дійсно мав перед очима, його студював і використовував, інші польські автори, ним називані (з виїмком названого в виказі джерел Несецького), се ті праці, що цитуються для даних питань у Енгля.

Енгель взагалі служить за головного провідника для XVI в., поруч нього Б[антиш] використовує Карамзіна, Міллера, Соліньяка, “колезькі описи” свого батька, від 1620 р. — “малоросійські діла” для церковних справ: батьків трактат про унію*, “Історію рос[ійської] єрархії” Орнатського, праці Болховитинова і ін[ші]. Українські літописі і компіляції стоять на другім плані: Б[антиш]-К[аменський] вживає їх, коли їх відомості пройшли через ретори Міллера і Енгля (себто перед тим через короткий опис!); до “Ист[ории] Р[усов]”, їм невідомої, він не може прикласти сього методу, через те його становище супроти екстраваганції “И[стории] Р[усов]” доволі трудне: він то уникає їх, то приймає в тім разі, коли вони не суперечать

¹ Для прикладу Б[антиш] наводить (в примітках) здогадки Потоцького і Карамзіна, але не приймає їх і ставить від себе згадану вище гіпотезу, що се були черкеські переселенці пізнього часу, XV—XVI в.

² Се улюблена думка Міллера, він повторяв її на різні способи, від нього перейняв її Енгель.

відомостям, прийнятим Міллером і Енґлем, а коли суперечить їм, часом критикує, а частіш мовчки відкидає. Напр[иклад], він мовчки обминув реформу Євст[афія] Ружинського, так мальовничо і спокусливо описану “И[сторию] Р[усів]”, — тому що прийняв за Енґлем реформу Євст[афія] Дашковича. А от, напр., як він розправляє з відомостями “И[стории] Р[усов]” про 1580-ті рр. “По отрешении Шаха от гетманства, днепровитяне, продолжая содержать вооруженную стражу на островах... долго не имели главного предводителя. Малороссийские летописатели согласно именуют Скалозуба, иные товарищем Шаха, другие его преемником; говорят вкратце о нападениях его с козаками на Молдавию, на многие турецкие селения; упоминают, что он лишился жизни в одном морском сражении: но все сии события находятся в летописях, без означения годов” ([т. 1, с.] 151–152). Наводяться дати Міллера (“О малор[оссийском] народе” і “Зап[иски]”) і Енґля, відкидається звістка Старовольського про визволення Свирчовського з неволі, тому що сього не каже ні оден “летописатель Малороссии”, далі наводиться дословно опис походу Скалозуба з “И[стории] Р[усов]”, без мотивації — очевидно, тому, що він доповнює короткі звістки “малор[осійських] летописателей”, не суперечачи їм ([т. 1, с.] 152–153). По сім читаємо: “Соображая сие повествование с кратким известием Миллера, можем смело отнести оное к 1589 году. Хвала и честь сынам Малороссии, сохранившим для потомства деяния их предков!”. Се комплімент оповіданню “И[стории] Р[усов]” — але далі наступає критика оповідання її про Мих[айла] Вишневецького, що має пояснити, чому Б[антиш]-К[амєньський] не використовував її і не поставив сього Вишневецького в ряді гетьманів (в “И[стории] Р[усов]” він попередник Свирчовського і править в рр. 1569–1574): “Но не менее дееписателю времен новейших (сучасному історикові, себто) предстоит труд очищать сей мутный источник (“И[сторию] Р[усов]”!). Вот еще пример, сколь осторожно надобно почерпать из оногo: там, в числе гетманов, находится князь Михаил Вишневецкий, о мнимых подвигах которого против турков и татар отзывается с похвалами один летописатель (на боці: “См. в Летописи Конисского” і т. д.). Князь Михаил Вишневецкий никогда не был гетманом малороссийских козаков. Они состояли в то время под начальством Свирговского. Вишневецкий был первым кастеланом киевским, старостою каневским, черкасским, любецким, умер в 1584 году и погребен в Киево-Печерском монастыре” ([т. 1, с.] 153), цитата на “унію” Б[антиша]-батька, але використаний, мабуть, і Несецький.

Сей епізод нехай послужить за характеристику позиції Б[антиша]-К[амєньського] супроти укр[аїнського] літописання і спеціально “И[стории] Р[усов]”. Для нього “И[стория] Р[усов]” все-таки “мутный источник”; він притягає його багатством деталей, мальовничих подробиць малор[осійських] подвигів, честь йому за них! Але Б[антиш]-К[амєньський] відчуває його непевність, пробує вибирати більш допустиме з менш допустимого — але при сій провірці часто спирається на таких же самих каламутних легендах і

фікціях, через те його еkleктизм заводить його часто в кут! Трудно його в сім винуватити, бо в сім стані укр[аїнська] історіографія зіставалась і потім протягом майже всього століття; Антонович в своїй першій праці про козачину* пішов в дечім назад проти сеї праці Б[антиша]-К[аменського] — при всім своїм критицизмі!

Причини безрадности Б[антиша]-К[аменського] — і пізніших істориків — в сім еkleктизмі нам відомі. Се непроаналізованість укр[аїнського] літописання XVIII в., де абсолютно не вміли відріжнити факта від фікції, з одної сторони, з другого боку — необзнайомленість з польською і взагалі закордонною літературою, через її малу приступність, труднощі в користанні для аналізування місцевого літописання і реконструкції історії подій, а в результаті — велика байдужість до сеї чужої літератури. Ми бачили, з яким слабим апаратом взявся до своєї роботи Б[антиш]-К[аменський]; як небагато доповнив він його в другій редакції; тільки місцями знаходив він у Енгля більші уривки чи переповідження з сих джерел, до яких він сам не хотів чи не міг братись, іншими разами мав механічні цитатції авторських імен, і не знати, що було з ними робити. Б[антиш]-К[аменський] блудив серед них, ходив навпомацки і часто впадав в помилки, се зрозуміло, і нема чому тут дивуватись.

Так, для історії Косинського він знайшов у Енгля досить детально переказане оповідання Гайденштайна, відчув його реальність і, не входячи в критику, відкинув фікції “И[стории] Р[усов]”. Але з Наливайком не устерігся і повторив за “И[стории] Р[усов]” все її легендарне оповідання — хоч мав у Енгля досить докладну фактичну історію, — тільки без детального показання джерел. Для історії переведення унії оперся на працю свого батька, що взагалі була для нього оракулом, і вона вийшла досить вдало у нього — для того часу, і т. д.

Те ж приблизно повторяється і далі, в огляді подій 1-ї пол[овини] XVII стол[іття] — те ж хистке балансування між документами колезького архіву, церковною хронікою свого батька і витягами Енгля, з одної сторони, і непорозуміннями і фікціями укр[аїнського] літописання й “И[стории] Р[усов]”.

На початку непотрібно-широко оповідається за Карамзіним і колезькими актами історія московської Смути — очевидно, з огляду на участь в ній укр[аїнських] козаків, але далеко детальніш, ніж було потрібно; в “И[стории] Р[усов]” оповідається вона теж широко, але Б[антиш]-К[аменський], маючи певні матеріали в руках, не спокушається нею. Тут починається правління Сагайдачного, десь від р. 1606; хоча у Енгля був досить багатий матеріал для його часів, Б[антиш]-К[аменський] не втерпів, щоб не покористуватись в дечім і з “И[стории] Р[усов]” ([с.] 189), натомість пропустив багато цінного з поданого у Енгля, взагалі звів до мінімуму відомості про участь Сагайдачного в Московській війні, дещо винісши до приміток — вважаючи се за епізод, “помрачающий славу” його, і уділив йому

сувору нагану: “Он действовал таким образом для личных выгод, желая удержать за собою гетманство, приобрел доверие правительства польского, справедливую укоризну от потомства”.

Про церковні події багато матеріалу зачерпнув з відомої вже нам літератури, переважно доброякісного, але не без того, щоб з ним не попало і різних вигадок, як те, напр., що Сагайдачний, розжалений невдячністю польського уряду, постригся в ченці, “но и в скромной обители продолжал служить отечеству”: своїм коштом відновив Братський монастир і школу, засновану 1588 р., і т. д. ([т. 1, с.] 190).

Для бурхливих подій 1630-[х] рр. знов широко використано “И[сторию] Р[усов]”, хоча у Енгля Б[антиш] мав багатий фактичний матеріал: всі ті ефектовні оповідання “И[стории] Р[усов]” про унію, про лядські тиранства знайшли тут послух, хоч взагалі виклад Б[антиша] досить короткий і побіжний. Після політичного огляду подано характеристику відносин під польським пануванням — в переддень Хмельниччини дещо про Київ, про організацію Чернігівщини “з земської книги Чернігівського воеводства, що зберігається у чернігівських панів Бакуринських”*, і з “кн[иги] гродской воеводства Черниговского” про різних польських панів, що володіли маєтками в сім воеводстві перед Хмельниччиною, також про єрархічні зміни, школи, книжність, друкарство, дещо більше, ніж при попередніх розділах ([с.] 219–227). Для характеристики відносин перед Хмельниччиною використано вступні оповідання Самовидця (с. 220), і по сім відложено його на бік, не взято нічого для історії Хмельниччини: не підходив до настроїв Б[антиша]-К[амєнського] чи тих панських кругів, для яких він писав.

Біографія самого Хмельницького — цікава комбінація критицизму і безпідставного довір’я до “И[стории] Р[усов]”: відкидається звістка, що мати його була донька Богдана Ружинського — “он, для славы имени своего, не имеет надобности в знатном происхождении”, але повторяється вигадка, що ім’я Богдана він одержав від свого хрещеного батька кн[язя] Сангушка! Конфлікт з Чаплицьким описано, головню, за польськими джерелами, але щедрою рукою зачерпнено з “И[стории] Р[усов]” ріжну патріотичну риторичку апокрифічного характеру: промови Хм[ельницького] до барабашівців, лист його до короля Володислава, декларація турецьким послам в Переяславі, ріжні фантастичні епізоди, як облога Новгорода-Сіверського Раданом і под. Жванецьку кампанію Б[антиш] взяв за притоку, щоб подати з Боплана опис татарських наїздів в цілості (перед тим з нагоди козацьких походів на море часів Сагайдачного подано в цілості ж Бопланове оповідання про козацькі морські експедиції). З колезьких актів докинено кілька нових, яскравих подробиць про поведінку Хм[ельницького]: як він лютував на Москву під час Берестецької кампанії, що вона не йде назустріч його пропозиціям в сей критичний момент, про те, як він порубав полк[овника] Єська за те, що той противився молдавській експедиції (в примітках — 286, 302).

Переяславською радою і Московськими статтями 1654 р. замикається перший том; обіжниками Казимира, переговорами з Богуном і московськими операціями на Білорусі відкривається другий, що обіймає 33 роки московської протекції — до гетьманства Мазепи. Ся частина різко відрізняється від першого тому. Вона підпала невеликим змінам проти першого вид[ання] — ще найбільше в першій розділі, присвяченім останнім рокам правління Х[мельницько]го, а далі текст лишається здебільшого той самий, частіш у примітках докидаються нові відомості, між ін[шим], дещо з Самовидця (прим[ітки] 72, 86, 164, 166–167), м[іж] ін[шим], тут Б[антиш] правильно помітив, що устами його говорить духовна особа.

Польські джерела використовуються зрідка (Енгель, Соліньяк, Несецький — головні біографічні пояснення — в примітках). “Ист[ория] Русов” теж сливе не виступає (характеристика Сірка на с. 184, виривок з його листа до Самойловича в прим[ітці] 142). Взагалі малор[осійське] літописання потроху відходить на другий план супроти нових додатків з колезьких актів.

На їх підставі вносяться часом і нові риси до давніших характеристик. Напр[иклад], про Х[мельницько]го тепер читаємо: “... оправдывая непоколебимую верность гетмана к российскому престолу, должно упомянуть и о деяниях его, превышавших власть, законом ему предоставленную. Хмельницкий желал сохранить присягу, данную царю, и вместе действовал скрытым образом, в противность Переяславского договора. Если б он, в свое время, донес о предложениях Казимира и Фердинанда III, государь не усомнился бы в его верности: но был подданным, гетман поступал как независимый владетель; сносился, мимо обладателя России, с врагами его, в них искал друзей себе. Оказанное пособие Карлу X, переписка с сим королем и с Радзеевским служат тому доказательствами. Сего мало: опасаясь, чтобы царь Алексей Михайлович не возвратил Украину полякам, он заключил, в исходе 1656 года, дружественный оборонительный договор в Чигирине с полномочными князя Ракоция, молдавского и волохского господарей и хана крымского” ([т. 2, с.] 10). Далі оповідається останнє посольство Бутурліна до Хм[ельницького] з докорами за порушення обов’язків, і різка відповідь гетьмана: “Никогда не отстану я от шведского короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство Его Царского Величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и приязнь, и обещание; а великий государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском запорожским немилосердие свое, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну”, і т. д. ([т. 2, с.] 15). Політика Хм[ельницького] нарешті знайшла деяке освітлення! Але таких додатків в 2[-м] вид[анні] з’явилося небагато. Навпаки, місцями текст значно скоротився — напр., для рр. 1682–1686: автор, очевидно, хотів надати своєму викладові більш суцільності і прагматизму і багато попереносив до приміток те, що здавалось менше важним, а дещо повикидав зовсім. Попали до при-

міток часом і доволі важні і характеристичні для укр[аїнської] політики речі, напр., інструкції гетьманському посольству до Москви 1686 [р.] з приводу московсько-польського союзу: видко, недооцінював їх Б[антиш]-К[амєнський].

На закінченні тому було подано погляд на тодішнє становище Малоросії (гл[ава] XXXI, [с.] 202–223, коло 28 тис[яч] зн[аків]). Починається він патетичними фразами: “Тридцать лет протекло после кончины славного Богдана Хмельницкого и сколько перемен, сколько крови пролито честолюбцами там, где она струилась прежде за одну отчизну! Гремело проклятие его над главами забывших веру, присягу, долг свой; проклятие страшное, ибо оно произнесено Хмельницким пред самою кончиною — действительное, ибо он любил соотчичей как нежный отец...”. Описується “жалкое положение городов украинских”: хто їх здобував, нищив, палив, відбудовував. Відси перехід до “образа правления”. “Правление в Малороссии при гетмане Богдане Хмельницком было самовластное: он мог располагать, как хотел, собственностию, званием и даже жизнью соотечественников. Существовавшие в Украине, до возмущения козаков против королевства польского, суды: земские, градские и подкоморские были им уничтожены. Суд и расправа восстановлены тогда в магистратах и ратушах” (подаються відомості про них за Шафонським, Берлинським, Марковим і Успенським, “Опыт рус[ских] древ[ностей]”*)¹.

Нарешті прийшло на чергу і питання про обмеження укр[аїнської] автономії, і спеціально гетьманських компетенцій, пізнішими статтями, Б[антиш]-К[амєнський] ходить коло неї так лояльно, як тільки можна, але тема говорить сама за себе: “При Юрии Хмельницком власть гетманская, во зло употребляемая (розб[ивка] моя), начала ослабевать. Не только в Киеве, Переяславле, Нежине и Чернигове находились российские воеводы с войском, но также в Брацлаве и Умани, для обороны от неприятелей. Гетман получил запрещение избирать и отставлять полковников и иных начальных людей, без рады и без совета всей черни; возбранено ему карать смертью полковников и старшин без высланного на суд от Царского Величества...”

На основаниі Московских статей, постановленных с Брюховецким в 1665 году, одиннадцать тысяч девять сот вооруженных россиян расположились при воеводах: в Киеве, Переяславле, Чернигове, Нежине, Новгороде-Северском, Полтаве, Кременчуге, Каневе, Кодаке, Остре и на Запорожье.

¹ Цікава увага — прим[ітка] 170 — ще за польських часів поміщики рішали справи своїх підданих “на словах, руководствуясь рассудком, а не законом”. (“Статут Литовский и право Магдебургское, данное польскими королями разным городам, оставлены во всей силе царем Алексеем Михайловичем, по просьбе покорившегося ему народа: но сии коренные, единственные в то время узаконения, главные преимущества, которыми гордятся (розб[ивка] моя) малороссияне, исчезали пред неограниченною волею их вожда” ([т. 2, с.] 208.) Се відгомін поглядів шляхетських “демократів”, таких як Гр. Полетика — може, й зачерпнене з його паперів.

Сверх сего гетман обязался... без воли государевой с чужими землями не ссылатся. Постановлено также: чтоб каждый новоизбираемый гетман являлся в Москву... но статья сия не была исполняема его преемниками.

Гетман Многогрешный, исходатайствовав у царя подтверждение прав и вольностей, дарованных малороссиянам при Богдане Хмельницком, ограничил число воевод и ратных людей... Но Глуховский договор, выгодный для малороссиян (розб[ивка] моя), вмещал статью и невыгодную: возбранено предводителю их иметь сношения с иностранными государями...

Конотопские статьи ограничили, по-прежнему, власть гетманскую: без совета старшин и суда Самойлович не мог никого отставлять и наказывать: без их же совета и указа государева не имел права переписываться с посторонними монархами; получил запрещение отправлять посланцев на съезды... Так умалено было прежнее могущество гетманов (розб[ивка] моя) при кротком Самойловиче” ([т. 2, с. 208—] 211).

Так от нарешті дістав тут своє освітлення — хоч яке стримане і надобережне — зібраний Бантишами, батьком і сином, документальний матеріал, занедбаний історіографією XVIII в. Договорні відносини України і Московщини, послідовне обмеження української автономії, неблаганний натиск московського уряду на укр[аїнські] права вперше представлено тут, з'ясовано друкованим словом. Обережні замітки, в 1[-м] вид[анні] розкидані при ріжних подіях XVIII в., були перекинені на XVII і освітили по-новому укр[аїнську] історію, долю укр[аїнської] державності, і укр[аїнсько]-моск[овські] відносини спеціально. Се треба мати на увазі.

До цього дочеплені малозначні фрази про укр[аїнський] експорт, дороги, пошти. Далі замітки з сфери укр[аїнської] культури. “Среди беспрерывных битв в Украине, раздора междуособного, нашествия иноплеменников духовенство малороссийское из скромных келий продолжало содействовать просвещению” ([с.] 212). Відзначається історична робота Теодосія Сафоновича, поданий (в прим[ітках]) текст його привітальної промови цареві, як взірць тодішнього укр[аїнського] витійства характеризується літературна і громадська діяльність Гізеля (наводяться уривки з його листів до Тукальського), Барановича, Галятовського, Максимовича і Дмитра Ростовського (Б[антиш]-К[амєнський] дає “перше місце” сьому “уму великому, которым гордится Малороссия, которого творения будут блистать в отдаленном потомстве”). Сторінку уділено київській колегії: зазначено (в прим[ітках]!), що Виговський “перший випросив (у польського уряду) братським школам” “титло и права Академии, равные Краковской”, а цар, хоч признав за ними академ[ічний] титул, але “не снабдил никаким содержанием”. Згадано про славні київські “партесні хори”, театральні вистави, віршовані драми, київських співаків, висланих на царський двір.

Кілька сторінок присвячено ерархічним змінам. Тут звертає на себе увагу характеристика Тукальського: “имея ум отважный, беглый, любя повелевать, а не быть в повиновении, Тукальский сходствовал в нрав с Петром

(Дорошенком)*, но превосходил его скрытностью; часто уступал ему в советах, как будто соглашаясь с ним, не брал первенства в слове, сознавал мнимые ошибки свои; потом заставлял одобрять их, находить полезными, и пылкий обладатель Чигирина, властитель большей половины Украйны, делался рабом чернца, которому давал пристанище”. Але — “падение Дорошенка приближалось и вместе наступала роковая минута для Тукальско-го... Вскоре тяжкая болезнь заменила печаль, гнездившуюся в сердце святителя, и еще надменный Дорошенко приготовлялся к обороне, расставлял пушки, делал новые укрепления, посылал нарочных к татарам и к султану турецкому, как наставник его, друг, едва ли не единственный, митрополит Иосиф испустил последнее дыхание...” ([т. 2, с.] 220—[221]).

Се місце помітне не тільки тим, що дає нове освітлення Дорошенківському епізодові, ставлячи в центрі не амбітницькі, різунські мотиви “лукавого честолюбця” Д[орошенка], а якісь, треба догадуватись, далеко чистіші, глибші, ідеальніші мотиви марієнбурзького в’язня митр[ополита] Іосифа. Воно звертає на себе увагу і чисто літературними прикметами, які так рідко-прерідко впливають в яловій (“безбарвній”), як осудив її Максимович, праці Бантиша. Так, наче хтось інший вписав се до неї — настільки відрізняється воно сим бажанням ввійти в дійсне життя старої Украйни, відгадати живих людей, мотиви, що ними водили. Так відбиває від тих трафаретних відзвівів, якими збувано діяльність Дорошенка в 1[-му] вид[анні] і які перейшли потім механічно і до другого, і полишались на інших місцях.

Нарешті, відзначив Б[антиш]-К[амєнський] в сім розділі також пекучу для сього часу справу підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Дуже він поверхово пройшовся по ній, чи тому, що сам не цікавився сим епізодом і не знав, наскільки він був обгострений, чи, навпаки, відчував його дражливість. Все ж таки в порівнянні з 1[-м] вид[анням], де був записаний тільки голий факт — що митр[ополит] Гедеон їздив до Москви до патріарха по благословення на митрополію ([с.] 166), в сім огляді 2[-го] вид[ання] зазначено ([с.] 221), що се була “важна подія”, бо досі ніхто з митрополитів не приймав посвящення від московського патріарха, вони, видно, відпрошувались від московської влади патріарха, Гедеон “согласился нарушить сей установленный порядок до получения разрешения из Константинополя, несмотря что дал клятву при избрании в епископы *быть в совершенном повиновении патриарха греческого*” (курс[ив] авт[ора]). Кінець кінцем, “стесненное положение, в котором находились Первосвятители Греческие под игом неверных, и щедрая награда царская убедила их отказаться от преимущества бесполезного”. Чи не відомо було Б[антишеві]-К[амєнському], який лютий натиск робив через сих “невірних” на патріарха царський уряд, чи він умисно замаскував сей факт? Але все ж його обережне оповідання давало зрозуміти, що великий крок на шляху об’єднання “Великої і Малої Руси” був осягнений не дуже-то чис-

тими засобами і не лишив по собі приємного почуття на Україні. “Гедеон умів прилажуватись” — от кінцева характеристика виконавця цього великого кроку.

Текст III і IV тому підпав значним скороченням в новім виданні, і автор об’єднав їх в одній, третій, частині і, можливо, в зв’язку з сим хотів, щоб вона не була занадто велика (ще ж хотів в ній помістити на кінці огляд устрою, культурного життя і побуту!); а може, вплинуло й завваження Мартоса, що пізніша історія Гетьманщини малоцікава в порівнянні з вільною боротьбою, і Б[антиш]-К[амєнський] хотів зрівноважити розміри огляду і після 1654 р. Хоча якраз для сеї другої половини ліз йому до рук цікавий матеріал — і актовий, і літературний! Відкинувши документальні додатки, що становили половину в томах 1[-го] вид[ання], він виніс на після тексту примітки, і до них перекидав з тексту те, що здавалось йому менше важним, і туди ж здебільшого містив свої нові доповнення, так що в тексті знаходимо сорозмірно небагато змін.

Виправлено помилку 1[-го] вид[ання] про кінець Дорошенка: надібавши універсал “Петра Івановича” (т. зв. Петрика), Б[антиш]-К[амєнський] узяв був його за Дорошенка і з того був виміркував, що Дорошенко в 1690-х рр. втік з московського заслання і ще раз виступив під протекторатом Орди против Москви, ся курйозна помилка дала привід одному поетові написати цікаву поему про трагічний кінець Дорошенка*, яка здалась сучасним критикам фантастичною вигадкою*, коли в дійсності потребувала тільки переложити в байронівські форми те, що написав про Дорошенка Б[антиш]-К[амєнський]¹: помилка його 1[-го] вид[ання] пройшла непоміченою — користаючи з нахідки Калайдовича, він мав змогу подати докладніші відомості про те, як закінчив життя Дорошенко, і навіть долучити образець його могили, і епітафію, і сими відомостями критики побивали нещасливого поета, що користався з написаного в 1[-му] вид[анні]!

Характеристику Мазепи в новій редакції Б[антиш]-К[амєнський] ще суворіше витримав в чорних фарбах. Похвалу його правлінню, що була в 1[-му] вид[анні], заступлено такою фразеологією:

“Мазепа был сорока трех лет, когда получил достоинство гетмана (се за Адлерфельдом)*. В силе мужества, соединяя с умом образованным дар обворожительный вкрадываться в изгибы сердца человеческого, сей властитель народа мог быть душою подчиненных, но он не заботился о том. Ему нужны были жертвы, и кровь невинного юноши (Самойловича)* покрыла бесславием первые дни его владычества” ([т. 3,] с. 7). І далі з’являються нові підчеркнення злобної і нечесної вдачі М[азепи]. В 1[-му] вид[анні], напр., було тільки зазначено просто як факт, що коли 1702 р. цар, визначивши Мазепі похід під Бихів, потім велів йому вернутись до Батурина, командування козацькою експедицією перейшло до Миклашевського

¹ Про сю цікаву поему я поговорю в окремій статті*.

(с. 51). В 2-му вид[анні] натомість читаємо: “Что сделал оскорбленный Мазепа? Каким образом отомстил царю своему, благодетелю? Он поручил начальство над козаками Михайлу Миклашевскому... вождю неопытному, легкомысленному”, підвів тим військо під фіаско, і потім жалувався — “как будто упрекал, что не он предводительствовал” ([т. 3, с.] 37—[38]). Все без яких-небудь документальних підстав.

Зацитувавши звістку “И[стории] Р[усов]”, що М[азепа] не брав участі в Полтавськiм бою “как христианин весьма набожный, воздвигший на свой кошт многие монастыри и церкви”, не хочучи проливати кров “своих соотечественников и единоверцев”, Б[антиш]-К[аменський] додає: “Вернее же, что сей хитрый человек остался при обозе для собственной своей безопасности. Известно, что он был более политик, нежели воин” ([т. 3,] пр[имітка] 155).

Кінцева характеристика лишилась без змін, така, як була в 1[-м] вид[анні]: “Тщетно Залуский и шведские писатели превозносят похвалами великость души его и мнимую любовь к отечеству: беспристрастное потомство может лучше судить о деяниях изменника. Обольстив жену одного польского вельможи, оклеветав царям человека (Самойловича), избавившего его от Сибири, богатством и почестями наградившего, получил он гетманство и участвовал в ссылке другого своего благодетеля (Голицына)* ... не довольствуясь любовию и беспредельною доверенностию государя, возжелал он быть владетельным князем в Польше и, для удовлетворения своих честолюбивых видов, обязался отторгнуть отчизну от древнего ее состава и соотчичей от веры отцов их. Где великость души, заслужившая ему, по словам иностранных писателей, бессмертную славу? Вменяя ни во что священнейшие обязанности, Мазепа имел в виду личные только выгоды и сошел с поприща света с таким же бесславием, как и явился на оное”¹. Але вважаючи потрібним доточити оповідання “Історії Русів” про останнє розпорядження М[азепа] — спалити на його очах всі папери, які при нім лишились, щоб вони комусь не пошкодили, Б[антиш]-К[аменський] признав, що ся деталь, незвісна йому, коли він писав свою історію вперше, кидає корисне світло на М[азепа]: “Один только поступок делает честь изменнику”, — каже він, приступаючи до цього оповідання. Вся ж культурна робота, яку прославляли сучасники М[азепа] до його катастрофи і навіть після неї, в деякій мірі у Б[антиша]-К[аменського] цілком поминена — навіть у тім огляді внутрішнього життя України, що він додав у 2-м вид[анні] при кінці праці.

Інші додатки з “Ист[ории] Р[усов]” пішли до приміток, між ними й найбільш ефектовний образ церемонії анахтемування Мазепа, або “проводів до пекла”, відправлених у Глухові, що робив велике вражіння і залюбки повторювався в літературі. В додатки пішли й доповнення про роман Мазепа, зроблені на підставі справи Кочубеевого доносу з колезького

¹ Натяк на стилізацію Прокоповича!

архіву, і тексти листів його до Кочубеївни. Примітка 1[-го] вид[ання] про сватання Мазепи до Кочубеївни була продовжена такими подробицями*:
“Тогда гетман, для удовлетворения преступной страсти, решился соблазнить крестную дочь, подсылал в дом Кочубея одного слугу расторопного, ловкого, по имени Демьян, с предложением Матрене сначала трех тысяч, потом десяти тысяч червонных. Чего не могли исхитить деньги, то совершила любовь. Шестидесятилетний старик превратился в пылкого юношу; из властелина сделался рабом; умолял жестокою прислать к нему частицу волос; похищал, за дорогие деньги, красный коралл, который она носила на шею, платье ее; держал их при себе, орошал слезами. Самолюбие, свойственное слабому полу, довершило торжество злодея. Мазепа увез возлюбленную. Раздался вопль в доме родителей оскорбленных. От стыда принужден был гетман расстаться с Матреною, лишив ее с невинностию покоя, очародействовал несчастную, говоря словами Кочубея. Она плевала на мать, отца своего; не внимала убеждениям их, не страшилась угроз. Все мысли, все желания ее стремились к одной цели: жить и умереть с предметом пламенной любви. Так поступала юная Матрена. И Мазепа страдал не менее. Письма его дышали страстию огненною, исполнены силы, чувства, не свойственных его преклонным летам” і далі подано 12 цидулок Мазепи до Кочубеївни, що лишилися в копіях в актах процесу (оригінали Головкін вернув Мазепі).

Інші додатки пішли до тексту, тому що мали чисто політичний характер — прим[ітка] про конфлікт Мазепи з запорожцями, за будову Самарської фортеці, про донос Соломона ([т. 3, с.] 11, 14), але вони не приносять нічого важного до загального образу, даного автором, не освітлюють його. Виклад лишається механічно-літописним. Соціальний процес, стабілізація соціально-економічних відносин протягом двадцятилітнього правління М[азепи] не показана і сим разом ніскільки. Конституція Гордієнка зникла з додатків, не лишивши по собі ніякого сліду навіть в примітках.

Значіння Прутської кампанії в тодішніх відносинах лишилося не освітленим і сим разом — дарма, що з нею зв'язані були родинні традиції — тодішніх емігрантів, Бантишів в тім числі. Але, оповідаючи події після неї, автор вважав потрібним повторити гадки Мартоса про те, що історія Малоросії тратить цікавість в сім часі — з виїмком Полуботківського епізоду. “Летописи малороссийские ничего не представляют любопытного в 1713 и 1714 годах. Вообще история сего края приметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливает яркий свет на события тех времен подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть” ([т. 3, с.] 140). В 1[-м] вид[анні] тут були принотовані, на підставі колезьких актів, два царські розпорядження, перше спрямовувало виключно на нововідкриті балтійські порти вивіз важливіших українських експортних товарів: конопляного прядива, шкіри і сала; друге веліло гетьманові силоміць вивезти з козацької території військових

дезертирів і кріпаків-утікачів, що “во множестве селились в Украйне”. Сей другий факт автор переніс до приміток без яких-будь коментаріїв, а перший пропустив зовсім, очевидно, зарахувавши до “незанимательных”, хоч се розпорядження мало величезне значіння для укр[аїнської] економіки¹. Зате — треба се признати — розвинув він ширше короткі звістки 1[-го] вид[ання] про царські розпорядження, звернені на обмеження старшинських надужитів, і дав їм відповідне освітлення: “Власть полковников малороссийских ограничена не менее гетманской: им запрещено определять по своему выбору полковых старшин, а предоставлено сие гетману с приведением к присяге в присутствии стольника Федора Протасьева. До того полковники раздавали места кому хотели, за деньги, не доводя до сведения главного начальства. И полковничьи должности в гетманство Мазепы приобретались таким же образом. Заслуги и достоинства уступали первенство богатству. Сами старшины, употребляя во зло могущество свое, попирая святость прав народных, приготавливали падение оных. Петр Великий предписал Скоропадскому: строжайше смотреть за полковниками, чтобы они не обременяли народа взятками и разными налогами” ([т. 3, с.] 140).

Але в зв’язку з сим, ураховуючи відзив Мартоса, Б[антиш]-К[аменський] ще сильніш висунув і підчеркнув діяльність Полуботка, всяко ідеалізуючи його як бездоганного лицаря справедливості — “першого українця після Богдана”, як величав його Мартос, “славу и украшение родины”, як називав його сам².

“В какое время Полуботок принял бразды правления? Когда власти гетманской противуоставлена власть коллегии Малороссийской, которой президент превосходил в полномочии главу народа. Он не мог быть полезным соотечественникам³; мог только вредить самому себе. Исполнилось сие на деле.

С молодых лет верность к престолу, любовь к правде, преданность к начальству — были отличительными чертами характера правителя Малороссии. При Мазепе Полуботок открыл злое намерение Михайла Самойловича против гетмана и сделался жертвою усердия: лишен имения, влачил, сначала в оковах, потом долго в безвестности лучшие дни своей жизни. Чуждый измены, уважаемый старшинами, козаками, он мог быть еще в 1708 году гетманом, если б Петр Великий не устранил его, чтобы дать свободный ход событиям обдуманым” ([т. 3, с.] 154).

Додавши в сій редакції з “Ист[ории] Р[усов]” оповідання, як то українська старшина відмовилась від участі в засуді царевича Олексія, Б[ан-

¹ Про се в праці пок[ірного] Ів[ана] Джиджори: “Економічна політика російського уряду супроти України”, в збірці його писань*.

² “Полуботок, П[авел] Л[еонтьевич] [...] — слава, украшение родины, занимает первое место в Истории Малороссийской”. — Словарь, [т.] IV, с. 164*.

³ Се звучить, як рефрен “Войнаровского”:

Горит напрасно пламень пылкий,
Я не могу полезным быть*.

тиш]-К[аменський] і сей факт положив на честь і славу Полуботка, невідомо на якій підставі! “Скоропадский был свидетелем суда необыкновенного над царевичем Алексием Петровичем и с старшинами, отказался участвовать в роковом приговоре, прочими присутствующими объявленном: произнес слова достопамятные, что не имеет власти судить сына с отцем и государем своим; что в подобном деле нельзя быть беспристрастным. Благородный порыв Полуботка! Слабый, немощный гетман изъяснился бы иначе, если б не находился при нем муж твердый и словом и делом. Не менее делает чести Скоропадскому, что он, презрев опасности, решился говорить языком правды!” ([т. 3, с. 143]—144).

Прихильне становище українців до нещасливого царевича, очевидно, зацікавило Б[антиша]-К[аменського], і він на іншій місці, полемізуючи з “И[сторию] Р[усов]”, що толкували знову загадкову смерть митрополита Іосафа Кроковського протестом против церковних реформ Петра, — в обережних, правда, виразах, але досить ясно все-таки висловив гадку, що смерть постигла митрополита тому, що він був “замешан в деле царевича” ([т. 3, с.] 257). Як відомо, було таке толкування, що відновлення гетьманства за Петра II було з його сторони актом вдячності за прихильність українців до його батька. Б[антиш]-К[аменський] не згадав про се, але вповні можливо, навіть правдоподібно, що він знав сю версію, і тим пояснюється його зацікавлення сею справою.

Запорожцям за їх зраду пришито нові латки: “Гнев Божий постиг изменников: они терпели несносные обиды от повелителя татар”, і т. д. — і даремно впрошувалися назад під царську владу ([т. 3, с.] 141).

Гетьманство Розумовського розписане новими рисами в стилі офіціальних панегіриків і, нарешті, докладніше описано його головне діло — відновлення статutowих судів, і освітлено, хоч коротко, в стилі Полетики і подібних йому шляхетських автономістів ([т. 3, с.] 208). “Гетман совершил важный подвиг, восстановил суды земские, городские и подкоморские, уничтоженные Богданом Хмельницким. Таким образом, после ста девятилетнего управления гражданскими делами полковников и сотников часть сия отошла от военной. Малороссия разделена на двадцать поветов” і т. д., описано за Шафонським, деякі деталі подано в примітках.

Останній розділ — огляд Старої Малоросії за гетьманських часів — має дуже несистематичний і фрагментарний характер, хоч і в сім вигляді, безсумнівно, був цінним додатком до 1[-го] вид[ання], цілком позбавленого сих відомостей. Починається коротечким фізичним і антропо-географічним описом Малоросії; повторяються досить заїжджені фрази про вплив багатой природи на характер людини: лінощі, байдужість, але до цього докидаються і деякі досить оригінальні риси — спостереження над висуванцями-кар’єристами з укр[аїнських] панів¹. Відзначається, як уже

¹ “Малороссиянин вялый, беспечный — изворотлив, неумолим, когда надеется достигнуть чрез сие преднамеряемой цели. Добродушие и простота, по-видимому, отличитель-

повелось, залюблення в музиці, співах і танцях (“страстные охотники до музыки... каждое время года, каждое занятие... сопровождаются... особенными песнями” — посилка на Максимовичеву передмову до пісень).

“Доселе слепцы-бандуристы воспевают подвиги Хмельницкого, Палея и других знаменитых отечественных полководцев”; згадується “Чайка” — Б[антиш]-К[аменський] не годиться з Максимовичем і Цертелевим, що вважають автором Б.Хм[ельницько]го, він думає на “Калнаша” ([т. 3], прим[ітка] 270).

Чимале місце уділене обрядовості і одежі. Б[антиш]-К[аменський] в сій справі збирав відомості у знавців — посилається на Котляревського, звертався до нього в сих справах листовно; інформувався у Ходаковського; посилається на Рігельмана і Шафонського; до сього видання долучив вибірку з альбому костюмів, спорудженого Рігельманом, — в фарбах, але в дуже маленькім розмірі.

По сім наступає те, що називалось “державними старинностями” (Staatsaltertümer): “Чины малороссийские: полки, козаки, шляхетство, мещане, мужики”. Але заголовки обіцяють більше, ніж дає автор: українська “табеля рангів”, зачерпнена з писань Шафонського, Рігельмана і Успенського, коротенькі відомості про різні категорії укр[аїнського] війська, головно з тих же джерел, але дещо і з “И[стории] Р[усов]” — про сердюків, “ангелів-хранителів Мазепи”. Про шляхетство — коротка вибірка з Литовського статуту про шляхетські права. Про міщан — реєстр міст, що мали магдебургію, і коротенька інформація і право їх — за Л[итовським] статутом — позивати шляхту і підданих їх до земського суду. Сказане про селян навожу в цілості: “Посполитые, или крестьяне, в Малороссии не имели свободы не только продавать, но и закладывать земель своих без позволения помещика; могли переходить с места на место, но оставя все нажитое господину, заплатя ему за льготное время и получа от него письменный отпуск (в прим[ітці] — про заборону переходів 1783 р.). Помещикам не позволено было иначе продавать их, как с землями.

Не имевшие земель и дворов крестьяне известны были в Малороссии под названием *суседи* и *подсуседи**. Они, переходя к разным владельцам, обрабатывали их поля и в награду получали от зажиточных участки, удобные для хлебопашества и сенных покосов, водворялись в тех местах. Сих крестьян именовали тогда *грунтовыми*”* ([с. 236—] 237). По сім як у

ные черты его характера; но оне часто бывают следствием хитрости, отпечатка ума. Гордость, прикрываемая сначала ласковым, услужливым обращением, является во всей силе по получении желаемого. Она, особливо, разительна, когда малороссиянин обращается с младшими, возвысаясь из низкого звания игрою случая, сгибчивостию, без особенных достоинств.

На поле брани сын Украины видный, мужественный, не щадит себя, сражаясь за царя и родину. Храбрость предков — главное наследие его. Она заставляет его забывать негу, ведет к славе. Скромный в хижине, полезный в службе гражданской, малороссиянин не уронит себя и на кафедре проповедника, и в кругу ученых, везде управляемый врожденным честолюбием” ([т. 3, с.] 213) (розб[івка] моя).

попередніх оглядах — “Состояние городов”. Воно починається цікавими міркуваннями, що з правителів України тільки Мазепа прикрашав городи церквами, дзвіницями і всякими іншими церковними будовами; слідом за Прокоповичем Б[антиш]-К[аменський] поясняє се політикою Мазепи: удаваною побожністю, що маскувала його польські симпатії і “любочестієм” — що він скрізь ставить свої герби і портрети. А після нього, мовляв, се будівництво занедбалось через часту зміну “начальників”, в суміш по-ложене тут і гетьманів, і російських правителів.

Від міст і доріг — розширених і справлених, мовляв, під час подорожі Єлисавети (розпорядження Рум'янцева додано в прим[ітці] — бо огляд не виходить нібито за рамці Гетьманщини) — автор без яких-будь переходів перелітає до укр[аїнської] мови! “Несправедливо думают, — заявляє він ex abrupto*, — что наречие, коим говорят теперь малороссияне, обязано своим происхождением единственно влиянию языка польского. Местное удаление киевлян от новгородцев и других славянских племен еще в глубокой древности положило зародыш таковому изменению языка славянского, и наблюдательный филолог в Летописи Несторовой, в путешествии... игумена Даниила и в песни Игоревои, письменных памятниках XI и XII столетий, приметит уже сии отмены в некоторых словах и в самом их составе”. “В малороссийском наречии скрыто происхождение многих славянских слов, которых тщетно будем искать в нынешнем языке русском” ([т. 3, с.] 243). “Сведущие люди находят нынешнее малороссийское наречие сходным с тем, коим говорят венгерские россияне, известные под именем карпатороссов” ([т. 3, с.] 242). Писаних пам'яток української мови автор знає дуже мало — “Кроника з летописцев стародавних” (сокращенная Вольнская) Феодосия Софоновича и “Летописец”, изданный Туманским, і дипломатичні акти колезького архіву! “Г[осподин] Котляревский, в новейшее время, в переложенной на малороссийское наречие “Энеиде” показал с отличным искусством, до какой степени ум гибкий и оборотливый может управлять гармоническими звуками”. Більше нічого з нової української літератури! З церковних письменників XVIII віку Б[антиш]-К[аменський] називає вже далі Прокоповича, Яворського, Бужинського, Григоровича-Барського, Сильв[естра] Кулябку, свого діда Амвр[осія] Зертис-Каменського, Георгія Кониського (наводить навіть в цілості славне його привітання Катерині). “Из светских писателей, рожденных под ясным небом Малороссии, известен только, в начале XVIII столетия, Семен Климовский, современник Полуботка, козак, воспитанник природы” — цитується його характеристика, дана Карамзіним в “Пантеоні Рос[ійських] авторів”, і Б[антиш]-К[аменський] додає від себе: “Если б он родился в царствование Екатерины Великой, то, имея огненное чувство, пылкое воображение (!)*, наверно стал бы наряду с соотечественниками: Богдановичем, положившим на алтарь граций свою душеньку, и Капнистом, отличным лирическим поэтом, которого последние песни недавно еще среди

нас раздавались” ([т. 3, с. 250—] 251). Ширше оповідається про Київську академію і Чернігівську колегію, згадується проект Батуринського університету, кілька слів про друкарні, де виявляється абсолютне необізнання з сею незвичайно дражливою справою, далі — єрархічні зміни, тут досить широко про згаданий вище казус Іоасафа Кроковського і коротше — Ванатовича, заслуги для академії Раф[аїла] Заборовського і т. ін. Там кінчиться огляд і ціла історія — Б[антиш] кладе тут таке ліричне закінчення: “Здесь оканчиваю “Историю Малой России”. Счастлив, что отдал дань благодарности родине отца моего! Другой с лучшим искусством, красноречивее опишет дела украинцев. Слава — не мой удел. Доволен и тем, что исхитил из рук всеразрушающего времени несколько хартий, доселе неизвестных, составил целое из отрывков разбросанных. Исчезнет многолетний труд мой, покроется забвением; но деяния мужей доблестных сохранятся в отдаленном потомстве и самые развалины будут гласить о них”.

Так уявлялась тепер Б[антишу] його праця: як акт вдячності і пієтизму для України — монумент слави її великих патріотів.

Не вважаючи себе самого українцем, він, очевидно, хотів ще виразніш, ніж перед тим, стати на українське становище — себто на становище сучасного українського панства — в освітленні укр[аїнської] минувшини. На жаль, не можемо прослідити докладніше, як і під чийм впливом відбувалась у нім ся еволюція: скільки тут було бажання принципіального солідаризування і чи не приходили мотиви більш матеріальні — бажання приноровити книгу до вимог українського ринку?

Констатував я, як сильно вплинули на нього міркування Мартоса як виразника панської української демократії — висловлені в рец[ензії] “Сына Отечества”. Поза тим занадто мало знаємо про настрої й інтереси Б[антиша]-К[амєнського] в сих часах — поза його жалями на урядові круги, на бюрократичні верхи в зв’язку з його сенатським процесом. Персональної близькості з українцями у нього в сім часі не помічаємо. Згаданий лист Б[антиша]-К[амєнського] до Котляревського, писаний 29 жовтня 1829 року, не показує близьких відносин з корифеєм полтавських українців, і в споминах про К[отляревського]го людей, до нього близьких, Б[антиш]-К[амєнський] не згадується між його приятелями. І в звістках про визначніших представників тодішнього українства я не стрічаю звісток про ближчі зв’язки з Б[антишем]-К[амєнським].

При кінці лютого 1830 р. — коли кінчалось уже друкування нового видання, Б[антиш]-К[амєнський] звернувся з цитованим уже вище листом до кн[язя] Рєпніна, просячи допомогти передплаті на се видання своїми впливами. Рєпнін цілком коректно відізався на се прохання: написав до підвладних губернаторів листа — що я поставив епіграфом нинішньої статті, післав від себе передплату на два примірники, але не виявив ніякого вдоволення з приводу успіху “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, і весь сей лист, і дещо пізніший — в відповідь на прохання Б[антиша]-К[амєнського]

матеріалів до біографії його предка, фельдмаршала Ан. Рєпніна — визначаються льодовито-холодним тоном. Я зазначив вище, що з 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” мали зникнути всякі сліди участі його в генезі цього твору, не знати — чи цього бажав Рєпнін, чи зробив Б[антиш]-К[амєньський] з власної ініціативи, — в кожному разі листи, якими обмінялись вони тоді, ясно показують, що їх співробітництво в сій справі без останку відійшло до історії¹.

Друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” викликало дві характеристичні рецензії в московських журналах. Одна — на сторінках “Вестника Европы”, підписана ініціалами Л. С., була голосом старої історіографії — самого Каченовського або якогось його однодумця. Вона вітала появу нового видання, “книги важной по своему предмету, богатой известиями, новыми для публики и даже для записных любителей истории”*, як старого поважаного приятеля. З розумінням цитуючи нове закінчення книги — вирази пієтизму для батьківщини і скромну самооцінку автора, рецензент запевняв його праці славу й тривку будущину: “«История Малой России» займет почетное место даже в книгохранилищах всех просвещенных народов и преимущественно племен славянского происхождения. Житель Малороссии и западных губерний имеет право называть ее родовым своим памятником”. Але стару книгу Енгля рецензент і тепер вважає все-таки “опасным соперником”, хоч він і не міг користуватися “сокровищами наших архивов”. В сім архівнім матеріалі рец[ензент] добачає сильну сторону “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Як я вище зазначив уже, він в обережній формі нагадує про непевність літописного матеріалу, що все-таки завелике місце займає в праці Б[антиша]-К[амєньського]. Він закидає йому, що свою історію він повів від часів, коли козаків не було — “по необходимости должно было смешивать баснословное с историческим, древнее с новым”. Не подобається йому, що Б[антиш]-К[амєньський], хоч сам місцями признає неправдоподібність “И[стории] Р[усов]”, все-таки досить широко з неї користує: “Имея должное уважение к памяти мужей, знаменитых ученостию и даром витийства, я не решился бы слишком часто опираться на его исторические свидетельства”. Оповідання про вишукані муки, задавані поляками, переказані в цілості Б[антишем]-К[амєньським] (повторені в “Т[арасі] Бульбі” Гоголя, з захопленням процитовані Пушкіним в його статті про Кониського*), — здаються йому неправдоподібними: “Соглашаюсь, что поляки действовали с ожесточением; но в XVII веке, когда высший класс был уже просвещен науками, любил знания и словесность, нельзя предполагать столь ужасных мучительств, какие будто бы исполнялись над православным народом”*. Фантастичні ймення українських ватажків XV в.,

¹ По смерті Рєпніна, що сталася в 1845 [р.], Б[антиш]-К[амєньський] присвятив йому в додаткових томах свого “Словаря” досить простору статтю*, в звичайнім панегіричнім своїм тоні, але теж без якої-будь сердечності. Згадував і свою службу при нім, але без особливих подробиць.

видумані автором “И[стории] Р[усов]” і процитовані Б[антишем]-К[аменськи]м, справедливо викликають його підозріння. Зате з особливим почуттям привітані “письма беспутного старика Мазепы жертве разврата его Матрене” — вони, мовляв, свідчать, що М[азепа] був “поляк родом, образованный по-польски”; “монархічний” лист до кор[оля] Станіслава, видрукуваний в 2-м вид[анні], показує, що М[азепа] орудував “щегольским тогдашним слогом со всеми прикрасами латинской фразеологии”.

Натомість довга рецензія-стаття Мик[оли] Полевого: “Малороссия, ее обитатели и история”¹* гостро скритикувала “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” в аспекті тих взірців, які давала нова західноєвропейська історіографія. Полевой саме тоді виступив новатором на полі історіографії, бажаючи протиставити історичній манері Карамзіна і взагалі всієї офіційній історіографії історіософію, оперту на новій натурфілософії Шелінга. Саме випустив він перший том своєї “Истории русского народа”, скритикував “Историю госуд[арства] Российского”, і вихід нового видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” дав йому привід порахуватись не тільки з учениками і adeptами Карамзіна (сюди він зараховує не тільки Б[антиша]-К[аменського], але і Мартоса — маючи на увазі головно гадки, висловлені в рец[ензії] “Сына Отеч[ества]”, вважаючи її ділом Мартоса) з їх патріотично-державницькими аспектами, але й висловити свою власну концепцію укр[аїнської] історії: якби то треба її писати! Розуміється, що праця Б[антиша]-К[аменського] не підходить під його вимоги нітрохи. “Труд сего почтенного писателя достоин величайшей благодарности за то, что в нем в первый раз увидели мы обильные материалы наших государственных архив[ов] касательно Малороссии (дотоле почти безвестные), увидели большое собрание фактов, извлеченное из малороссийских летописей и польских писателей. Все это важно, достаточная заслуга для нашей признательности. Но с тем вместе смело можем поставить в заглавии вместо “История Малой России” слова: “Собрание исторических известий касательно Малороссии”.

Книга г[осподи]на Бантыш-Каменского в самом деле есть ничто иное, как расположенное по годам исчисление событий, если угодно *летопись* — не более, в этом отношении она удовлетворяет во многом, *хотя и не во всем*.

Не ищите в ней ни правильных понятий о составлении и развитии казначества, ни прагматического изложения событий, ни исторического взгляда на разнообразные стороны столь многообразных происшествий. Лица, события являются, исчезают; чтение утомительно, как чтение сухой летописи. Нет ни характеристики мест, ни очерков природы их, нет портретов, нет живописи”.

“Мелочи, пустяки вошли в его текст вовсе без нужды”. При тім — “автор не всегда был строг в выборе и критике материалов. Энгель для него святая истина; Солиньяк авторитет в польской истории; слова Шафонских

¹ “Московский телеграф”, 1830, № 17 і 18 (місяць вересень).

и Конисских почитаются фактами, когда они явно не верны”. Се формальна сторона; рец[ензент] домагається “систематичности” — “пусть явится история в романтическом рассказе Баранта или дидактическом изложении Гизо; пусть делит части своего сочинения историк, как Робертсон, как Гиббон, как Г.Миллер — система составляет душу истории, этого *отчета памяти уму*”.

Що ж до України спеціально, рец[ензент] повстає против трактування укр[аїнської] історії як частини історії Росії, в аспекті російської державності; він настоює на тім, що історія укр[аїнської] народності, процес її сформування, розвою і занепаду повинна розглядатись сама в собі, а не як причіпка до російської історії. “Историки малороссийские донныне принимались за свое дело весьма неловко. Карамзин вовсе забыл, кажется, Малороссию, эту важную часть Российского государства с XVII-го века. Доведя свое повествование до начала XVII-го века, он мимоходом упоминал местами о Малороссии, и мы видим, что если бы он дошел наконец до Хмельницкого, то, разумеется, отделался бы так же легко, как отделался он от происхождения казаков, т. е. подарил бы нас великолепным рассказом о патриотизме Хмельницкого, и — только. Да и что за надобность до исследований дальнейших? Святослав был князь русский, Ярослав тоже, Иоанн III тоже; были бы годы верны и рассказ историка хорош. Так и Малороссия. Она *была* Россия и *теперь* Россия; вся разница, что там течет Ворскла, а близ Москвы Ока; что там говорят не чистым русским языком, а у нас чистым. Несколько времени было там что-то вроде бунтовщиков, а потом подчинилось законному владычеству.

Шутки в сторону, а точно так представляли Малороссию наши историки. То, что называлось в последствии *Малороссиею*, говорили они, было ничто иное, как *древняя Россия*. Киев — центр Малороссии, а кто же не знает, что с 880-го по 1169-й год столица великих князей русских была в Киеве? Андрею Боголюбскому вздумалось перенести столицу во Владимир. Пришли татары, сожгли и истребили все в Южной России. Часть русских укрылась за Днепровскими порогами, назвалась *черкесами* и *казаками*, приманила к себе множество беглецов. «Сии-то природные воины, усердные к свободе и к вере греческой, должныствовали в половине XVII века избавить Малороссию от власти иноплеменников и возвратить нашему отечеству древнее достояние оного» (Карамзин, т. V, [с.] 395). — Жаль, очень жаль, прибавляют к этому историки, что малороссияне не всегда были такого добропорядочного поведения. Когда Самозванец шел к Москве, малороссийские казаки “участвовали, *к стыду своему* (курсив П[олево]го), в сем походе”, впрочем “прельщенные золотом Мнишка” (Бантшиш, т. I, с. 181). Но “История, передавая знаменитые подвиги героев, не может скрывать деяний, помрачающих их славу. Сагайдачный обнажил в 1618 году меч свой против соотечественников... Он действовал таким образом для личных выгод, желая удержать за собою гетманство, приобрел доверие

правительства польского, *справедливую укоризну от потомства* (Бантшиш, т. I, с. 185). Нельзя не поблагодарить усердного немца Энгеля: он снял укоризну, по крайней мере, с самих казаков, ибо уверяет, что, «Сагайдачный был подкуплен за 20.000 гульденов поляками», а добрые малороссияне были не виноваты. Наконец, Хмельницкий «возвращает нашему отечеству древнее достояние оно»¹. Несколько бунтовщиков до Мазепы, и злодей Мазепа, занимают еще нас. «После Полтавского сражения история Малороссии становится приметно незанимательнее. Промежуток от гетмана Скоропадского до уничтожения гетманства, кажется, не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории» (Мартос, рец[ензія] на Б[антиша])^{*}.

Но язык, нравы, отдельность малороссиян от нас? Об языке говорят нам, что от 1236 до 1654 года успел испортиться от польского и литовского малороссийский язык, который и без того несколько различался от северных наречий русских.

И этим заключается все, что до сих пор говаривали нам о малороссийской истории. Отдельность от нас, решительно не наша, особая народность, не замечались, не описывались. В чем она состоит, как составились, об этом и слова не было”.

В міркуваннях Полевого було багато справедливого, що значно випереджало свій час і було засвоєно укр[аїнською] історіографією значно пізніше. Щоправда — ся теза, яку він розробляв на десятках сторінок, містилась уже в наведених вище словах Мартоса — дарма, що П[олевої] його трактував так зневажливо: Україна “потребує показати причини і начала причин удивительного состава козацкого народа”, і не можна сказати, щоб Полевому своїм многословним викладом удалось привести сей постулат до повної ясності. Він слабо знав історію України і робив великі помилки, уявляючи собі, що укр[аїнська] народність сформувалась на базі козаччини, і сей процес відбувся поза старою Руссю, “за порогами”, в мішанині українських втікачів з іншими чужородцями, і под.

Б[антиша]-К[амєнсько]го його критичні уваги, безумовно, зачіпали сильно, але він не спішив відповісти.

За нього, по гарячих слідах обізвався занозистий полеміст Ст. Руссов, написавши перед тим антикритику на критичну статтю Полевого про історію Карамзіна, як продовження випустив “Замечание” і на критику “И[стории] М[алой] Р[оссии]”², маючи на увазі, що Полевої воював в ній більш з Карамзіним, ніж з Б[антишем]-К[амєнським]. Не входячи в принци-

¹ Курсив Полевого.

² “Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантшиш-Каменским Малороссийской истории”, СПб, 1831, с. 19*. Про цензурний інцидент, зв’язаний з сею реплікою (цензори налякались виписок, зроблених Руссовим з критики Полевого, — хоча сама антикритика їм подобалась, і кінець кінцем її пропущено) — див. в монографії про Полевого Козміна, с. 498*.

піальні питання, поставлені Полевим, він чіпався різних дрібниць — фактичних і стилістичних, і мстяться за Карамзіна, трактував його зневажливо і грубо як “журналіста”, а не історика. Відповідати ж на фактичні закиди полишив самому Бантишеві. Але сей не відізався на звернені до нього заклики, і тільки ген пізніше звів рахунки з своїм критиком, виступивши теж в обороні Карамзіна, і прочитав йому нотацію на тему критики¹ — так, як Полевой, критикуючи його, бив через його голову Карамзіна. Він міг потішити себе, що критики Полевого не бере серйозно ніхто з “справжніх” учених і письменників — вважалося добрим тоном її легковажити, навіть тоді, коли справедливість її вповні відчувалась. Критиці ославленого “низвергателя законних літературних властей”, як називав В’яземський Полевого, Б[антиш]-К[амєнський] міг протиставити відозви Пушкіна: великий поет в ролі початкуючого історика намірявся “повергнуть рассмотрению” Б[антиша]-К[амєнсько]го — “настоящего историка, а не поверхностного рассказчика”, — свою першу історичну працю, аби поучитись з його “укоризни”². Хто міг похвалитись компліментами з таких уст!

За сей час над опальним воєводою випогодилося. Друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не марно було присвячено цареві — воно принесло авторові брильянтового персня, в березні 1833 р. після трьох подань “на высочайшее имя” цар, нарешті, положив милостиву резолюцію: “Бантыш-Каменского избавить от всякого взыскаия, обратитъ на службу, при чем зачестъ ему все время невинного нахождения под судом — в годы службы. Г[оспода]м же сенаторам поставить на вид неосновательность донесения”. Але “гг. сенаторы” далі, як могли, докучали неспокойному воєводі: посади йому не дано, а на другий рік відставлено і від “герольдії”, де він ще номінально рахувався — цілком від усякої служби. Доперва 1835 р. дістав він посаду урядовця для доручень при міністерстві фінансів і засів в московським комітеті постачання сукна війську — хоч се була посада тільки 6 класи, сумовито зазначає його біограф, і тільки в травні 1836 р. одержав повну сатисфакцію — посаду губернатора в Вільні! На сій посаді пробув тільки 20 місяців: можливо, що і сам не хтів від неї більше, як тільки реабілітації після сибірської пригоди; біограф його догадується, що, може,

¹ “Отечеств[енные] записки”, 1842, кн. 10, т. XXIV — “Памяти Карамзина”*.

² От вїмка з його листів [за] грудень 1832 — січень 1835:

“К крайнему моему сожалению, сегодня мне никак нельзя исполнить давнижнее мое желание: познакомиться с почтенным историком Малороссии. Надеюсь, что в другой раз буду счастливее”*.

“Жалею, что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мнения и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт”*.

“С благодарностию отсылаю к Вам статьи, коими по Вашему благорасположению ко мне пользовался я при составлении моей “Истории”. При них препровождаю и экземпляр “Истории” самой. Мнение Ваше о ней, во всяком случае, для меня драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика, будет лестна для меня, а из укоризны научуся (чего, знаете вы сами, не дождуся от записных наших критиков)”*.

і тут йому не на добре вийшла ревна діяльність в збиранні залеглих податків і викриванні ріжних шахрайств, але по сибірських досвідах Б[антиш]-К[аменський], мабуть, був в сій ревності обережніший і сам уважав за краще відійти від відповідальної служби. Досить, що з кінцем 1837 р. Б[антиша]-К[аменського] звільнено від губернаторства і “причислено” до міністерства, а в 1840 р. він дістав посаду члена в департаменті уділів, що давала йому дуже небагато праці і забезпечувала можливість віддавати свій час літературній роботі. Була добра нагода ще раз пройти “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” — доповнити недороблене при попередніх виданнях, коли автор спішився випустити книгу якнайскорше і лишив матеріал не використаним, — і ще раз порахуватися з голосами критиків, як се зробив він в 1820-х рр. Друге видання розходилося добре — судячи з того, що вже в 1835 р. встало питання про нове видання. Українська тематика викликала великий інтерес; Гоголь і Пушкін, не кажучи про легіон менших літературних сил, носилися з планами писати історію козаччини; “И[стория] М[алой] Р[оссии]”, як одинока приступна скарбниця українських сюжетів, мала великий попит. Легенда Полуботька, популяризована Б[антишем]-К[аменськи]м, виростала в справжній культ. Інтерпретація Мазепи будила гарячі, хоч і не висловлені явно, розходження. Українські повісті Гоголя (особливо “Бульба”), “Запорозька старина” Срезневського, нові публікації історичних пісень давали все нові імпульси історіографії козаччини. Критичні зауваження Полевого, принципиальні питання, ним поставлені, вимагали тої чи іншої відповіді. Але Б[антиш]-К[аменський] не схотів вносити абсолютно ніяких змін до своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Чому — се лишилось, на жаль, його секретом. Хотів він тим підчеркнути своє презирство до критики Полевого — не давати приводу думати, що вона зробила на нього якесь вражіння і змусила внести якісь зміни до праці? Се можливо, але мені приходять на гадку наведені вище слова Коля — підхоплені нібито в кочубеївських кругах, — що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” могла з’явитись в світ тільки за легшої цензури Олександрових часів, а в 1830-х рр. її б не пропустили. Може, і сам Б[антиш]-К[аменський] був такої гадки і тому рішив передрукувати без змін 2[-ге] видання, щоб не накликати якої-небудь біди на свою працю?

Замість того знявся він знову складанням біографії історичних діячів — як колись за молодих літ. Повів, одначе, сю роботу доволі дивно: не обмежуючись ні хронологією, ні джерелами, ні сферою діяльності, описував тих людей, для яких збиравсь у нього матеріал, — се ще зрозуміло, але поруч того виписував цілком випадково з літописів або інших джерел людей, відомих тільки з одної сеї звістки, всім приступної і нічим не важної. За кілька літ зібралась велика, але цілком безсистемна і випадкова збірка — кілька сот великих, середніх і зовсім маленьких статей про людей, нічим між собою не зв’язаних, яка не вичерпувала ні якої-небудь епохи, ні місцевості. Так, з українських діячів, описаних в “И[стории] М[алой] Р[ос-

сии”], сюди ввійшли Мазепа, Кочубей, його дружина і донька, Полуботок, Розумовський — але не було ні Сагайдачного, ні Хмельницьких, ні Самойловичів, ні Апостола, зате єсть полк[овник] Жученко, під Святайло, Степан Зертис, прадід Б[антиша]-К[аменського], і под. Освітлення, звичайно, панегіричне і суто офіційне. Пушкін брався бути посередником, щоб сі біографії увійшли до енциклопедичного словника Плюшара, що тоді зачинався, але Б[антиш]-К[аменський] знайшов накладчика — книгаря Ширяєва, що випустив їх окремою збіркою в 5 томах, в 1836 р., під назвою “Словарь достопамятных людей”. Видання се було прийняте взагалі прихильно¹, хоч критика її вказувала на випадковість і безсистемність збірки: Б[антиш]-К[аменський], очевидно, був задоволений сею пробою і далі продовжував працю в сім напрямі. Дещо обробляв і окремо. Так, збираючи матеріали про родину Меншикових², написав він нашвидку за оден тиждень, як кажуть біографи, “історичний роман” про княжну Марію, призначену батьком в цариці і заслану потім з ним на Сибір, — роман успіху не мав, показав ясно, що художнього хисту авторові цілком бракує, і більше він до сього жанру не брався. Випустив осібною книжечкою, російською і німецькою мовами “Жизнь Мазепы” (1834)*: се цікаво і варто уваги, що він надавав таке значіння сій темі, бо ся біографія була тільки дещо скороченим витягом з його “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і майже без змін ввійшла потім іще до “Словаря”. Чи хотів він тим яскравіше підчеркнути свою інтерпретацію діяльності й індивідуальності Мазепи, з огляду на розходження в його характеристиці, що помічалися в літературі і в усних оцінках, чи намірявся дати взірць історичної характеристики: показати, що він може в сім роді³. Але, правду сказати, показав, що і в сім роді нічого особливого не може — рецензент “Сев[ерной] пчелы” (1835, № 141)*, хочаки сказати що-небудь на користь сеї публікації, не спромігся на ніщо більше, тільки що вона збирає разом відомості про М[азепу], розкидані в десятку томів, —

¹ “Это была в свое время незаменимая книга для ознакомления преимущественно с новым периодом рус[ской] истории, почти не существовавшем в систематической обработке”, — писав про неї В.С.Іконников в біогр[афії] Б[антиша]-К[аменського] 1891 р. (с. 93).

² Бувши на губернаторстві, Б[антиш]-К[аменський] відкрив могилу Меншикова, і се дало привід до ріжних закидів йому і легендарних переказів. В своїй записці “Шемякин суд”* він оповідає, що наказав в 1825 році городничому м. Березова “открыть место погребения Меншикова”, в значінні “розшукати”, а той зрозумів буквально, розкопав могилу — і відкрив труну. Бувши в Березові в 1827 р., Б[антиш]-К[аменський] велів відкрити труну при собі і зняв з тіла хрест, стяжечку, “частицу волос с брови, смешанные с приставшею к ним мерзлою землею”, кусники труни і покрову, і післяв дещо з того на пам’ятку правнукові великого засланця. Правнук, здається, не був рад сьому дарунку, цар велів запитати Б[антиша]-К[аменського], нащо він відкривав могилу, і при ревізії поставлено йому в вину сю профанацію. Оповідали, що Б[антиш]-К[аменський] велів виїняти небіжчикові око, інші — що йому відтято ухо і под. Епізод сей набрав розголосу і, очевидно, не лишив приємного спомину у самого Б[антиша]-К[аменського].

³ Полевой в своїй рецензії, між інш[им], ставив се домагання, щоб “деписатель казков начертал яркими красками” події і індивідуальності часів після прилучення — в тім і “таинственного старца Мазепу” ([с.] 245). Можливо, що Б[антиш]-К[аменський] хотів відповісти на сей заклик своєю біографією.

і се була неправда, бо якраз вона не давала нічого більше понад те, що надруковане було в III томі “И[стории] М[алой] Р[оссии]” 2[-го] вид[ання] — здебільшого тими ж словами, без стилістичних змін. Індивідуальної “жизни” не прибуло ніскільки. Се начерк правління М[азепа], трохи стисліший і прозоріший — тому що в нім автор пропускав дрібні події, досить рясні і в 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, полишив тільки важніше з становища політичної історії України все-таки, а не характеристики М[азепа] чи аналізу його діяльності. Настанова та ж сама: засуд М[азепа] як людини і правителя, і апологія Петра в його політиці щодо України. Епіграфом книжечки поставлено строфу з “Полтави”*: “Забьт Мазепа с давних пор; / Лишь в торжествующей святыне / Раз в год анафемой доньне, / Грозя, гремит о нем Собор”. Вона мала подати історичний коментар сеї анахтеми — але зроблений він був дуже поверхово і грубо, без уміння, чи без розуміння — що і сю тенденцію, яка б не була вона похвальна з казньонного становища, до якого вона приладжувалася, треба було перевести більш тонко і проникливо, щоб надати праці вартості чи літературної, чи політичної. Наведу се місце, де автор говорить про найважніше з його становища — про мотиви зради М[азепа]:

“Феофан Грокопович и Голиков приписывают действию любви падение Мазепы, утверждая, что в бытность его в Польше познакомился он с кн[ягиней] Дульскойю... и для получения ее руки согласился снова привести Малороссию в подданство польское. Если верить преданию словесному, не одна любовь, а также неудовольствие на самодержца российского внушило гетману сию мысль преступную. Государь однажды объявил ему, за обеденным столом, о желании своем преобразовать козаков в войско строевое, ввести в Украину обычаи российские. Мазепа стал оспаривать сие намерение, утверждал, что еще не время тревожить малороссиян. Петр назвал его изменником, схватив за усы, произнес: Нет, пора уже мне за вас приняться*. От сего возродилось негодование в предводителе козаков, от негодования последовала измена”.

“Но положим, что Петр, часто запальчивый, оскорбил Мазепу, следовало ли ему нарушать присягу, предавать соотечественников тягостному игу иноверцев, мстить государю, благодетелю своему, который достаивал его доверием и дружбою, утешал в печали, награждал деревнями и подарками” і т. д. ([с.] 45). Тяжко собі уявити щось більше дубове і заразом хамувате!..

Роман М[азепа] з Мотрею збуто в тексті такою фразою: “Но среди крамольных украинцев находились и верные, не умеющие льстить, угождать преступному властелину: генеральный судья Кочубей (которого дочь была обольщена Мазепой), полковник Искра”, і т. д. (с. 49). Се коротше, ніж в 1[-м] і 2[-м] вид[аннях] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, тільки в примітці розповіджено історію сватання М[азепа] і його зносин з Мотрею — те, що було подано в примітці 2[-го] вид[ання] (див[ись] вище ст[орінку]).

Листів М[азепа] до Мотрі тут не подано, але дещо з них переказано, і додано фантастичні відомості про одруження Мотрі з Чуйкевичем:

“Писал к ней, что она иссушила его красным своим личиком и своими обещаниями, что он никого на свете еще так не любил, чтобы Бог с душою разлучил того, кто их разлучит, что щасливший его письма, что в рученьках ея бывают, нежели его бедные очи, що ее не оглядают, и проч. Называл свою Матронею ку серденьком своим, розовым цветком, наймилишим, найлюбезнейшим”. Мотря була дуже захоплена ним — “когда коварный соблазнитель лежал у ног ее, изъяснял страсть в письмах огненных, дышавших силою чувства: но всему есть конец, и пылкость старика не может долго продолжаться! Она угасла. Несчастливая восчувствовала вероломство и вместе вину свою против родителей. Живейшее раскаяние овладело ею. Старики начали промышлять, как бы пристроить дочь. Явился жених, сын ген[ерального] судьи Чуйкевича. Кочубей должен был испросить позволения у Мазепы и, вместо согласия, услышал: “что, когда соединятся они с поляками, найдется другой жених для его дочери из знатных шляхтичей, который будет ему доброю подпорою”. Сие происходило 17 мая 1707 года, а на другой день старики поспешили уже обвенчать детей своих против воли гетмана”, і т. д. ([с.] 89).

Як було вияснено пізнішими дослідниками, Чуйкевич був оженений з іншою Кочубеївною — Катериною¹, так що се оповідання являється непорозумінням, Б[антиш]-К[аменський] знав сю версію, мабуть, від Кочубеїв². В деталі не маю потреби тут входити, а хочу тільки зазначити, що наш малор[осійський] історіограф не вважав вказаним розповідати в тексті сія подробиці, без порівняння більше цікаві для біографа М[азепа], ніж усе те, що він оповідає про царські нагороди і под., — сховав їх у примітці, і романісти тих часів, що взялись описувати дії Мазепа, чи [не] знайшли їх там, чи не оцінили їх відповідно: ні у Голоти, ні у Булгаріна не знайдено відгону листування Мазепа з Кочубеївною*, найбільш яскравого романтичного документа, який маємо для тих часів і будь-що-будь — завдячуємо Бантишеві.

Інша біографічна подробиця, яку дещо по-новому поставив Б[антиш]-К[аменський] в “Жизни М[азепа]” — се питання про те, чи М[азепа] вмер натуральною смертю, чи сам її собі заподіяв. В 1-м вид[анні] він писав, що М[азепа] помер “по шведским известиям, от старости, горести и претерпевших во время пути тягостей, а по донесениям из Турции российских лазутчиков, от принятого им яда”; в примітці додано було, що Енгель оспорує сю звістку, посилаючись на те, що М[азепа] довго хорував. В 2-м вид[анні] Б[антиш]-К[аменський] до сього додав аргументи за правдоподібність того, що М[азепа] сам зробив собі кінець: цар добивався, щоб

¹ Лазаревського “Описание старой Малороссии”, [т.] II, с. 32.

² Її оповідає Арк. Кочубей в початку своєї “Сем[ейной] хроніки”*.

турецький уряд видав йому М[азепу]: двічі писав султанові, і через свого посла обіцяв муфтієві 300 талярів, аби йому в тім посприят. “Слухи сии могли дійти до изменника и заставитъ решиться на самоубийство” (прим[ітка] с. 49). В “Жизни” він пішов далі: “К довершению мук, терзавших его черную душу, Мазепа узнал, что обладатель России требует неотступно от султана выдачи его: предлагает муфтию до 300 тысяч ефимков за содействие. Поколебалась неустрашимость злодея: он решился на самоубийство и принял яд 22 сентября 1709 г.” — і далі оповідання “Ист[ории] Р[усов]” про те, як М[азепа] велів спалити на очах його всі документи — сим разом уже без підчеркнення великодушності сього розпорядження. Цікаво, що в 3-му вид[анні] “Истории” повторено текст 2-го вид[ання], і сі додатки “Жизни” не на користь М[азепа] не ввійшли сюди — тільки до “Словаря”.

При сім оповіданні про останні години життя М[азепа] в “Жизни” Б[антиш] описав, що вигляд М[азепа], за Адлерфельдом головне, дещо додаючи з інших звісток в дуже категоричній формі: “Мазепа был среднего роста, смугл, худощав собою: имел небольшие черные огненные глаза и брови густые, взор гордый и суровый, улыбку язвительную, усы, придававшие ему вид воинственный и вместе грозный: казался задумчивым, не склонен был к смеху и к тому, чтобы смешить других забавными выдумками” ([с.] 76 — цитує Голікова, [т.] XVI, с. 64).

Сі статті і статейки редагувались, коли стояло на черзі нове видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, і се цікаво, з одної сторони, що Б[антиш]-К[амєнський] не виявляє охоти, виправляючи для окремого видання, ширше і ґрунтовніше обробити, доповнити і розширити біографії людей, які виступали в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” постільки лише, поскільки се було потрібно для загальної хроніки укр[аїнського] життя; з другого боку, що навіть ті невеличкі додатки, зроблені в статтях для “Словаря”, він не вважав потрібним — як тільки що я показав — вносити до тексту “И[стории] М[алой] Р[оссии]” нового видання. Видко, став на тім, що нове видання буде повторенням без змін видання другого. Весною 1835 року подав він до цензури його текст з сею поміткою: “Издание третье — печатано с издания 1830 г.”. Цензурний дозвіл Каченовський положив з огляду на се, мабуть, без докладнішого перегляду 28 червня — 30 липня 1835 р. Але видання дуже протялось: вийшло в світ тільки в 1842 р. (десь в січні або лютім). Не знаємо причини — чи за накладчиками діло стало, чи з чимось іншим вийшла затримка. Вийшло видання накладом В. Логинова, власника літографії, як читаємо се на репродукції обгортки. Воно дійсно повторяло без усяких змін друге видання: ті ж три томи, той же формат, ті ж самі ілюстрації, і приблизно те ж письмо — трохи дрібніше, — тому в 3[-м] вид[анні] сторін[ок] менше¹. Автор не додав ніякої передмови до

¹ 2[-ге] вид[ання]: т. I, с. 360 і 34, т. II, с. 223 і 60, т. III с. 264 і 101. В 3[-м] вид[анні]: т. I, с. 318 і 80, т. II, с. 202 і 51, т. III, с. 239 і 99.

В 4[-м] одностомовім вид[анні] 1903 р. се дало 609 стор[інок], коло 1420 тис[яч] автор[ських] знаків.

сього видання, ніякого пояснення причин, чому він лишив видання без змін — хоч далі інтенсивно працював, коли не в тій самій, то дуже близькій сфері.

Се було прийнято в літературних кругах з невдоволенням, як повне легковаження авторського обов'язку. Видання викликало досить багато рецензій — переважно невеликих — щоправда¹, і в них досить одноставно повторюється сей закид, що серед того загального пошвавлення дослідницької роботи на історичній ділянці й значнішого руху в видаванні джерел, що помічалися в 1830-х рр. і на поч[атку] 1840-х рр., автор “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не схотів скористати з нового матеріалу, щоб відсвіжити свій виклад — навіть не додав ніяких покажчиків, що давало себе сильно відчувати в перших виданнях. “Все русские читатели попеняют (авторов), зачем он не воспользовался ни одним из новейших исследований о древностях России и перепечатал это новое издание без всяких исправлений”, — писав С.Бурачек*. Євещький в “Денниці” вказував на нові видання Археографічної комісії, на праці Скальковського і деяких польських учених, “що багато роз'яснили в історії Малоросії”. Докорив Скальковським Б[антишеві]-К[амєнсько]му і рец[ензент] “Сына Отеч[ества]” (Савельєв?), висловлюючи жалі, що він цілком не переглянув своєї праці для нового видання і не виправив її дефектів. “Чрезвычайно любопытные и в высшей степени важные сведения, доставленные А.А.Скальковским, нисколько не озарили эту “Историю Малой России”, — писав він*. “История Новой Сечи”, випущена Скальковським першим виданням (в 1841 р.), дійсно стала живим докором “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — розділ, присвячений в ній Запоріжжю в 1822, без змін полишений в виданні 1842 р., написаний в аспекті маніфесту цар[иці] Катерини, на підставі Прокоповича і Міллера, став разючим анахронізмом після реабілітації Запоріжжя, зручно і ґрунтовно, на підставі великого архівального матеріалу, переведеної Скальковським, і кидав неприємну тінь на всю “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі: її поверховний схематизм і офіціозність її аспектів. Не тільки багатство фактів нової монографії, але більша органічність, увага для внутрішніх відносин, симпатична проникливість в старе життя забивала працю старого “історіографа М[алой] Росії”: після неї ся праця стала затхлоархаїчним відгомонам “времен очаківських”. Найсильніше висловив се вражіння Євещький, приятель Срезневського з харківського гуртка 1830-х рр.: осередку українського романтизму і поетизації укр[аїнської] історії.

“Его взгляд на историю, — писав він про Б[антиша]-К[амєнського], обговорюючи разом сі дві праці, — принадлежит к понятиям еще прошед-

¹ “Отечественные записки”, 1842, № 6 (март), с. 41–42, безімен[на]*.

“Библиотека для чтения”, 1842, т. 51 (март), с. 70–77, безімен[на]*.

“Сын Отечества”, 1842, № 2 (март), с. 10–12* (автор, м[а]б[уть], П.Савельєв, орієнталіст, постійний співробітник журналу).

“Денница”, 1842, № 17, рец[ензія] на книги Б[антиша]-К[амєнського] і Скальковського, Євещького*.

“Маяк”, 1843, кн. IX, стаття редактора С.Бурач[е]ка*.

шого столетия; наоборот — на события он смотрит как человек настоящего времени, не принимая на себя труда перенестись в ту эпоху, которую он описывает, отчего и взгляд его на события и его оценка исторических лиц — неудовлетворительны и неверны. Критики источников вовсе не видим. Гипотезы (наприм[ер] о происхождении козаков) не обнаруживают в нем ни большой проницательности, ни большой эрудиции”*. При тім Є[вецький] робить цікаву осторогу — пам’ятати, що історики ріжних держав, які мали претензії на Україну, описують події її історії сторонничо, і рахуватися з тим, що голос “місцевого літописця” буває часом цілком інакший: осторога дуже влучна супроти того, що Б[антиш]-К[аменський] в своїй історії приймав звичайно без усякої критики освітлення українських подій, дане великор[осійськими] офіційними актами. Його позиція супроти Запоріжжя, змальованого ним так сторонничо і несправедливо за казньонними російськими [па]перами XVIII в., була справді преречистим свідченням проти такої методи після того, як Гоголь так ефектно з’ідеалізував Січ, а Скальковський підвів під сю ідеалізацію документальну базу. Євецький вважав неможливим написання укр[аїнської] історії “в том виде, в каком она должна быть” до видання “Полного собрания актов Археологической комиссии”.

Загальний висновок був той, що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” більш уже не може задовольняти потреби в історії України, що найбільше — се збірник фактичного матеріалу, що чекає руки історика-дослідника, який відтворює старе життя¹. Декотрі рецензенти (Савельєв, Бурачек) користали з сього вражіння, аби зробити рекламу історії Маркевича, що провів її вже через цензуру і надрукував кілька розділів з неї в журналах: в порівнянні з “безцвєтицею” Б[антиша]-К[аменського], як її називав Максимович (чомусь такою безбарвною йому здавалась її редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — [т.] I, с. 258), від Маркевича сподівались і живішого, літературнішого викладу, і більшої незалежності від казньонних по-

¹ В найм’якшій формі се висловив рец[ензент] “Отечествен[ных] записок”: “Те, которые посвящали хотя несколько внимания этой книге, без сомнения, знают, что она далеко еще не достигает своей цели как история народа, богатого силами нравственными и физическими, имеющего свою особенную национальную физиономию и считающего на своей исторической памяти не одну блестящую эпоху. Многого, очень многого еще недостает этой книге, чтоб быть верным зеркалом того, что мы могли бы назвать историческою жизнию Малороссии; но при всем том, книга Бантыш[а]-Каменского как материал, как подробнейшая летопись целой страны, должна иметь немаловажное достоинство в глазах будущего историка этого края. Автор имел под руками едва ли не богатейший запас печатных и письменных сочинений, прямо относящихся к избранному им предмету, — впрод до «настоящей» истории (мы бы) признали ее за лучшее и вернейшее пособие для изучения истории малороссийского края. Для нас оно важно и как искусный, добросовестный, а потом, особенно, как верный и, конечно, самый подробный свод всех известий, туземных и иностранных, какие только можно иметь об исторической судьбе Малороссии и ее жителей. Решительно, говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большею доверенностью”*.

Рецензент “Библ[иотеки] для чтен[ия]” (Сенковський?) кінчив такими словами: “История Малороссии, чрезвычайно любопытного политического явления, этого неудачного опыта военной республики на русском юге, соответствовавшего столь же неудачному опыту торговой республики Новгородской на севере, ждет еще своего историка”*.

глядів — покладались на його “глубоко патриотическое чувство”¹. Що ся історія не виходила в світ, а замість неї вийшов передрук того самого тексту “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, що встиг уже досить нав’язнути всім, хто мав з нею діло, приймалось як певного роду нетактовність з боку Б[антиша]-К[аменського].

Як же сприймав він се? Я не знайшов яких-небудь вказівок з його уст на сю тему, але певною мовчазною відповіддю з його сторони вважаю, що він після сього вже більше не звертався до укр[аїнських] тем. Його “И[стории] М[алой] Р[оссии]” легковажили, міняли на історію Маркевича — що ж, він міг обійтись без сього! Його “Словар” знаходив признання, а ще більший тріумф, не так літературний, як офіційний, досягнула його нова праця — “Биографии рос[сийских] генералиссимусов и фельдмаршалов”, в 4 книжках випущена в 1841 р.*: цар дав гроші на се видання і нагородив автора чином тайного совітника. Офіційна і півофіційна преса стріла се видання великими похвалами. Очевидно, се зміцнило Б[антиша]-К[аменського] в рішенні спеціалізуватись на біографіях великих людей. Він виготовив ще сотню біографій (105 біографій) і в 1846 р. випустив їх як три додаткові томи до свого “Словаря достопам[ятных] людей” з досить курйозною претенціозною передмовою. Виправдуючи неповноту свого “Словаря”, він писав: “Трудно одному заменять сословие литераторов, которые в чужих краях печатают Полные словари², едва упоминая о россиянах. Кроме желанія познакомить иноземцев с знаменитыми моими соотечественниками, цель моя: “сохранить для потомства подвиги, достойные подражания, и, осмеивая слабости, описывая преступления, возвысит цену

¹ Бурачек писав з приводу “И[стории] М[алой] Р[оссии]”*: “Как собрание запасов для будущего историка Малороссии, эта книга и теперь еще сохраняет всю цену. Ждем с нетерпением выхода “Истории Малороссии” Н.А.Маркевича, с которою читатели познакомились уже из прекрасных отрывков ее, напечатанных в “Маяке” 1840—1841 и 1842 годов. Рукопись эта была в наших руках, призиобилует драгоценными вещами, доселе еще неизвестными и хорошо разработанными, она состоит из четырех исполинских частей, одобрена уже цензурою и поступила в печать. История России вообще чрезвычайно прояснится выходом этой «Истории Малороссии», которая с незапамятных времен играла весьма важную роль в судьбах древнего и среднего мира Европы, а не только в судьбах самой России, всегда составлявши с нею, и прежде, и теперь, не раздельное — одно! Быть может, сочинение г. Маркевича поумилостивит и гг. литераторов-москалей, и они отменят свое несправедливое гонение против малороссийских письменников и поэтов и убедятся, что обогащение и украшение русского языка не обойдется без помощи малороссийского, что этот прекрасный, картинный, мелодичный язык, в видах русской народности, вполне заслуживает их внимательного изучения, и гораздо более заслуживает, чем какой либо заморской”.

Перед тим рец[ензент] “Сына Отеч[ества]”, вказавши на те, що нове вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, не відсвіжене новим матеріалом, відстає від сучасного стану науки, — пише далі*: “Потому, сохраняя все уважение к трудолюбивому автору этой книги, мы все-таки с нетерпением ожидаем появления красноречивой “Истории Малороссии” господина Маркевича, которая с такой выгодной стороны уже сделалась известною русским читателям по богатству новых, важных фактов, критическому взгляду и глубоко патриотическому чувству господина Маркевича”.

² Розбивки авторів.

добродетели. Критика не устрашает меня: дельными замечаниями воспользуюсь, на пустые не буду отвечать... Если Словарь мой и не принесет желаемой пользы, то, по крайней мере, будет не бесполезен для некоторых наших ученых, которые любят выдавать чужое за свое, старое за новое. Можно из него составить: Историю русских полководцев, русских министров, русских иерархов, русских историков... Обширное поле для выписок”. Сі нетактовні слова наклевали досить оправдані іронічні репліки в пресі: Б[антишеві]-К[аменському] вказали, що він сам широко користується чужими працями, висміяли сю моралістичну програму, висунену ним в передмові, зробили закиди за нерівномірність в трактуванні матеріалу, припущення в широких розмірах анекдотичного елементу і под.¹ В обороні Б[антиша]-К[аменського] виступив Погодін, з просторою статтею — з витягами цікавіших місць, для доказу, наскільки цікавий, мовляв, матеріал міститься в сім словнику. Призначаючи, що і в сій збірці стрічаються статті досить випадкового характеру, і автор “часто употребляет тон панегирический”, він рекомендував його публіці високими похвалами: “Д.Н.Бантыш-Каменский принадлежит к числу достойнейших исторических писателей наших, украшающих литературу своими сочинениями. Вступив в 1810 годах на поприще, он не перестает до сих пор трудиться, и со всяким новым трудом своим приобретает новое право на благодарность соотечественников. Исчислим главные, чтобы устыдить незваных рецензентов, которые старались закидать его своею грязью”².

“Малоросів” в сій серії вже не було... хіба такі, що заслужилися в російській ерархії, з письменників, напр[иклад], Капніст. Навіть недавно померлому Котляревському, інформаторові Б[антиша]-К[аменського] в українських питаннях, ні Квітці, що постачав йому матеріал для “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, не знайшлося тут місця — поруч Хемніцера, Кострова, Фонвізіна. Головний контингент його “Словаря” — архієреї, міністри, генерали. Він скріпив репутацію Б[антиша]-К[аменського] як історичного офіціоза, нова царська відзнака підчеркнула її: в рік виходу останніх томів “Словаря” він одержав високий орден — Володимира II степеня. Не знаю, наскільки він завдячав її “Словареві”, але на зверх се виглядало тільки, як нагорода його “Словаря”, бо служба його в тих роках була більш номінальна, неважаючи на зовсім іще не старі літа, здоров’я йому зовсім не служило, він хорував, лікувався по заграницях, і скоро помер — на поч[атку] 1850 р., на 62 році життя. Додаткові три томи “Словаря” були останньою його публікацією, і “Словар” зів’язався рієсе de resistance* його літературної діяльності.

Звісний фундатор “Русской старины” М.Семевський, що сам виховався на історика на сім “Словарі”, так відзивався про його автора через чверть

¹ “Отечественные записки”, 1847 г., кн. 8 (т. 53); “Современник”, 1847, кн. 9. Обидві рецензії анонімні*.

² “Москвитянин”, 1848, кн. 3 і 5*.

століття по виході останніх томів: “Покойный Д.Н.Бантыш-Каменский принадлежит к числу немногих наших соотечественников историков, пользующихся громкою, вполне заслуженною известностью. Его труды — многолетние, добросовестные, донныне составляют драгоценные материалы для русской истории и едва ли когда утратят свои достоинства в глазах каждого просвещенного и любознательного читателя. При всех стеснениях цензуры своего времени, Бантыш-Каменский, первый из русских биографов, отважился выставить многих государственных деятелей (некоторых из них — даже современных) в настоящем их свете. Можно судить, каких трудов и усилий стоило нашему историку избежать столкновений с придирчивой цензурою, и, при всем том, он сумел выйти победителем из неравной борьбы и лестью не маскировал исторической правды”¹.

Ся характеристика високої об’єктивності не зовсім вірна — не дурно сам Погодін добачав нахил до панегіризму, а свою популярність “Словарь” в значній мірі завдячав анекдотичному елементові. Сухі формулярні витяги, з одної сторони, анекдоти, збирані з уст сучасників — з другої, комбінувались не дуже зручно і не відповідали науковому характеру праці, але вона дійсно читалась охоче і була популярна ще довго!

Але і “И[стория] М[алой] Р[оссии]” мала щастя особливо в конкурентах: як в 1820-х рр. її конкурент Мартос запліднив своїми критичними увагами історичну працю Б[антиша]-К[аменсько]го, а власна його праця не побачила світу і згинула безслідно, — так конкурентівна праця Маркевича, збудивши надії в момент виходу З[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, скоро зійшла зі сцени і своїми слабкими сторонами ще раз піднесла престиж “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Я вище висловив здогад, що успіхові 2-го вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” у широкої публіки посприяли виривки з “И[стории] Р[усов]” — що тоді була ще плодом запертним і викликала напружену цікавість. Маркевич втаскав її до своєї історії цілу, можна сказати — з возом і колесами, за кілька років до виходу її повного друкованого тексту, і поява оригіналу ще раз обнизила цікавість Маркевичевої переробки. Потім “И[стория] Р[усов]” була розвінчана, позбавлена всякого історичного авторитету, з тим стратила всякий історичний кредит історія Маркевича — і піднялась репутація “И[стории] М[алой] Р[оссии]” Бантиша, що хоч теж не встояв перед спокусою “И[стории] Р[усов]”, але в далеко меншій мірі! Помогло ще мішання першої і другої редакції “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: деякі плюси мала перша редакція (в ній апокрифічного елементу було мало і були перші актові додатки), деякі — друга (вона обіймала “цілу” історію козаччини, говорила не тільки про гетьманів і полковників, але й про городи й друкарні, про мову і обрядовість).

Видавці “Дністрової Русалки”, обговорюючи книжку Лозинського про весільну обрядовість*, висловили жаль, що він “не похинувався багатоцінним

¹ “Рус[ская] старина”, 1873 г., т. VII, с. 736*.

ділом Д.Бантиша-Каменського” — його етнографічними відомостями. Польським козакофілам “И[стория] М[алой] Р[оссии]” здавалась підвалиною українського відродження і самосвідомості¹. З другої сторони, фанатик документа Карпов, як ми бачили, пам’ятаючи заслугу Б[антиша]-К[аменського] в публікації і використуванні московських актів, звеличив в 1870 р. “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” в докір Маркевичу, Костомарову як “добросовестный труд, являющийся ... единственною целью историей Малороссии”, а Бестужев-Рюмін атестував як “более надежное руководство”, ніж що інше. Дперва, потім як Костомаров в 1870—1880-х рр. дав далеко детальнішу історію подій до кінця Мазепи, Лазаревський розгорнув реальний образ соціальних відносин Гетьманщини, а праці Куліша, Антоновича, Драгоманова, Житецького й ін[ших] вияснили основні питання культурного життя сих століть, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” зійшла на другий план. Але й тепер в різних питаннях останнього півстоліття Гетьманщини, за браком чогось іншого, все-таки приходилось ще звертатися до праці Бантиша-Кам[енського], хоч як убого була в ній представлена епоха. А заголовок “Истории М[алой] России” — за недостатчею новішого компендіуму, все ще притягав до неї увагу — і в 1903 р., 80 літ по виході 1-го вид[ання], з’явилось досить добре зроблене, портативне і приступне, однотомове видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” (600 з лишком стор[інок]), і продовжено її оборот серед публіки. В науковій пресі воно пройшло непомітно, але розходилося, здається, добре і мало те значіння, що своєю приступністю ще більше вибило з пам’яті, чим була “И[стория] М[алой] Р[оссии]” в першій своїй редакції, чим вона ріжнилась від пізніших видань, і навіть записні спеціалісти включно до найновіших українських розвідок, говорячи про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]”, звичайно рахують-ся тільки з 2-ю редакцією, хоч говорять про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі. Нинішня моя розвідка, може, приведе се до більшої ясності.

Попробую тепер зробити деякі підсумки роботі Б[антиша]-К[аменського] на полі укр[аїнської] історіографії і тому значінню, яке вона мала для свого часу.

“Историей Малой России” Дмитро Бантиш-Кам[енський] намірився зреалізувати довголітню працю свого батька над актами колезького архіву

¹ От що писав Еразм Ізопольський в 1850-х рр., вітаючи “Записки о Южн[ой] Р[уси]” Куліша як нове слово в освітленні польсько-укр[аїнських] відносин*: “Для роз’яснення і пізнання історії сеї країни (України) з традицією, мовою, пам’ятками і звичаями її люду положили головні підвалини Зоріан Ходаковський і Бантиш-Каменський: перший збіркою великої скількості народних дум і пісень — що потім перейшла на власність Максимовича, і він кілька раз видавав її частини, другий не так історією Малоросії, писаною без критики і системи (prawy dorywezo), але великоважними додатками до неї (przypiskami do niej mającemi wielkiej wagi znaczenie). За сими двома робітниками прийшли інші — поети, історики і повістярі з великими літературними здібностями: Котляревський, Б.Залеський, Гоцинський, Мальчевський, Гоголь, Марлінський (!), Тарша — себто М. Гр. (Грабовський), Гребінка, Основ’яненко, Маркевич, Скальковський, Максимович, Срезневський, Метлінський, Новосельський, Руліківський, Поль, Зенон Фіш й ін[ші]”. — “Biblioteka Warszawska”, 1857, [t.] II.

і підготовлені ним матеріали за прикладом його. Він орієнтувався при тім на історичні праці його попередника в архі[ва]льній роботі і учителя Міллера, що в укр[аїнській] історії спирався на “гетьманські літописі” — “Короткім опису”: підсумку історіографічної праці укр[аїнських] канцеляристів XVIII в.

Призначення на ген[ерал]-губернаторство Малоросії кн[язя] Рєпніна дало роботі Дм[итра] Б[антиша]-К[амєнського] характер службового доручення, що змусив автора виконати її спішно, з мінімальним використанням місцевого матеріалу.

Як перша історія модернішого вигляду — після видань Рубана і Туманського, історія України, без порівняння приступніша, ніж совісна праця Енгля, — “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була, без сумніву, принята вдячно українською і російською публікою. Багато, без сумніву, значив при тім зверхній вигляд першого видання. Монументальні, розкішно видані томи, великі документальні додатки, чималий реєстр джерел, цитації на маргінезах — все се обіщувало багатий фактичний матеріал і достовірний зміст. Може, й не зразу, а згодом, укр[аїнська] інтелігенція оцінила сей факт, що у неї єсть своя капітальна історія. В ролі такого єдиного історичного підручника вона лишилась цілих 28 літ. Се закріпило за ним поважання, не вважаючи на всі дефекти.

З наукового погляду виклад “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не міг зробити епохи: подібно як “История” Карамзіна завершувала російську історіографічну роботу XVIII в., “И[стория] М[алой] Р[оссии]” занадто щільно зв’язалася з укр[аїнським] літописанням XVIII в., і її архаїзмів не маскував блискучий літературний хист, як у Карамзіна. Б[антиш]-К[амєнський] задержав схему і аспекти літописання старих канцеляристів, і через всі додатки з московських актів і зібраних у Енгля відомостей польських і зах[ідно]європ[ейських] хронік дуже сильно презирав “Короткий опис” в перерібі Рубана — як се завважив Мартос.

І наверх “И[стория] М[алой] Р[оссии]” заховала характер літописі — досить сухого і механічного реєстру подій, реєstrarії фактів, між собою непов’язаних, — як се й виткнула їй потім критика. Зовсім не підходять до сього конспекту фактів за 117 років Гетьманщини назви “единственной целью истории М[алороссии]”, “первой попытке системат[ического] изложения мал[ороссийской] истории”, “одинокого системат[ичного] курсу укр[аїнської] історії”, — вона була першою пробою доповнення старих літописців московськими документальними матеріалами, а та маса анекдотичного матеріалу, що Б[антиш]-К[амєнський] згромадив у 2-й ред[акції], цілком позбавляла її права вважатися “надежним руководством”.

Протекторат ген[ерал]-губернатора, службові і товариські зв’язки передали в розпорядження Б[антиша]-К[амєнського] портфелі місцевих аматорів історії, збирачів документів, зробили його спадкоємцем істориків XVIII в., але він дуже мало покористувався місцевим матеріалом як при 1[-й], так і при 2[-й] редакції “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

Практичні потреби, що дали імпульс сій праці, відбилися більше в тім, що вихідним терміном взято 1654 рік — перехід України під царську владу, і в орієнтуванні на укр[аїнсько]-московські відносини, ніж в доборі й інтерпретації матеріалу: на них актуальні питання адміністрації і постулати провідної дворянської верстви не відбилися виразно.

В освітленні подій — в ідеології твору характеристичним способом поєдналась чиновнича лояльність автора, що стратив був всякі зв’язки з краєм, і малконтентські настрої полтавської аристократії, з котрою шукав він і зв’язував зв’язки в новій службі. Може, найбільше заважив вплив Капніста — яскравого, хоч і щільно прихованого, укр[аїнського] іредентиста. Але й офіційному ініціаторові праці кн[язю] Рєпнінові не чужа була туга за старою Україною і її правами. Можливо, що на погляд сих ідеологів старої України, Б[антиш]-К[амєнський] не досить гостро і яскраво віддав сі настрої — в 2-й ред[акції] він їх значно поглибив і підчеркнув, і се скріпило секретну репутацію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, переказану Колем.

Найбільше все-таки поживилася з неї белетристика, і сею дорогою “И[стория] М[алой] Р[оссии]” здобула великий вплив в культурнім житті України. Вона наспіла саме в час, коли нові романтичні течії звернули увагу на екзотику України і утворили на неї літературну моду. При всій бідності свого викладу, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” стала на кілька десятиліть одною з головних скарбниць укр[аїнської] тематики, і особливо се помітно в 1820 р. і в першій пол[овині] 1830-х рр., в рамцях нинішньої праці я не міг розробить сю тему — вона досить широка, я зазначив тут тільки в самих загальних рисах значіння “И[стории] М[алой] Р[оссии]” для розвою укр[аїнської] тематики другої четвертини ХІХ в. — скільки вона дала для характеристичного культу Полуботька, скільки внесла нового змісту в романтику Мазепи, як висунула нові мотиви в характеристиці Дорошенка. “Войнаровський” Рилєєва, “Полтава” Пушкіна — твори величезного динамічного значіння — завдячували свою появу імпульсам “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, навколо них маса інших — українських, російських, польських, як “Кочубей” Аладьїна*, український “Кочубей” 1828 р., анонімний “Дорошенко” 1830 р., “Мазепа” Голоти й Булгаріна. З другої сторони, я зазначив, як мало могло вдоволяти суспільність офіційне освітлення політики Мазепи, прийняте автором, і яким архаїзмом стала характеристика Запоріжжя, перейнята ним з офіційних писань ХVІІІ в.

З формальної сторони “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в другій редакції підпала великим змінам: наново написано історію козаччини від початків до смерті Хмельницького, при окремих хронологічних розділах подавано огляди культурного життя, примітки розширено новим матеріалом, зате цілком відкинено документальні додатки. Книга стала більш скромним і портативним тритомником, текст виріс майже удвоє, але вийшов з обороту документальний матеріал, а в нім лежала вага “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1-й ред[акції].

134

~~12/1877~~

139

Се друге вид., вилучене в 1830 році, значило дуже важливі і ціліні завдання Пеллеве, коли Б.т. взяв їх під увагу, як завдання Маркса в 1820-х рр., і скотив переробити свій історич за самі вказівками хоч в деякій мірі, сею метою надати їм нову вартість. Але гадки Пеллеве були замало революційні для епістола *Канцеляристів* XVIII в.; а може і та революційна репутація книги, що дедви чи була йому невідомо, стримувала його від яких небудь змін. Чоб не отримав увага цензури, коли стало відомо, про мене видання, він подав до цензури незмінний старий текст: хоча мав час і змогу літературної роботи: звернувся до івань, тільки сприятливих для його бюрократичної посади тем — біографії *високих і генералів* Серед них обрешив кілька діячів з своєї "И.М.Р." — але не внесли слави нічого, що і дискредитувало б українські відносини і свідчало б про роботу автора на українських матеріялах, навіть життєпис Назепа, випущена окремою книжкою, і потім іще влівоцькіх Перекладі, здебільшого новітньої да буквально текст И.М.Р.

Вихід 3-го вид. И.М.Р. в 1842 р. стрів десять гострих вирікання на легковажність автором свого діла — на Неважоростаніє здобутків науки — нових матеріялів, И.М.Р. була переглядена працею відступов, українські надії перенесено на "патрістичну" історію Маркевича. Але се не зробило помітного впливу на Б.т. — він цілком відігнав від української історії, що мають ніколи не захоплювала його ерганично: зверхні обставини привели його до неї, і тепер коли не стали цих стимулів і ослабла зв'язка з малоросійським аристократієм, що стала вироблятися у нього в процесі роботи над "И.М.Р.", Б.т. не подальше віддавав тій офіційній тематці, як перував свій літературну діяльність.

Але розчарування в історії Маркевича — дискредитовані "історії сусів", що неслучайно гележен "ті підставлені і відсутність якого небудь самітного Компендіума укр. історії, що раз віддали в другій по-

Передостанній аркуш машинопису статті М. Грушевського
"Істориограф Малой России"

Головний і загальний закид 1-му вид[анню] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” був той, що виклад її почато з моменту, коли інтерес української історії спускається в долину: героїчна доба козаччини лишилась за рамцями історії. Потреба перероблення “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в сім напрямі була усвідомлена автором, мабуть, уже в моменті виходу її, і він вів підготовчу роботу до нового видання від самого виходу першого.

Рецензія в “Сыне Отеч[ества]” 1823 р., писана, по всякій ймовірності, Ол. Мартосом — репрезентантом патріотично настроєної дрібно-старшинської інтелігенції, мала великий вплив на другу редакцію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, можна сказати, що Б[антиш]-К[амєнський] переробив “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” за вказівками Мартоса.

Викінчено 2[-гу] ред[акцію] теж нашвидку, так що відзив автора (в закінченні її) про свій “многочетний труд” являється в значній мірі ілюзією — мабуть, вповні щирою — він протягом довгих літ повертався до роботи над “И[сторией] М[алой] Р[оссии]”, але, мабуть, ніколи не мав нагоди попрацювати над нею довго й інтенсивно.

В сій новій редакції автор вважав свою працю повною і подрібною історією України, хоча фактично се була тільки історія козаччини (властиво гетьманів і старшини) від поч[атку] XVI в. до скасування Гетьманщини. Але ототожнення України з козаччиною було взагалі загально поширено і не видко, аби було кимсь помічено і зауважено, що вся Зах[ідна] Україна і Правобережжя — поскільки воно не жило в формах козацької організації, і навіть Слобідщина — зоставались поза рамцями сеї історії.

В використанні матеріалу і його освітленні зміни не були великі. Послухавши завважень Мартоса, Б[антиш]-К[амєнський] більше місця дав заграничним писанням про козацькі війни. Важне значіння мали нові українські джерела: “Самовидець” і “История Русов” — вперше використані тут. Виривки з “И[стории] Р[усов]”, мабуть, сильно помогли популярності “И[стории] М[алой] Р[оссии]” з огляду, що “И[стория] Р[усов]” вважалася тоді твором секретним, і скріпили “революційну” репутацію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

В освітленні українсько-московських відносин, що стояли в центрі його уваги, пішов дещо далі і глибше, ніж 1[-м] вид[анні]: ясніш виступили провідні лінії москов[ської] політики в питаннях політичної і церковної автономії. Але і сим разом робота робилась наспіх, в обставинах несприятливих, і багатющій місцевий матеріал, що стояв до розпорядимості автора під час його служби в Полтаві, лишивсь і тепер сливе невикористаним.

Се друге вид[ання], випущене в 1830 році, викликало дуже важні і цінні завваження Полевого, коли б Б[антиш]-К[амєнський] взяв їх під увагу, як завваження Мартоса в 1820-х рр., і схотів переробити свою історію за сими вказівками хоч в деякій мірі, се б могло надати їй нову вартість. Але гадки Полевого були занадто революційні для епігона концеляристів XVIII в.; а може, і та революційна репутація книги, що ледве чи була йому

невідома, стримувала його від яких-небудь змін — щоб не стягати уваги цензури. Коли стало питання про нове видання, він подав до цензури незмінений старий текст, хоча мав час і змогу до літературної роботи: звернувся до інших, більше сприятливих для його бюрократичної позиції тем — біографій високих урядовців і генералів. Серед них обробив кілька діячів з своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — але не вносячи сливе нічого, що ілюструвало б українські відносини і свідчило б про роботу автора на українським матеріалі, навіть життєпись Мазепи, випущена окремою книжкою, і потім іще в німецькiм перекладі, здебільшого повторяла буквально текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

Вихід 3-го вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1842 р. стрів досить гострі нарікання на легковаження автором свого діла — на невикористання здобутків науки — нових матеріалів; “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була проголошена працею відсталою, українські надії перенесено на “патріотичну” історію Маркевича. Але се не зробило помітного впливу на Б[антиша]-К[амєнського] — він цілком відійшов від української історії, що, мабуть, ніколи не захоплювала його органічно: зверхні обставини привели його до неї, і тепер, коли не стало сих стимулів і ослабли зв'язки з малоросійською аристократією, що стали вироблятися у нього в процесі роботи над “И[сторией] М[алой] Р[оссии]”, Б[антиш]-К[амєнський] неподільно віддався тій офіційній тематиці, якою почав свою літературну діяльність.

Але розчарування в історії Маркевича — дискредитування “Истории Русов”, що послужила голов[н]ою її підставою, і відсутність якого-небудь солідного компендіуму укр[аїнської] історії ще раз підняли в другій половині ХІХ в. авторитет “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — хоч як мало вона вже відповідала науковим вимогам того часу. Натомість дипломатарій, що в первіснім плані становив основу наукового значіння, не був видрукуваний до кінця в часті найбільше потрібній, і тому ся сторона в діяльності Б[антиша]-К[амєнського] не мала того наукового ефекту, який повинна була мати.

Така була доля праці в історіографії України Дмитра Б[антиша]-К[амєнського], “обессмертившего себя «Историей Малой России» и «Источниками малороссийской истории»”, як відзивався про нього оден з ентузіастів 1860-х років¹.

¹ *И.Прыжов*. Малороссия в истории ее литературы. — “Филологические записки”, 1869, с. 39*.

Порівняння наведених уривків із текстом М.Грушевського дає підстави зробити ймовірне припущення, що історик, який добре знався на доробку П.Куліша, подав з пам'яті цитату з С.Аксакова саме за редакцією П.Куліша.

deux ans après un tartare nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut fa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de fa garde ([m.] II, c. 15, 17) — з фр.: через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію; завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В.В.Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 87, 88. М.Грушевський цитує з видання: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 15, 17.

...*“Зеновия в полон взято, откуда по двох годах выкуплен яссиром татарским”* — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 216.

...*“полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу”* — тут і далі М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 50.

с. 85 *“История Русов”, с. 171* — М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 171–172.

Шерер, [m.] II, с. 135 — див.: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 135.

Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine — з фр.: На Великий піст... найстарші генерали з секретарем Карпом Мокрієвичем поїхали з Батурина до Москви, щоб сповістити царя про смерть їхнього гетьмана Дем'яна Многогрішного (саме цей гетьман віддав під владу царя найбільшу частину Малоросії). Цар прийняв їх прихильно, знов підтвердив їхні привілеї й зобов'язався в точності дотримуватися угоди з Хмельницьким і ніколи після того не висилати своїх воевод в Україну. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. — С. 114.

“Краткое описание Малороссии”, с. 273 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. — К., 1878. — С. 273.

“Историограф Малой России”

Ця стаття є останньою працею М.Грушевського, яку він писав улітку 1934 р. Про її завершення 2 вересня 1934 р. М.Грушевський повідомив листом братову Ольгу Олександрівну Грушевську (дружину брата Олександра Грушевського): “Я докінчив сього [дня] статтю про Б[антиш]-К[амєнського], вийшла довша, ніж я хотів, тепер треба ще переписати на машинці, бо з писаною українською не зможуть складати” (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 104).

Текст був надрукований на машинці вже після смерті М.Грушевського, вичитувала та звіряла цитати донька вченого К.Грушевська. У травні 1935 р. вона надіслала маши-

нопис із правками неодмінному секретарю АН СРСР акад. В.П.Волгіну. За попередньою домовленістю, роботу планували надрукувати мовою оригіналу (тобто українською) у виданні “Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук”, однак публікації заважав її великий обсяг (140 сторінок машинопису, загалом близько 8 друкованих аркушів). Неодноразові звертання К.Грушевської у 1935—1938 рр. до директора Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР акад. Б.Грекова та співробітника Інституту історії АН СРСР у Москві, професора Московського університету акад. Д.Петрушевського із проханнями посприяти публікації успіху не досягли.

Машинопис зі зробленими К.Грушевською правками чорнилом та олівцем зберігається у Москві (РФ) в Архіві Російської академії наук (ф. 359 /Институт истории Коммунистической академии/, оп. 2, спр. 278 /Грушевский М.С. “Историограф Малой России”. [Монография]. На укр. яз. 140 с./). Підпис на початку статті: *М.С.Грушевский*. Дата не зазначена. На першому аркуші машинопису вказано ім’я автора, назву праці — “Историограф Малой России” (у лапках), наведений епіграф; внизу ліворуч приписка фіолетовим чорнилом: “От Е.М.Грушевской, Киев, Паньковская, 9, кв. 4. 13/V—35. Адресовано В.П.Волгину, в Москву. Надпись на обложке, зеленым карандашом «Лгр. Изв. ООН»” (“Лгр. Изв. ООН” можна розшифрувати як “Л[енин]гр[ад]. Изв[естия] О[тделения] О[бщественных] Н[аук]”).

Друкується вперше.

с. 87 “Историограф Малой России” — назва роботи є цитатою з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна (див. наступний коментар), тому вона і взята у лапки.

“Известный историограф Малой России Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, препровождая ко мне несколько объявлений о новом издании дополненной и исправленной им истории... поручить им сделать оные известными дворянам предводительствуемых ими поветов и оказать, с своей стороны, содействия к открытию подписки на означенную историю” — як епіграф М.Грушевський використав цитату з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна, що було розіслане ним у березні 1830 р. Процитовано М.Грушевським за виданням: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 53.

...минуло сто літ від виходу в світ “Истории Малой России” Бантыша-Каменского в її другій, дефінітивній, редакції — йдеться про видання 1830 року: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — В 3 ч.: Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. — М.: Типография Семена Селивановского, 1830. — XX, 360, 85 с.; 223, 63 с.; 264, 101 с.

...“Истории” і в першій редакції 1822 р. ... — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Семена Селивановского, 1822. — LIV, 153 с.; VIII, 324 с.; VIII, 243 с.; XI, 303 с.

...в науковій літературі постає сприятливіше трактування сеї першої спроби систематичного викладу укр[аїнської] історії чи навіть одинокого систематичного курсу укр[аїнської] історії — як її характеризував оден з новіших підручників

укр[аїнської] історіографії — тут М.Грушевський переказує слова Д.Дорошенка. Див.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага: Друком державної друкарні в Празі, 1923. — С. 77.

...в 1870 р. Г.Карпов в своїм огляді укр[аїнської] історіографічної роботи... — йдеться про видання: *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — 191 с.

с. 88 В статті про Б[антиша]-К[амєньського] в Енциклоп[едичному] словнику Березіна вона підписана ініціалами К. Б.-Р. — йдеться про роботу: *К. Б.-Р. [Бестужев-Рюмін К.Н.] Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором С.-Петербургского университета И.Н.Березиным.* — Отдел I. Том III: Б. — СПб., 1873. — С. 238.

Надруковано в “Критико-биограф[ическом] словаре” Венгєрова, т. II, с. 92, 1891 — див.: *Иконников В.* Бантыш-Каменский †). Дмитрий Николаевич // *Венгєров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней). — Т. 2. — Вып. 22—30: Бабаджано—Бензенгр. — СПб., 1891. — С. 92.

Новый историк Малоросси из Отчета о присуждении Уваровской премии — йдеться про видання: *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание Старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк. — К., 1889, XVI, 470, XXX // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. Приложение к LXIX-му тому “Записок Императорской академии наук”. — № 3. — СПб., 1891. — С. 3.

К истории малорусской историографии. — “*Киевск[ая] старина*”, 1894, кн. XI, с. 259 — М.Грушевський посилається та цитує працю: *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: Заметки по поводу статей В.А.Мякотина “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русск[ом] богатстве” 1894 г. № 2, 3 и 4 // *Киевская старина.* — 1894. — Кн. 9. — С. 259.

с. 89 Бантіш senior... — Бантиш-старший (від лат. senior — старший). Йдеться про батька Д.М.Бантїша-Каменського — Миколу Миколайовича Бантїша-Каменського.

...в родині Каменських... — тут і далі наголоси позначені відповідно до виправлень, зроблених К.Грушевською у машинописі.

Наголоси на *á* у прізвищах *Каменський* та *Бантїш-Каменський*, а також на *í* у прізвищі *Бантїш* проставлені кілька разів поспіль на перших сторінках роботи. Очевидно, таким чином Грушевський прагнув звернути увагу на правильну вимову прізвища: *Бантїш-Каменський*.

Першою великою його архівальною роботою в сім роді було “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами”, закінчене в рр. 1780—1784, в п’яти томах, доведене до р. 1700 — йдеться про впорядкований М.М.Бантїш-Каменським анотований архівний опис, назва якого подається у кількох редакціях: “Дипломатическое собрание дел между Польским и Российским дворами”, або “Дипломатическое собрание дел Польского двора, с самого оных начала по 1700 год” (див.: *[Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского.* — М.: Типография Императорской медико-хирургической академии, 1818. — С. 21, 58); “Собрание дел Польского двора” (див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной исто-

рии: В пяти частях. — Часть первая: А—В. — М.: В типографии Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1836. — С. 93). У даному тексті М.Грушевський називає цю роботу М.М.Бантыша-Каменського “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами” (як у даному випадку), або “Диплом[атическое] собрание дел Польского двора”, або просто: “Диплом[атическое] собр[ание]”.

Ся робота, очевидно, дала підставу доручити йому висвітлення історії унії, коли цар[иці] Катерині знадобивсь історичний виклад сього питання — він був написаний 1795 р. — йдеться про опубліковану у 1805 р. працю: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 90 Міністерство згодилося було на видання оглядів дипломатичних зносин з європейськими дворами, з Польщею й Китаєм; одержано було в 1821 р. царську апробату — але за щось справа зачепилась, і праці старого не були видані — М.М.Бантыш-Каменський підготував “Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619го по 1792^й год” у 1792 р. (див.: [Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 27, 58). Ця робота була видана лише через 90 років заходами професора Казанського університету В.М.Флорінського. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619 по 1792 год / Издано в память истекшего 300-летия Сибири В.М.Флоринским с прибавлениями издателя. — Казань: Типография Императорского университета, 1882. — XII, 565 с.

...з 5 частин опису польської дипломатичної кореспонденції випущено в 1860-х рр. заходом Бодянського тільки перші три (до р. 1645)... — див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная, по дипломатическим бумагам, управлявшим Московским архивом Коллегии иностранных дел, Н.Н.Бантыш-Каменским: В 3 ч. — Ч. I: 1487—1584; Ч. II: 1584—1612; Ч. III: 1613—1645. — М.: В университетской типографии, 1862. — VI, 189 с.; 125 с.; 144 с.

...огляд зносин з західноєвропейськими дворами виїшов в цілості тільки в 1900-х рр. ... — М.Грушевський помилився, ці праці побачили світ у 1890-х рр. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 3 ч. / Издание Комиссии печатания государственных грамот и договоров при Московском главном архиве Министерства иностранных дел. — Ч. 1: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1801 год: Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания; Ч. 2: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1485 по 1802 год: Германия и Италия; Ч. 3: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1798 год: Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия. — М.: Типография Э.Лиснера и Ю.Романа, 1894—1897. — X, 304 с.; VIII, 272 с.; IV, 319 с.

...реєстри кримських справ в 1893... — Див.: Бантыш-Каменский Н.Н. Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 год / С предисл. Ф.Ф.Лашкова. — Симферополь: Типография Таврического губернского правления, 1893. — 228 с.

...Б[антыш]-син в своїй історії дає цитати на “Диплом[атическое] собрание дел между Рос[сийским] и Польск[им] госуд[арствами]”, “Сокращ[енное] изв[естье] о взаим[ных] переписках между рос[сийскими] монархами и европ[ейскими] державами”... — Д.М.Бантыш-Каменский називає цю роботу батька “Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве, с 1481 года по настоящее время, собранное и по алфавиту дворов расположенное”, або просто “Сокращенное дипломатическое известие о взаимных переписках российского двора с иностранными, расположенное в IV частях”. Див. [Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 31, 59.

с. 91 ...1808 р. дістав доручення відвезти до Сербії миро, дістав за сю місію різні нагороди і описав свою подорож окремою книжкою в формі листів до приятеля в 1810 р. — йдеться про роботу: Д.Б.К. [Бантыш-Каменский Д.] Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М.: В Губернской типографии А.Решетникова, 1806. — 192 с.

В наступних роках виготовив ще дві праці офіційного характеру: “Описание деяний полководцев и министров Петра В[еликаго]” і “Историческое собрание списков кавалеров четырех рос[сийских] орденов”... — мова йде про роботи: Бантыш-Каменский Д. Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого: В 2 ч. — М., 1812—1813; Бантыш-Каменский Д. Историческое собрание списков кавалерам четырех императорских российских орденов св. апостола Андрея, св. Екатерины, св. Александра Невского и св. Анны, с приложением старых статутот и алфавита кавалеров. — М., 1814.

Але тяжко, сливе неможливо припустити, аби Б[антыш]-син... міг помилково записати реєстр 1779 р. як отсе “описание 1799 р.” (повторене за ним і в біографії Б[антыша]-батька в “Рус[ском] биографическом словаре” — див.: С.Т-в. Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 470.

с. 92 ...“кн[язь] Н[иколай] Г[ригорьевич] Репнин, назначенный военным губернатором в Малороссию, стал убеждать Б[антыша]-К[аменского] ехать с ним и предпочесть святу Русь далекой Италии” — М.Грушевський подає цитату з видання: Б. Ф. [Федоров Б.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // Северная пчела. — СПб., 1850. — № 181. — 14 августа. — С. 3.

Новіша біографія В.Штейна в “Рус[ском] биографическом слов[аре]”, 1900, тільки повторила його звістку — див.: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 462.

...бабку свою З[ертис]-Каменську зве “малороссиянкою” (в біографії свого батька, в Словарі дост[опамятных] л[юдзей])... — див.: Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Часть первая: А—В. — М., 1836. — С. 85.

...Карамзін... писав як комплімент, що він “іде слідами батька”... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 93 *...видав... (пізнішу) біографію Мазепи* — М.Грушевський цитує за виданням: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т II. — СПб., 1900. — С. 462. Йдеться про працю: Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с.

...*“Библиот[ека] для чтения”, 1837 г., XX (лютий), с. 61* — див.: Библиотека для чтения. — 1837. — Т. XX. — Февраль. — Отдел VI. — Литературная летопись. — С. 61.

с. 94 *Лист виданий в “Трудах Полтав[скої] архив[ної] комісії”, т. I (1905) разом з деякими іншими матеріалами про відносини Р[епніна] до історичної праці Б[антиша]-К[амєнського]* — див. лист М.Репніна до А.Чепа від 17 січня 1817 р.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 51.

Лист з 22 листоп[ада] в тій же збірці — у публікації, на яку посилається М.Грушевський, йдеться про відповідь М.Г.Репніна на лист О.І.Мартоса від 22 листопада, причому рік листа не зазначений. Утім, за змістом листа можна припустити, що він був написаний 1821 р. Див.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина... — С. 55.

Автор пише... — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — Ч. 1. — М., 1822. — С. V.

с. 95 *...Репнін як чоловік гетьманської внучки* — М.Г.Репнін-Волконський був одружений зі старшою донькою сина гетьманича Олексія Кириловича Розумовського та Варвари Петрівни Шереметьєвої Варварою Олексіївною.

с. 96 *candidati omnium dignitatum* — з лат.: кандидати всіх достоїнств (рангів), претенденти на всі посади.

“Я думаю, что вы снабдите (!)... — знак оклику поставлений М.Грушевським, в оригінальній цитаті — дефіс і позначка “По смыслу пропущено, должно быть: «кого-нибудь поручением»”. Див.: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — С. 29.

Про нього кілька слів в моїй доповіді: Об української історіографії XVIII в., надр[укована] в “Известиях Акад[емии] наук [СССР]”, 1934, № 3 — йдеться про статтю: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань” на с. 74–81, оригінал — на с. 415–420.

с. 97 *...о других признапастесь (!) сведениями...* — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

...писав до полтавського маршала Чарниша один з видніших репрезентантів старого “канцелярського сословія”, згаданий А.Чепа... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — 230 с.

с. 98 *Цікаво порівняти з “И[стorieй] М[алой] Р[оссии]” велику і по-своєму ґрунтовно зроблену записку про козацькі права на землю, виготовлену в канцелярії Репніна коло р. 1825 за мін[істра] фін[ансів] Гурьєва...* — див.: Репнин Н.Г. Краткая записка о малороссийских козаках // Чтения в Императорском обществе истории и

древностей российских при Московском университете. — М., 1864. — Апрель—Июнь. — Кн. 2. — Отд. V: Смесь. — С. 85—130. Цитати, наведені М.Грушевським, див. на с. 91 та с. 85.

с. 99 Лист в 7 листов[ада] 1822 р. в “Рус[ской] стар[ине]”, 1904, [т.] IX, с. 647 — див.: № 6. Собственноручное письмо князя Н.Репнина — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 7-го ноября 1832 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 647—648.

...його витяг на світ А.Б.Дерман в недрукованих записок Михайла Сем[еновича] Щепкіна — упорядником тут і далі виправлені друкарські помилки у машинопису. Ймовірно, через вживані М.Грушевським скорочення прізвищ до одної літери стались помилки: замість Михайла Щепкіна було вказано Абрама Щепкіна, а замість Абрама Дермана — Абрама Щепкіна.

...див. [I.] Ф.Павловського “Заботы Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина”, “Киев[ская] стар[ина]”, 1904, [кн.] XI — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Павловский И.Ф. Заботы князя Н.Г.Репнина о полтавском театре и о выкупе артиста Щепкина // Киевская старина. — 1904. — Кн. 11. — С. 217—226.

...отказавшись от принесенных им денег” ([т.] III, с. 65) — М.Грушевський цитує за виданням: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Ч. III. — СПб., 1847. — С. 65.

с. 100 ...чотири важкі томи формату великого кварто... пізніші тритомові видання в форматі октава — йдеться про формат книжок: перше видання “Истории Малой России” було випущено форматом ін-кварто (з лат.: *in quarto*), тобто розміром у 1/4 друкованого аркуша, а друге — форматом ін-октаво (з лат.: *in octavo*), тобто розміром у 1/8 друкованого аркуша.

...пухкий, черпаний папір... — йдеться про папір, виготовлений вручну. Техніка виготовлення черпаного паперу передбачає нанесення вологої паперової маси на основу та її подальше висихання, через що аркуші виходять нерівними і пухкими.

с. 101 ...в портфелях Міллера... — йдеться про велику колекцію документів і матеріалів, зібрану Г.-Ф.Міллером. Колекція, що містилась у 258 портфелях, у 1782 р. була придбана імператрицею Катериною II для Московського архіву Колегії іноземних справ (передана до архіву після смерті вченого). В історіографії за колекцією закріпилась назва “портфель Г.-Ф.Міллера”. Нині основна частина колекції зберігається у Російському державному архіві давніх актів та Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН.

...с 20 тыс. козаков польскому королевичу Владиславу в московской осаде” ([т.] I, [с.] 184) — тут М.Грушевський цитує з другого видання “Истории Малой России” (1830) та дає відповідне посилання. У першому виданні “Истории Малой России” (1822) про цей епізод згадано побіжно: “Конашевич Сагайдачный... вспомоществует в 1618 году польскому королевичу Владиславу в московской осаде...” (с. XXIV).

...российских пленных и хвлящегося о разорении огнем и мечом Ельца, Ливен и прочих российских украинских городов” ([т.] III, [с.] 26) — див.: Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами, с самого оных начала по 1700 г. — Т. III. — С. 26.

с. 102 “Записки Шафонського” — м[а]б[уть], історична частина його “Описания”... — рукописну працю О.Шафонського, якою він користувався, Д.Бантыш-Каменський називає “Записками о Малой России”, слідом за ним пише про “Записки” і М.Грушевський. Книга О.Шафонського під назвою “Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено” була надрукована лише у 1851 р.

(К.: В университетской типографии, 1851. — XXII, 697 с.). Книга складалась з двох частин, першою з них була праця “Географическое и историческое описание о Малой России вообще”, другою — “Топографическое описание Черниговского наместничества”. Очевидно, М.Грушевський має на увазі першу, так звану “історичну”, частину даної книги, яку і вважає згаданими “Записками”.

...видана в 1773 р. “История Петра Великого” Прокоповича... — йдеться про працю: *Феофан (Прокопович)*. История имп. Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно... — СПб.: Типография Морского кадетского корпуса, 1773. — 217 с.

...“Записки” Гр. Полетики... — див. коментар до с. 79.

“Літопись” Величка виринула ще пізніше, в 1840-х рр. ... — Літопис був опублікований Київською археографічною комісією у 1848 р. Див.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке.* — К.: В литографическом заведении Иосифа Вальнера, 1848. — XVIII, 454, 51, XXX, II с.

...“Короткий опис” (“Краткое описание Малороссии”), в продолженными Рубана-Безбородька — у 1777 р. В.Рубан опублікував “Краткую летопись Малья России с 1506—1776 год...” у редакції О.Безбородька, який доповнив твір описом подій з 1704 по 1776 роки, склавши “Изъявление настоящего образа правления Малья России” та списком гетьманів, генеральної та полкової старшини з 1654 р. Додатки О.Безбородька склали останні 60 сторінок книги, вони виділяються пагінацією римськими цифрами. Див.: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малья России с 1506—1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.

Geschichte der Ukraine, с. 4 — М.Грушевський посилається на видання: *Engel J.C. von.* Die Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. — Halle, 1796. — Р. 4.

с. 103 ...в рукоп[исному] відділі Ленінської бібліотеки... — нині це науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Москва, РФ).

Про се пише Маркевич в V томі своєї “Історії”, в виказі джерел, с. 93 — див.: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. — Т. 5. — М.: В типографии Августа Сена, 1843. — С. 93.

...його розвідки про козацтво, друковані 1760 р. ... — мова йде про роботи: *Миллер Г.-Ф.* Известие о запорожцах // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. — СПб.: При Императорской академии наук, 1760. — Апрель. — С. 12—15; *Миллер Г.-Ф.* О происхождении казаков // Собрание русских историй. — СПб., 1760. — Т. 4. — С. 365—411.

...Бодяньський, видаючи російські писання Міллера про Україну, обіцяв видати пізніше, але сього не сповнив і обмежився на дуже поверховім і не всюди вірнім реєстрі, списанім в архівних обгорток — тут М.Грушевський посилається на видання: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. О малороссийском народе и о запорожцах / Изд. О.Бодяньским. — М.: В университетской типографии, 1846. — VI, 95 с.

...два кватерни брульону... — кватерном (чи, точніше, кватерніоном) зазвичай називають зошит із чотирьох подвійних аркушів (тобто зошит на 16 сторінок). За поданням М.Грушевським описом рукопису Г.-Ф.Миллера виходить, що йдеться про два зошити по 16 сторінок чернеткових записів (від фр. brouillon — чернетковий нарис, чернетка).

с. 104 *...надрукована німецькою мовою в IV т. "Sammlung russischer Geschichte"...* — йдеться про видання: Sammlung russischer Geschichte des Herrn Collegienraths Müllers in Moscow: in einer mehr natürlichen Ordnung vorgetragen als in der ersten Herausgabe geschehen konnte. Т. 4. — Offenbach am Main: Weiss, 1779. — 589 с.

...російською — в "Сочинениях и переводах" 1760 р. ... — йдеться про російський щомісячний науково-популярний та літературний часопис "Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие", що у 1755–1764 рр. видавав Г.-Ф.Міллер. У 1758–1762 рр. мав назву "Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие".

...виложено в офіційнім "Рассуждени о запорожцах" (виданім Бодянським)... — йдеться про працю: Миллер Г.-Ф. Рассуждение о запорожцах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — № 5. — С. 58–64.

При сій нагоді справлю невірно прочитаний у Бодянського заголовок на обгортці сеї пачки... — М.Грушевський виправляє заголовок, наведений О.Бодянським у праці: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. V.

с. 105 *...писав в передмові Бодянський* — див.: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. IV.

Б[антиши]-К[аменський], с. XVII... — М.Грушевський подає цитату за виданням: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XVII–XVIII. Уточнення у дужках, що розділяє цитату, зроблено М.Грушевським, курсив — Д.Бантыша-Каменського.

Міллер, с. 4 відб[итки]... — див.: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 4; у цитаті розрядка М.Грушевського, в оригіналі у тексті Г.-Ф.Міллера всі імена виділені курсивом, який М.Грушевський не позначав.

с. 106 *"Кор[откий] опис": "После был гетьман Богданко... дав им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом..."* — тут і далі М.Грушевський цитує "Короткий опис" за виданням: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878. — С. 209–319 (дану цитату див. на с. 214).

Рубан: "1576 году был гетман из шляхетства Богданко... Баторий в июле 1576 года козацкому войску дал герб на печати..." — М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 8.

Міллер с. 8... — М.Грушевський цитує за виданням: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 8.

Остання звістка взята у Рубана... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 12–13.

с. 107 *...на сторінках журналу старого "скептика" Каченовського...* — історик, професор Московського університету М.Каченовський (1775–1842) вважається родоначальником "скептичної школи" в російській історіографії. У 1805–1830 рр. він видавав журнал "Вестник Европы", що на нього посилається М.Грушевський.

Еще был гетман некоторый Семен Перевязка — див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 217.

...избрали себе в предводители Острицу и Гуна (!)... — курсив та знак оклику М.Грушевського.

Міллер [с. 8]: "Избранный на его место в предводители Острица и помощник его, Гуна (!)..." — розрядка і знак оклику М.Грушевського.

...лестию заманив (!)... — знак оклику М.Грушевського.

...в Варшаву сего гетмана с старишиною, всех тамо казнили” — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малая Россия с 1506—1776 год. — СПб., 1777. — С. 14.

Оповідання “Кор[откого] оп[ису]” далеко ширше... — далі М.Грушевський подає цитати з видання: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 218.

Критич[еский] обзор, с. 11—12 — йдеться про видання: Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — С. 11—12.

с. 108 ...і доводив неможливість “созидать историю на столь выбких основаниях” — див.: [Мартос А.] История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С.Селивановского, в 4 д.л., в I ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов // Сын Отечества: Журнал истории, политики, словесности, наук и художеств. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 132, 133, 134.

“Вестник Европы”, 1830, № 12... — йдеться про публікацію: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — М., 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296—306. М.Грушевським наведена цитата зі с. 298.

“Сын Отечества”, 1823, № 1 — йдеться про рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 130—138.

Автором сеї рецензії називає його Полевой (в своїй статті з приводу 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”)... — йдеться про публікацію: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 79.

“История г. Б[антыша-] К[аменского] планом своим весьма сходна с “Летописью” Рубана [...] — М.Грушевський цитує видання: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134—135. Пропуски тексту у цитаті зроблені М.Грушевським.

...се потім закидав їй і Полевой, з нагоди II вид[ання]: “мелочи, пустяки вошли в [...] текст вовсе без нужды” — див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 18. — С. 257.

с. 109 “Материалы еще не составляют здания”, — справедливо завважив Мартос... — Див.: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

III — У машинопису римською цифрою III позначений початок нового розділу. Початок розділу I не позначений, розділ II пропущений.

...Зрелище трогательное и вместе величественное!..” (с. 49) — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 49.

...листування його з Бутовичем, чернігівським губернатором, в “Киев[ской] старині”, 1893, [кн.] VII — М.Грушевський посилається на публікацію: Н.М. [Мол-

чановский Н.] Из семейных архивов: Выдержки из писем малороссийских генер[ал]-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина. 1811—1819 // Киевская старина. — 1893. — Кн. 7. — С. 97.

Про сей переїзд — в автобіографії Варвари Мик[олаївни] Репніної, “Р[усский] архив”, 1897, кн. VII, с. 485 — див. публікацію: Из автобиографических записок княжны В.Н.Репниной // Русский архив. — 1897. — Кн. 7. — С. 478—490.

“Киев[ская] стар[ина]”, 1896, [кн.] XI, с. 183 — див.: Автобиографическая записка И.И.Сердюкова // Киевская старина. — 1896. — Кн. 11. — С. 178—224.

с. 110 Про нього замітка Лазаревського в “К[иевской] стар[ине]”, 1900, № 5 і 1901, № 1 — див.: А. Л. [Лазаревский А.] Два письма А.И.Чепы, собирателя к. XVIII в., письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. — 1890. — Кн. 5. — С. 364—369; А. Л. [Лазаревский А.] Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — Кн. 1. — С. 174—176.

В деякій мірі їх описали і використали М.В.Стороженко і В.П.Горленко — мова йде про публікації: Стороженко Н.В. История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) // Университетские известия. — К., 1886. — № 10 (октябрь). — С. 135—168; Стороженко Н.В. “Малорусские суеверия, коим мало кто верил”, собранные в 1776 г. (рукопись А.И.Чепы) // Киевская старина. — 1892. — № 1. — С. 119—130; Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

...оден з Бакуринських — швагер Безбородька — займав різні судові і адміністративні посади в часах, коли касувались старі установи, пізніш був чернігівським губернатором... — йдеться про Якова Львовича Бакуринського (бл. 1740—1801), який був малоросійським цивільним та чернігівським губернатором (1797). Я.Л.Бакуринський був одружений з Тетяною Андріївною Безбородько (1751 — бл. 1805), сестрою Олександра Андрійовича Безбородька.

с. 111 ...з 1818 р. почав йти в світ “Опыт повествования о древностях русских” харківського професора Гавр[ила] Успенського... — йдеться про видання: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

Оден з них опублікував Горленко ([кн.] I, с. 59)... — М.Грушевський цитує працю: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

с. 112 Записок Манштейна також не показано між джерелами... — йдеться про видання: [Манштейн К.Г.] (Манштейновы) современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении: Перевод с фр. подлинника: В 2 ч. — Дерпт: В университетской типографии М.Гренциуса, 1810.

с. 113 ...користувався він з... Як. Маркевича (“Зап[иски] о Малор[оссии]”)... — йдеться про видання: Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. — Ч. 1 [единственная]. — СПб.: При губернском правлении, 1798. — 102 с.

...французькою біографією Яна Собеського, абата Соуер... — йдеться про працю: Coyer, l'abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne: 3 vol. — Paris, 1761. — xij, 440 p.; 386 p.; 408 p.

...працею Дм. Кантемира... — очевидно, мова йде про працю: Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, историческое, географическое и политическое описание

Молдавіи с жизнью сочинителя / С немецкого переложения перевел Василий Левшин. — М.: В университетской типографии у Н.Новикова, 1789. — XLIV, 388 с.

...**дневниками Петра В[еликого]**... — М.Грушевський має на увазі видані М.Щербатовим у 1770–1772 рр. похідні та дорожні журнали Петра I: Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостоинныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира: Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою его императорскаго величества: В 2 ч. — СПб.: При Императорской академии наук, 1770–1772.

...**виданнями Голікова...** — йдеться про дванадцятитомну працю російського історика І.Голікова “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (М.: Университетская типография у Н.Новикова, 1788–1789), що у 1790–1797 рр. були доповнені 18 томами “Дополнений к Деяниям Петра Великого”.

...**історією Карла XII Адлерфельда...** — див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l’an 1700, jusqu’à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J. Wetstein & Smith, 1740.

...**у історії ерархії Амвросія Орнатського** — йдеться про семитомне видання: История Российской иерархии, собранная Новгородской семинарии преефком, философии учителем, соборным иеромонахом Амвросием. — М.: Синодальная типография, 1807–1815.

...**“конституція Гордієнка” — як назвав її Драгоманов...** — цитата із праці М. Драгоманова “Чудацькі думки: Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа», що була надрукована у 1891 р. у громадсько-політичному часопису “Народ” (Коломия).

с. 114 ...оповідання Шевальє... — йдеться про книгу французького офіцера, який у 1648–1654 рр. був секретарем французького посольства у Польщі і у 1653–1663 рр. написав розвідки про Україну. Див.: P.C. [Chevalier P.] Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs origine, pais, moeurs, gouvernement & religion. Et un autre des Tartares Précopites. — A Paris, Chez Claude Barbin, 1663. — 219 p.

...**занимався одним тільки ховяйством, но въздыхал втайне о гибели своих единоземцев и помышлял о способах к их освобождению**” — М.Грушевський подає цитату із праці: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXXII. Курсив Д.Бантыша-Каменського.

От як виглядає пояснення козацьких вільностей — в прим[ітці] на ст[орінці] XXX... — див.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXX.

с. 115 “Рус[ское] обозрение”, 1898, № 1, с. 131. Из дневника Н.И.Гиллярова-Платонова — М.Грушевський посилається на роботу: Шаховской Н.В. Годы службы Н.П.Гиллярова-Платонова в Московском цензурном комитете. 1859-й год. Глава V // Русское обозрение. — М., 1898. — № 1. — С. 131.

...**у Слабченка “Матеріали до економ[ічно]-соц[іальної] історії України XIX стол.”, [т.] I, с. 107** — див.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Харків, 1925. — Т. 1 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 107.

Біограф Б[антиша]-К[амєнського], Штейн... — упорядником виправлена описка К.Грушевської, яка у машинопису статті М.Грушевського, дописуючи від руки пропущене друкаркою посилання, помилково позначила прізвище “біографа Д.Бантыша-Каменського” як “Шварц”. Тут М.Грушевський посилається на біобібліографічну статтю: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 460–468. Про “непосредственное участие” Рєпіна йдеться на с. 462.

с. 116 *...він видрукований Бодянським в т. I, с. 21–26* — йдеться про документ: Об одержанной польским королем, Яном Казимиром, над крымским ханом и запорожскими козаками, под городом Берестечком, победе. 1651 г., июня 30 // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года. — М.: В университетской типографии, 1858. — С. 21–26.

...которые едва остановились в пяти милях от места сражения — М.Грушевський цитує працю: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 8–10.

с. 117 *Число убитых при сем козаков простиралось, по показанию малороссийских летописей, до пятидесяти тысяч человек; по словам же Пастория, только до тридцати тысяч* — М.Грушевський подана цитата з видання: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822 — Ч. 1. — С. 11–12.

с. 119 *Так у Грабянки... йде за “мал[оросийским] лет[описцем]”* — очевидно, “малоросійським літописцем” М.Грушевський образно називає Г.Грабянку. Таким чином він підкреслює первісну назву літопису Г.Грабянки (“Летописецъ Малыя России”), дану Ф.Туманським під час публікації тексту у 1793 р.

с. 120 *...позначив своїми джерелами... Рудавського...* — йдеться про роботу: *Rudawski L.I.* Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX seu annales regnante Joanne Casimiro... ab 1648 usque ad 1660. — Varsoviae; Lipsiae, 1755. — 516 s.

с. 121 *...предками его или им самим учиненные* (с. 11) — М.Грушевський цитує, без позначення пропусків, з другого тому “Истории Малой России” Д.Бантыша-Каменського із с. 9–11, хоча позначає лише сторінку, де цитата закінчується. Знак оклику у цитаті у дужках поставлений М.Грушевським.

с. 122 *В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились* (“Киев[ская] старина”, 1884, [кн.] VIII, с. 621) — М.Грушевський посилається на працю: Записки Петра Димитриевича Селецкого. Часть первая (1821–1846 год) (Продолжение) // Киевская старина. — 1884. — Кн. 8. — С. 609–626.

с. 122–123 *...Аркадій К[очубей] в своїх споминах...* — див.: *Кочубей А.В.* Семейная хроника. Записки. 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890.

с. 124 *...в “дополнениях” Голикова...* — йдеться про багатотомні “Дополнения к Деяниям Петра Великого”, що у 1790–1797 рр. опублікував І.Голіков як додаток до своєї 12-томної праці “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (1788–1789).

unicum — з лат.: виключний, винятковий.

captatio benevolentiae — з лат.: здобуття прихильності.

с. 125 *...измена предводителей козаков была главною причиною столь неожиданного (!) переворота* — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

ib[idem] — з лат.: там само.

Сей вираз кілька разів він повторяє, згадуючи про Петрові інновації, напр., при призначенні Толстого ніжинським полковником: “Первый пример россиянина, получившего чин украинский! Таким образом Петр достигал своей главной цели” (т. IV,] с. 53). Пор[івняйте] с. 59–60 — М.Грушевський відсилає до наступного виразу: “Непростительная сия медленность, оказываемая Скоропадским в исполнении монарших велений, послужила также Петру орудием для приведения в действо давно обдуманного им намерения”. Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822. — Т. IV. — С. 60.

с. 127 *in pisce* — з лат.: у зародку (дослівно: “у горіху”).

с. 128 ...з захованням... апарансів... — від фр.: *garder les apparences* — дотримуватися пристойності.

с. 130 *credo* — з лат.: символ віри, у переносному значенні — основні положення, принципи.

...так хотіли вони використати працю Б[антиша]-К[аменського] в 1840-х рр. ... — упорядником виправлений очевидний хибодрук у машинопису у позначенні дати (було “в 1810-х рр.”).

J.G.Kohl. Reisen im Inneren von Russland. [Т.] II, [р.] 319 — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з видання: *Kohl J. G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. 3 Bände. Teil 1: Moskau. Teil 2: Ukraine. Kleinrußland. Teil 3: Bukowina. Mit je einem Titelkupfer und je einer Faltkarte.* — Dresden-Leipzig: Arnold, 1841.

Занадто, одначе, сильно і простолінійно висловився М.Слабченко в згаданих “Матеріалах” (с. 106)... — далі М.Грушевський цитує за виданням: *Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття.* — Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.

с. 131 ...найбільше можна покласти на Капніста — після того, як берлінські акти несподівано кинули таке яскраве світло на сього представника панської ірреденти — йдеться про виявлені польським істориком Б.Дембінським у 1895 р. у Прусському державному таємному архіві (Берлін) справи “Звіти графа Л.-Г. фон дер Гольца, 1791 р., січень—липень” про так звану “берлінську місію Василя Капніста 1791 р.”. Про свою знахідку Б.Дембінський доповів у грудні 1895 р. на засіданні польського “Історичного товариства” у Львові, а згодом опублікував статтю про виявлені ним матеріали (див.: *Dembiński B. Tajna misya Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski.* — 1896. — Т. 121 (lipiec/wrzesień). — S. 511–523) та самі документи (див.: *Dembiński B. Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski* — Lwów, 1902. — S. 375–376).

Під враженням доповіді Б.Дембінського, що мала назву “Секретна місія українця в Берліні р. 1791”, М.Грушевський написав одноіменну замітку (див.: *Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 7–9; передруковано: *Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 321–322), в якій ідентифікував “українця в Берліні” з Василем Капністом.

До цього сюжету вчений повертався неодноразово у публіцистичних та узагальнюючих працях. Для збірки “З старого і нового”, що, згідно з анонсами, мала вийти у 1918 р., він підготував спеціальну статтю “Капніст в Берліні”, яка підсумовувала його погляди на місію Капніста. Проте збірка світу не побачила, статті, що мали ввійти до неї, на даний момент вважаються втраченими (ймовірно, вони згоріли під час пожежі у будинку М.Грушевського у січні 1918 р.).

Детальніше про історіографію проблеми див.: *Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (з приводу нової теорії проф. Вільяма Еджертона) // Оглоблин О. Люди старої України та інші праці.* — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 281–303. Історичну розвідку про місію В.Капніста та найповнішу на сьогодні археографічну публікацію документів згаданої вище справи див.: *Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія.* — К., 1992. — Вип. 2. — С. 220–260.

...перед своєю смертю, в додаткових томах “Словаря достопам[ятних] людей” (1846)...

...з нагоди його “Оди на рабство” побіжно кинув сю значущу фразу, що К[апніст] мав метою відновлення гетьманства — див.: Капніст, Василь Васильевич //

Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. II: Е—П. — СПб.: В типографии С.Селивановского, 1847. — С. 56.

Маю в своїм портфелі студійку про його [В.Капніста] літературну і громадську діяльність — не друкую її в надії, чей зможу доповнити зібраний матеріал — на даний момент рукопис згаданої М.Грушевським роботи не віднайдений. Імовірно, дана стаття була розширеним варіантом написаної для збірки “З старого і нового” (1918) та втраченої під час пожежі студії “Капніст в Берліні”.

с. 132 Передмова до читачів починалась процитованим уже вище об’ясненієм... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. V. Знаки оклику та пояснення у дужках М.Грушевського.

Видані в “Русск[ой] старине”, 1904, кн. IX, листи Карамзіна, 1871, т. 3 — див.: № 5. Письмо князя Александра Голицына — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 1-го ноября 1822 г.; № 7. Письмо Евгения, митрополита киевского — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 19-го ноября 1822 г.; № 8. Письмо графа А.А.Аракчеева — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 11-го января 1823 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 647—649; Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 133 ...вказує на працю Лезюра... — йдеться про працю: *Lesur C.-L.* Histoire des Kosaques précédée d’une Introduction ou d’un coup d’oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques avant l’invasion des Tartares: 2 vol. — Paris: H.Nicolle, 1814. — 405; 420 p.

В лютім 1824 р. ... — упорядником виправлена помилка в даті (було: 1823 р.).

...сочинитель изъясняется: что он отговаривался так, как старая девка, и пр.” — Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о Малороссийском Летописце // Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — М., 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 64—65. М.Грушевський подав цитату скорочено.

Карамзін обмежився загальними компліментами... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 134 ...назвав його по імені, хоч і не в категоричній формі — недавно помершого чернігівського директора Маркова... — М.Грушевський має на увазі наступну фразу: “Я слышал, будто сочинитель сих замечаний недавно умерший директор Черниговской гимназии, ст[атский] сов[етник] Мих[аил] Егор[ович] Марков”. Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73.

Труды и записки Общества истории и древностей, ч. III, кн. 2, с. 63 і 73 — М.Грушевський посилається на: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73—76.

...разб[ивка] моя... — заувага М.Грушевського.

с. 135 В своїм мемуарі з жалем і гнівом сильними рисами описав він, як трактовано його — губернатора... — йдеться про записку-спогади Д.Бантыша-Каменсько-

го “Шемякин суд в XIX столетии, или ревизия Тобольской губернии”, що були написані Д.Бантишем-Каменським після його відставки з посади тобольського губернатора (закінчені у жовтні 1831 р., доповнені у 1831–1834 рр.). Вони були частково опубліковані у 1873 р. із коментарями їх публікатора, редактора часопису “Русская старина” М.Семевського, що заховався під означенням “Ред.”. Див.: *Бантыш-Каменский В.Д.* Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735–784. Уривок, який далі цитує М.Грушевський, див. на с. 769.

...писав він Рєпніну на початку 1830 р. (26 лютого) в Москві, просячи його допомогти передплаті на друге видання, що вже друкувалось — М.Грушевський цитує лист Д.Бантиша-Каменського до М.Рєпніна з видання: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 52–53.

с. 135–136 Вашего императорского величества верноподданный” і т. д. — присвята російському імператору Миколі I завершувалась так: “Вашего императорского величества верноподданный Дмитрий Бантыш-Каменский. Апреля 10, 1830 года. Москва”. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. IV.

с. 136 ...заслуживала подробного деписания” — М.Грушевський практично повністю процитував передмову Д.Бантиша-Каменського. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V–VI.

...се засвідчив Євг[еній] Болховитинов в згаданім листі... — йдеться про лист митрополита Євгенія (Болховитинова) до Д.Бантиша-Каменського від 19 листопада 1822 р. Далі М.Грушевський цитує лист за виданням: Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 648.

Цю частину тексту я подав вище, в цитаті на с. [108, примітка 3] — у машинопису сторінку не було зазначено, очевидно, вона мала бути вписана на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання та позначена примітка із цитатою з рецензії О.Мартоса.

с. 137 ...не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории”... — М.Грушевський цитує рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч.83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 135.

...Мартос в своїй історії — на жаль, затрачений, — часам до смерті Хмельницького присвятив 3 частини, 4 і 5 — подіям від Хмельницького до скасування Гетьманщини — О.Мартос закінчив роботу над тритомною (за іншими даними — п’яти-томною) працею “История Малороссии” у 1822 р., тобто тоді, коли Д.Бантиш-Каменський випустив свою “Историю Малой России”. Однак робота О.Мартоса залишилась невиданою, очевидно, через цензурні перешкоди.

Рукопис праці втрачений, відомі лише два уривки з 3-го тому, що були опубліковані у 1822–1823 рр. Див.: *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 84. — № 12. — С. 214–223; № 13. — С. 243–252; *Його ж.* Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // Северный архив. — СПб., 1823. — № 6. — С. 461–479.

...трудно деписателю Малороссии заимствоваться для своей славы одними отечественными источниками”... — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой

России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 131–132.

с. 138 *...перед доблестями св. Димитрия, преосв. Феофана и ученого Сковороды* — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 136. Розрядка в тексті О.Мартоса повторена М.Грушевським.

с. 139 *...достойны величайшей похвалы — хотя материалы еще не составляют здания* — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

Так, в новішій *“Огляді укр[аїнської] історіографії” читаємо...* — М.Грушевський далі цитує зі студії: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — С. 76.

Див. вище с. [113] — у машинопису номер сторінки був пропущений, очевидно, його мали проставити на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання.

с. 140 *Бодяньський наново став їх друкувати в 1858 р., але довів тільки до часів Скоропадського (червень 1722 р.)* — йдеться про видання: *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — *Материалы отечественные.* — С. 1–339; *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть II. 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* — М., 1859. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — *Материалы отечественные.* — С. 1–340. “Источники” також вийшли окремими книжками.

Про історію видання “Источников малороссийской истории” див.: *Бодянский О.* Предисловие // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — *Материалы отечественные.* — С. III–IV.

с. 141 *...вгадки в перед[ові] 2[-го] вид[ання] про “доставленные ему” “любопытные рукописи”* — розрядка в тексті М.Грушевського. Цитата подана вченим, вірогідно, по пам’яті. У передмові Д.Бантыш-Каменський висловився дещо інакше: “Несколько любопытных рукописей, сообщенных мне разными особами...”, розрядки в тексті не було. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V. Разом з тим про “Записки о Малой России” О.Шафонського Д.Бантыш-Каменський писав, що декілька в’язок були йому “доставлены” сином О.Шафонського Григорієм Опанасовичем Шафонським (див. с. VIII зазначеного видання).

“Киев[ская] стар[ина]”, 1891, № 4, с. 113 — М.Грушевський посилається на роботу: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. — 1891. — Кн. 4. — С. 97–116.

В.Маслов. Литерат[урная] деятельность Рыльева, dodatki, с. 97 — див. видання: *Маслов В.И.* Литературная деятельность К.Ф.Рыльева. Дополнения и поправки / Оттиск из “Университетских известий”. — К., 1916. — 56 с.

с. 142 *...бачимо в виказах джерел Лінажа де Восьен...* — йдеться про працю: *Linage de Vauciennes P.* L’Origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne. — A Paris: Chez Francois Clousier et Pierre Aubouin, 1674. — 210 p.

...“Корону Польську” Несецького... — йдеться про гербовник: *Niesiecki K.* Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego u Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem u odwagą, Wytworna

Nauką a naupierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona...: 4 t. — [Lwów], Drukarnia Jezuitów, 1728—1743.

...стару історію Польщі Соліньяка... — мова йде про працю: *Solignac P.-J. de la Pimpe, chevalier de. Histoire generale de Pologne: 5 t. — Paris, 1747—1751.*

...крім Карамзіна... — йдеться про 11-томну “Історію государства Російського” М.Карамзіна, що вийшла у 1816—1824 рр.

...праці Болховитинова... — мається на увазі робота: [*Евгений (Болховитинов)*]. Описание Киево-Софійського собора и киевской иерархии. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1825. — [10], 391, [2], 272 с.

...праці... Берлінського... — йдеться про видання: *Берлінский М.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оною. — СПб.: В Департаменте народного просвещения, 1820. — 204 с.

...праці... Маркова... — мається на увазі праця: *Марков М.Е.* О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых, в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. — [СПб.: При Императорской академии наук, 1815]. — 60 с.

Щоправда, їх мало знали взагалі: Полевою виткнув в своїй рецензії незнання польських історичних праць, але назвав Нарушевича, Когновицького, Немцевіча — йдеться про фразу М.Полевого: “Само собою розуміється, що для Історії Малоросійської важні також сочинення Немцевіча (*Dzieje rapanowania Zygmunta III*), Кобержицького (*Ист[ория] Владислава*), Несецького (*Korona Polska*), Когновицького (*Жизнь Сапеги*), Нарушевича (*История нар[ода] польского, Жизнь Ходкевича*), и проч.”. Цит. за: *Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М. 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 78—79.*

с. 143 “Слов’яне мешкали в краю, потім відомім під назвою Малоросії, від перших віків християнства, прийшовши з Дунаю”... — тут М.Грушевський перекладає роботу Д.Бантыша-Каменського. В оригіналі ця фраза звучить так: “Страна, сделавшаяся после известною под названием Малороссии, с первых веков христианства обитаема была славянами, пришедшими туда от Дуная”. — Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 1.

...“будто бы”, напр., прим[ітка] 49 про українців в битві під Варною) — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 76.

с. 144 ...батьків трактат про унію... — йдеться про роботу: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 146 ...Антонович в своїй першій праці про козаччину... — йдеться про написану у 1863 р. передмову В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500—1648)”, що передувала публікації збірки актів. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500—1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и. А. Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с.

с. 147 ...“з земської книги Чернігівського воеводства, що зберігається у чернігівських панів Бакуринських”... — тут і далі цитати наведені у перекладі М.Грушевського.

с. 149 *...Успенським, “Опыт рус[ских] древ[ностей]”* — йдеться про публікацію: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

с. 150–151 *...Тукальський сходствовав в нрав с Петром (Дорошенком)...* — вияснення прізвища у дужках дано М.Грушевським.

с. 152 *...одному поетові написати цікаву поему про трагічний кінець Дорошенка...* — йдеться про анонімну поему, опубліковану у 1830 р. Див.: Дорошенко. — М.: В типографии Селивановского, 1830. — 42 с. На початку книги було вміщено життєпис П.Дорошенка, а потім його віршована сповідь.

...яка здалась сучасним критикам фантастичною вигадкою... — різко негативні рецензії на анонімну поему “Дорошенко” були вміщені у часопису “Московский телеграф” (1831. — Ч. 37) та петербурзькій “Литературной газете” (1831. — Т. 3).

“Мазепа был сорока трех лет, когда получил достоинство гетмана (се за Адлерфельдом)” — примітка у дужках належить М.Грушевському. Мова йде про щоденник убитого у битві під Полтавою у 1709 р. камергера Карла XII Г.Адлерфельда. Щоденник був опрацьований та надрукований його сином. Див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l’an 1700, jusqu’à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J.Wetstein & Smith, 1740.

...и кровь невиннаго юноши (Самойловича)... — примітка у дужках належить М.Грушевському.

Про сю цікаву поему я поговорю в окремій статті — рукопис даної статті невідомий. Імовірно, план М.Грушевського залишився незреалізованим.

с. 153 *...оклеветав царям человека (Самойловича... и участвовал в ссылке другого своего благодетеля (Голицына)...* — примітки у дужках зроблені М.Грушевським.

с. 154 *Примітка [1-го] вид[ання] про сватання Мазепи до Кочубеївни була продовжена такими подробицями...* — далі М.Грушевський цитує примітку 100. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 3. — Примечания к третьей части Истории Малой России. — С. 31. Розбивка в тексті повторена М.Грушевським за Д.Бантисшем-Каменським.

с. 155 *Про се в праці пок[існого] Ів[ана] Джиджори: “Економічна політика російського уряду супроти України”, в збірці його писань* — М.Грушевський відсилає до статті: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки / З передмовою акад. М.Грушевського. — К., 1930. — С. 1–95.

“Полуботок, П[авел] Л[еонович] [...] — слава, украшение родины, занимает первое место в Истории Малороссийской”. — Словарь, [т.] IV, с. 164 — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. IV: Н–Р. — М., 1836. — С. 164.

Се звучить, як рефрен “Войнаровского”: Горит напрасно пламень пылкий, / Я не могу полезным быть — М.Грушевський цитує поему К.Рилєєва за виданням: Рылеев К.Ф. Войнаровский: Поэма в двух частях // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 491. М.Грушевський, вірогідно, звернув увагу на цю поему, коли переглядав листи М.Карамзіна та О.Пушкіна до Д.Бантисша-Каменського, що були надруковані у тій же книжці “Русской старины” одразу за поемою К.Рилєєва.

с. 157 *...под названием суседи и подсоседи* — курсив Д.Бантисша-Каменського, повторений М.Грушевським.

...крестьян именовали тогда грунтовыми... — курсив Д.Бантисша-Каменського, повторений М.Грушевським.

с. 158 *ex abrupto* — з лат.: несподівано, раптово.

...имея огненное чувство, пылкое воображение (!).. — знак оклику доданий М.Грушевським.

с. 160 ...“книги важной по своему предмету, богатой известиями, новыми для публики и даже для записных любителей истории”... — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296–306.

...в захопленням процитовані Пушкіним в його статті про Кониського... — див.: [Пушкин А.С.] Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского, изд. протоиереем Иоанном Григоровичем. СПб., 1835 // Современник: Литературный журнал. — СПб., 1836. — Т. 1. — С. 85–110.

“Соглашаюсь, что поляки действовали с ожесточением... нельзя предполагать столь ужасных мучительств, какие будто бы исполнялись над православным народом” — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 305, 306.

...Б[антыш]-К[аменский] присвятил йому в додаткових томах свого “Словаря” досить простору статтю... — йдеться про публікацію: Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. 3. — СПб., 1847. — С. 23–66.

с. 161 ...довга рецензія-стаття Мик[оли] Полевого: “Малороссия, ее обитатели и история”... — йдеться про роботу, яку далі М.Грушевський неодноразово цитує. Див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 74–97; № 18. — С. 224–257. Курсив у тексті — М.Полевого, повторений М.Грушевським.

с. 163 ...(*Мартос, рец[ензія] на Б[антыша]*) — у своєму тексті М.Полевой дає посилання на видання: “(С[ын] О[течества], 1823, т. LXXXIII, с. 135)”, натомість М.Грушевський в даному випадку підкреслює автора вміщеної у зазначеному часописі рецензії.

“Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории”, СПб, 1831, с. 19 — йдеться про видання: Руссов С. Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории. — СПб.: В Типографии Главного управления путей сообщений, 1831. — 19 с.

...в монографії про Полевого Козмина, с. 498 — йдеться про роботу: Козмин Н.К. Очерки из истории русского романтизма. Н.А.Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. — СПб.: Типография Скороходова, 1903. — VIII, 574 с.

с. 164 “Отечеств[енные] записки”, 1842, кн. 10, т. XXIV — “Памяти Карамзина” — див.: Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина: Опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXIV. — Кн. 10. — Отд. II. — С. 41–59.

“К крайнему моему сожалению, сегодня мне никак нельзя исполнить давнишнее мое желание: познакомиться с почтенным историком Малороссии. Надеюсь, что в другой раз буду счастливее” — М.Грушевський цитує лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 р. за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

Цитований М.Грушевським лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 року у цьому журналі був надрукований з помилковою датою “14 грудня

1832 р.”, що була виправлена лише під час академічного видання листування О.Пушкіна у 1908 р. Див.: Пушкин. Сочинения. Переписка. — Т. II: 1827–1932 / Под ред. В.И.Саитова. — СПб., 1908. — С. 354.

“Жалею, что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мнения и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт” — М.Грушевський наводить уривок з листа О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 1 травня 1834 р. за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 527.

“С благодарностию отсылаю к Вам статьи... Мнение Ваше о ней, во всяком случае, для меня драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика, будет лестна для меня, а из укоризны научуся (чего, знаете вы сами, не дождуся от записных наших критиков)” — див. лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 26 січня 1835 р. М.Грушевський цитує за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 528.

с. 166 ...“Жизнь Мазепы” (1834)... — див.: *Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы.* — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с. Упорядником виправлена помилка у позначенні року виходу книги (було вказано 1839).

...рецензент “Сев[ерной] пчелы” (1835, № 141)... — див.: *М.М-ский. Новые книги. Жизнь Мазепы. Сочинение Бантыша-Каменского.* М., 1834 г., в тип[ографии] Семена, 92 стр. в м. 8 д. л., с портретом и снимком подписи Мазепы // Северная пчела. — СПб., 1835. — № 141. — 26 июня. — С. 1.

В своїй записці “Шемякин суд”... — далі М.Грушевський цитує за виданням: *Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского* // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 744–746.

с. 167 Епіграфом книжечки поставлено строфу в “Полтави”... — йдеться про поему О.Пушкіна “Полтава” (1828).

Нет, пора уже мне за вас приняться — тут і далі виділене Д.Бантышем-Каменським позначене М.Грушевським розрядкою.

с. 168 ...ні у Голоти, ні у Булгаріна не знайдено відгомону листування Мазепи з Кочубеївною... — М.Грушевський говорить про історичні романи. Див.: *Голота П. Иван Мазепа: Исторический роман, взятый из народных преданий: В 4 ч.* — М.: В университетской типографии, 1832; *Булгарин Ф. Мазепа: Исторический роман: В 2 ч.* — СПб., 1833–1834.

Її оповідає Арк. Кочубей в початку своєї “Сем[ейной] хроники” — див.: *Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея.* 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890. — 315 с.

с. 170 ...перепечатал это новое издание без всяких исправлений”, — писав С.Бурачек — див.: *Бурачек С. История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского.* Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX.: Критика. — С. 46–47. Курсив С. Бурачека.

...нисколько не оварили эту “Историю Малой России”, — писав він — див.: [Рец. на:] *История Малой России Д.Н.Бантыша-Каменского.* Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н.Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200

и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

“Отечественные записки”, 1842, № 6 (март), с. 41–42, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение [Д.] Н.Бантыш-Каменского. С портретами, картами и рисунками. Издание третье. Москва. В тип[ографии] Н.Степанова. 1842. В 8-ю д.л. Три части. В 1-й — 318 и 80, во II-й — 202 и 51, в III-й — 239 и 99 стр. // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41–42.

“Библиотека для чтения”, 1842, т. 51 (март), с. 70–77, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение Дмитрия Бантыша-Каменского. С девятнадцатью портретами, пятью рисунками, двадцатью шестью раскрашенными изображениями малороссиян и малороссиянок в старинных одеждах, планом берестечского сражения, снимками подписей разных гетманов и предводителей казаков, и с картой, представляющею Малороссию под владением польским в начале XVII века. Издание третье. Москва, в тип[ографии] Степанова, 1842, в-8. Три части, стр. 318 и 80, 202 и 51, 239 и 99 // Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 70–77.

“Сын Отечества”, 1842, № 2 (март), с. 10–12... — див.: [Рец. на:] История Малой России Д.Н.Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н.Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200 и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 10–12.

“Денница”, 1842, № 17, рец[ензія] на книги Б[антиша]-К[аменьского] і Скальковського, Евецького — див.: *Евецкий Ф.* История Малой России Дмитрия Бантыша-Каменского. Москва, 1842. Три части; История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива А.Скальковским. Одесса, 1841 / *Jewiecki T.* Historia Małorossyi przez Bandysza-Kamenskiego i Historya Nowej Siczy przez Skalkowskiego (partz tytuły w oryginałach wyżej) // Денница, литературная газета / Jutrzenka, pismo literackie. — Варшава / Warszawa. — 1842. — № 17. — С. 209–212.

“Маяк”, 1843, кн. IX, стаття редактора С.Бурач[е]ка — див.: *Бурачек С.* История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX. — Критика. — С. 21–47.

с. 171 ...не обнаруживают в нем ни большой проницательности, ни большой эрудиции — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: *Евецкий Ф.* История Малой России... // Денница, литературная газета / Jutrzenka, pismo literackie. — Варшава / Warszawa. — 1842. — № 17. — С. 209–210, 211.

Решительно, говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большею доверенностью — М.Грушевський зі скороченнями цитує за виданням: История Малой России. Сочинение [Д.] Н.Бантыш-Каменского... // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41.

...ждет еще своего историка — див.: Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 77.

с. 172 ...“Биографии рос[сийских] генералиссимусов и фельдмаршалов”, в 4 книжках випущена в 1841 р. ... — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 ч. — СПб.: Типография Третьего департамента Министерства государственных имуществ, 1840–1841.

Бурачек писав в приводу “И[стории] М[алой] Р[оссии]” ... — М. Грушевський подає цитату з видання: Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX: Критика. — С. 47.

Перед тим рецензент “Сына Отечества” ... пише далі... — М. Грушевський цитує за виданням: Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

с. 173 *pièce de resistance* — з фр.: найкраща пам’ятка (дослівно: основне блюдо).

“Отечественные записки”, 1847 г., кн. 8 (т. 53); “Современник”, 1847, кн. 9. **Обидві рецензії анонімні** — йдеться про рецензії: Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1-я с изображением св. Димитрия, митрополита ростовского. А—Д. 2-я с приложением портрета князя Меншикова. Е—П. 3-я с портретом графа Ростопчина. Р—Ф. Санкт-Петербург. 1847. Части 1-я и 2-я в тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, часть 3-я в тип. Карла Крайя. В 8-ю д. л. В 1-й части VII, 570, во 2-й — 573 и 105, в 3-й — 627 стр. // Отечественные записки. — 1847. — Т. 53. — Кн. 8. — Отд. VI. — С. 95—100; Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1847. СПб. // Современник. — 1847. — Т. V. — Кн. 9. — Отд. III: Русская литература. — С. 1—10.

“Москвитянин”, 1848, кн. 3 і 5 — йдеться про рецензію: Погудин М. Словарь достопамятных людей Русской земли. Сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского, 3 тома. 1847 г. в 8 д. СПб. В 1-м т. 570, во 2-м 573 и 105, в 3-м 627 // Москвитянин. — 1848. — Часть III. — Кн. 6. — С. 53. Пропуск в тексті цитати — М. Грушевського.

с. 174 ...книжку Лозинського про весільну обрядовість... — йдеться про видання: *Lozinskiy J. Ruskoje wesile.* — W Peremyszy, 1835. — 153 s.

“Русская старина”, 1873 г., т. VII, с. 736 — М. Грушевський цитує за виданням: Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д. Н. Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735—736.

с. 175 От що писав Еразм Изопольский в 1850-х рр., вітаючи “Записки о Южн[ой] Р[уси]” Куліша як нове слово в освітленні польсько-українських відносин... — М. Грушевський у власному перекладі подає цитату з рецензії: *Izopolski E. Zapiski o południowej Rusi* (Записки о Южной Руси) // Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. — 1857. — Nowa seria. — Т. II. — S. 872—881. Упорядником виправлена помилка у вказі номера місячника (було вказано т. VI).

с. 177 ...“Кочубей” Аладьіна... — йдеться про роботу: *Аладьин Е. В. Кочубей* // Невский альманах на 1828 год. — СПб., 1827. — Кн. 4.

с. 180 И. Прыжов. Малороссия в истории ее литературы. — **“Филологические записки”, 1869, с. 39** — М. Грушевський посилається на роботу: *Прыжов И.* Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век // Филологические записки: Журнал, посвященный исследованиям и разработке разных вопросов по языку и литературе, и вообще по сравнительному языкознанию и славянским наречиям. — Воронеж, 1869. — Вып. II и III. — С. 39. Упорядником виправлена помилка у вказі часопису (у машинопису було вказано “Русский филологический вестник”).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. В.С.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)